

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Palle Lauring

Her skete det
3.Øerne
(ikke Sjælland)

SCHÖNBERG

Tidligere udgivet i samme serie:

1. Sjælland
2. Nørrejylland. Skagen til Ribe

PALLE LAURING
HER SKETE DET

3. ØERNE
(ikke Sjælland)

Fotografier af Inga Aistrup

DET SCHØNBERGSKE FORLAG
KØBENHAVN 1974

Copyright © Det Schønbergske Forlag 1974
Omslagsfoto: Nyborg Slot
Bogen er sat med 10 punkt Baskerville
og trykt i Fyens Stiftsbogtrykkeri, Odense
Printed in Denmark 1974
ISBN 87 570 0690 3

Registre og kort findes bag i bogen

Forord

I første bind (1. Sjælland) gør forordet rede for denne series indhold, plan og mening. Som det blev skrevet dér: historiens hændelser skete ikke i et arkiv og ikke ved et skrivebord eller under en læselampe, de skete ude i landskabet, overalt de danske lande rundt. Alt kan ikke tages med, og der standses kun i købstæder og ved herregårde, hvis der er tale om hændelser i byen og på gården, som har noget at sige ud over det lokalhistoriske.

Det er rimeligt at nævne, i ét af bindenes forord, at jeg har også skrevet en serie, der hedder »Rejse i Danmark«. Det er ikke bare det samme på en anden måde, selv om der nødvendigvis må være episoder og emner, som er med i begge serier. I den bredere rejseskildring har jeg haft friere hænder til at tale helt *con amore*. Kun som eksempel: i begge serier må jeg nævne hvad der er sket på Nyborg Slot. I rejseserien kan jeg så diskutere slottets arkitektur grundigere og friere. Men i serien her kan jeg gå noget dybere netop i det der skete. Diskussion eller skildring af landets natur hører ikke hjemme i denne series strammere redegørelse, men jeg kan til gengæld ta den historiske baggrund med.

Hvert afsnit indledes med at gøre rede for stednavnet. Her bygger jeg på Stednavneudvalgets »Danmarks Stednavne«, så vidt bindene er udkommet, på Kristian Hald, og på Aage Houkens »Håndbog i danske stednavne« (Kh. 1956). Hvor jeg går ud over dem på egen hånd, hæfter jeg naturligvis selv for det skrevne.

Efter de fleste afsnit er nævnt de vigtigste kilder. Dog er ikke nævnt gængse større historieværker, almindelige håndbøger og leksika. I Trap femte udgave vil man finde ret fyldige litteraturhenvisninger ved alle byer, kirker, herregårde etc.

Valget af steder kan selvsagt diskuteres. Seriens bind

kan kun ha et vist rimeligt omfang, og det er foretrukket at vælge stederne ret stramt i stedet for at skære ned på de enkelte afsnits længde.

Det følger af denne form for punkthistorie, at hændelser, der spænder over flere steder, må skildres under de enkelte steder. For eksempel må slaget ved Nyborg og dets forhistorie ses under Kerteminde, Middelfart og Nyborg, som Bornholms befrielse må læses i afsnittene om Hasle, Hammershus og Rønne. Endelig er jeg gået ud fra, at ikke alle læsere vil læse hele bindet, men kun enkelte afsnit. Det er grunden til en del gentagelser, der dog er søgt skåret ned til det mindst mulige.

Palle Lauring.

1. Middelfart

Navnet betyder »det midterste fartsted« i sejladsen mellem Fyn og Jylland. De nordligere var Strib og Bogense, de sydligere var Føns og Assens. Den ældste kendte form af navnet er »Mæthlæfar« (1231). »Et far« var et overfartssted. »At fare« var at rejse, især til søs, og ordet kendes stadig i »farvand«. Om navnets nyere form er skabt ved nordtysk smitte i Hansetiden eller gennem en overgangsform »Middel-farēt«, kan næppe siges sikkert. En ældre form »Melfar« er fynsk, med stumt d, og ordet skal ikke siges som »Mælfar«, men med langt »bølget« e uden stød, »Meelfar«. Det hedder byen endnu på fynsk, selv om det nyere t i enden af ordet nu i reglen høres.

Byen er skabt af farten over Bæltet. Vejen tværs over Fyn søgte ud her på den yderste odde, hvor Bæltet var smalleset og der var en bugt med lidt læ. Her må ha været overfart i meget gammel tid. Knytlingasaga taler om Melfarsund, hvor den fortæller om Knud den Helliges flugt ned gennem Jylland til Odense i 1086, men sagaen er skrevet langt senere, og her tales om sundet, ikke om en by. Der gættes på, at en kongsgård skulle være bygget her meget tidligt, men intet vides. Egentlig by på en så udsat kyst har der næppe været, før vikingetiden og Vendertogterne var ovre. Der tales om at »et fiskerleje« var forløber for byen, men vi véd intet om så gamle egentlige fiskerlejer. Arkæologiske gravninger har endnu ikke sagt noget klart om byens alder. Valdemar Sejrs Jordebog nævner også stedet som »Melfarsund«.

Stor var byen næppe, men stor nok til, at i 1287 blev den plyndret og brændt, da Erik Klippings mordere fejdede på Danmark. 1295 mødtes Erik Menved her med den norske konge Erik Præstehader, men de mødtes på Hindsgavl, ikke i byen. Derimod blev Middelfart by i 1359 noteret for stedse i Danmarks historie.

Valdemar Atterdag var midt i sit genrejningsværk efter Grev Gerts fald. Let gik det ikke, og elsket var han heller ikke. Vel ønskede de danske stormænd Tyskerne smidt ud af landet, men en stærk dansk konge var de heller ikke glade for.

1358 havde Valdemar Atterdag haft travlt, som altid. 9. januar havde den svenske konge Erik Magnusson og Al-

brecht af Mecklenburg erklæret ham krig, og hertug Valdemar af Sønderjylland sluttede sig til dem. Kong Valdemar erobrede til gengæld Langeland, Nordborg på Als, og Sønderborg. Han hærgede hele Angel og erobrede Femern. Så var han stærk nok til i oktober at slutte fred i Stralsund med Mecklenburg og Holstenerne. På et møde i Slagelse mødtes han 23. december med de jyske herremænd for at komme på talefod med dem.

Han havde gode grunde til at være skeptisk. Som drost havde han Klaus Limbek, der havde været Grev Gerts statholder i Jylland. Også meget højt i administrationen fungerede Stig Anderssøn Hvide, der havde været Grev Gerts marsk. De var begge to særdeles uldne og havde været i åbent oprør imod kong Valdemar. Sammen med dem stod Niels Bugge til Hald. Han var Jyllands, ja vel Danmarks rigeste mand, med en årsindtægt til en værdi af fjorten tusind tønder byg. Han var i Grev Gerts tid gået med til at hylde barnekongen Valdemar af Sønderjylland. Men han var iøvrigt modstander af Grev Gert, og han var modstander af Valdemar Atterdag. Han stod i spidsen for de jyske stormænd, der mente, at de kunne styre både riget og deres egne godser som det passede dem, uden at stat eller konge blandede sig i deres sager. Man kan, i vort sprog, sige at Valdemar ville hævde lov og orden og nyere statsskik overfor den gamle selvrådige jyske storkapital. Det ville storkapitalen ikke finde sig i, og den mente ikke at den var nødt til at finde sig i noget som helst.

Slagelsemødet endte uden forlig. Så spændt var situationen, at Jyderne sluttede »otte dages forlig« med kongen for at slippe helskindede hjem. Flere af dem brød op og rejste lige efter nytår 1359.

Men i Middelfart (og inden de otte dage var gået) blev tre af dem dræbt. Det var Niels Bugge til Hald, Ove Stigsøn til Æskebjerg, og Peder Anderssøn til Margård. De to sidste var Stig Anderssøn Hvides søn og bror. Drabene skal være sket lige vest for selve Middelfart by, på en strandlod ved »havnen«. Som drabsmænd nævnes tre fiskere, der tog livet af de tre herremænd med de grebe, som de gravede orm med.

Det hed straks at Valdemar stod bag mordene. Det blir aldrig opklaret. Om man vil tro på kongens skyld eller ikke, blir rent gætteri. Sammen med sin søn og tolv mededsmænd svor han sig fri af al part og skyld i drabene. Niels Bugges søn Knud sluttede kort efter fred med kongen. Men Stig Andersson Hvide satte sig i spidsen for de jyske herremænd i et nyt oprør. Fejden gik over Jylland, og kongens tropper lagde flere herregårde øde. Ved at høre om oprøret erklærede både Mecklenburg og Holstenerne igen krig. Pinsedag 24. maj 1360 blev der endelig sluttet fred imellem kong Valdemar og de jyske herrer, på et møde i Kalundborg. Stig Andersson Hvide og Klaus Limbek gik igen i kongens tjeneste og svor ham troskab. Og de stod begge to igen i spidsen for oprøret, der kom i 1368. Året efter døde endelig Stig Andersson. To år efter døde Klaus Limbek, og så faldt de jyske herrer til ro.

Men de tre fiskere hørte man intet om. Folkevisen kender dem heller ikke. Den hævder, at det var Middelfarts borgere der dræbte de tre, for da de jyske herrer kom til Middelfart, »mødte de Borgere klædte i Plade – de mødte hannem baade til Hest og til Fod, og alle vare de hannem imod« – idet visen kun taler om Niels Bugge.

Hvordan det nu var gået til, så blev der lagt en årlig bod på 49 skilling på de strandgrunde, hvor mordene skulle være sket. »Buggepengene« blev betalt til statskassen helt til 1874. Boden, der oprindeligt var en ret stor sum, var ved devaluering skrumpet ind til at være meget lille, stadig 49 skilling.

Middelfarts daværende bystyre havde dog ikke fantasi nok til at se den fine historiske humor i den pengemæssigt helt ubetydelige bod, der var blevet betalt igennem mere end fem hundrede år. I nogle år betalte en klog og kultiveret funktionær på Middelfarts rådhus boden af sin egen lomme. Så blev den desværre afskaffet.

Endnu en gang kom landets historie ind på livet af Middelfart, denne gang ved Kongebroskoven, hvor der fra gammel tid havde været overfart til Snoghøj.

Under den anden Svenskekrig, efter Carl Gustavs fredsbrud i 1658, var Danmarks forbundsfæller endelig

kommet aktivt med i billedet, især Holland og Brandenburg, men også Polen. Svenskerne blev slået sted efter sted i landet, mens København stadig var belejret. Jylland var rensat for Svenskere, og planen var at befri Fyn. Men tre gange blev de dansk-allierede invasionsstyrker kastet tilbage.

Fjerde gang blev aktionen lagt stort an. Hans Schack skulle sammen med de Ruyter gå i land på Fyns østkyst, og det lykkedes (se »Kerteminde«). Ernst Albrecht von Eberstein, der var general i dansk tjeneste, skulle føre sine styrker over Lillebælt. Forhandlingerne om operationen var lidt tunge. Der var tale om, at Eberstein skulle sende godt 3000 mand af sine folk til Hans Schack, men det blev ikke til noget. Og der var kludder med ledelsen. Ved en fejl fra København var både Eberstein og Hans Schack udnævnt til øverstbefalende, og de var begge to for stædige og sårbare til at klare den delikate situation smidigt.

Eberstein havde et møde med Hans Schack i Ekernførde, hvor de fik hold på planerne, og Eberstein drog så til Kolding med sine styrker og sit artilleri. Men der fik han at vide, at han kun måtte regne med to danske orlogsskibe og nogle transportfartøjer til støtte og transport ved overgangen over Lillebælt. Og så kom der tilmed bud om at skibene iøvrigt lå vejrfast og ikke kunne komme foreløbig.

Men Eberstein vidste, at der var ikke tid til at vente, for Hans Schack kunne ikke lades i stikken, når han slap i land på Fyn østfra. Eberstein red selv den jyske Lillebæltskyst af og mente at Snoghøj måtte være det bedste sted, med landgang på Fyn ved Kongebroen (idag ved Kongebroskovens kyst lige nord for den ældre Lillebæltbro).

I Lillebælt lå der uheldigt nok tre svenske orlogsskibe, men de lettede pludselig og stod syd på. Det ene af dem strandede endda på Jyllandskysten, og det blev erobret af Ebersteins folk.

Så sendte han 1500 mand til den jyske kyst ved Fænø, hvor de skulle vrimle på stranden, så Svenskerne troede at det var dér, landgangen kunne ventes. Imens gik han mere stille med sin hovedstyrke til Snoghøj. De lovede skibe kom stadig ikke. Det lykkedes at skrabe 13 alminde-

lige åbne fiskerbåde og pramme sammen. At lave overgang med dem så temmelig umuligt ud. Men det skulle gøres. Eberstein havde lært af Polakkerne, ved deres overgang til Als, at man kunne bruge bådene til mandskab og grej og svømme hestene ved siden af bådene, men alligevel var det højt spil. Og på kysten overfor lå en svensk skanse med to kanoner.

3. november 1659 startede aktionen. Otte af bådene gik over med 60 musketærer ombord. Da de var tæt ved den fynske kyst dukkede pludselig svenske ryttere op på stranden. Eberstein lod to syvpunds kanoner skyde bueskud fra den jyske kyst tværs over Bæltet. Med den tids kanoner var det skud på lykke og fromme, men heldet lod kuglerne falde midt mellem de svenske ryttere, der straks red bort. Musketærene kom i land og erobrede den svenske skanse, og de otte både gik tilbage til Jylland.

Så gik der en henrykt panik i Ebersteins folk. De blev så ivrige efter at komme i bådene, at Ebersteins officerer måtte holde dem tilbage med magt, ellers var bådene kæntret eller sunket. Første flotille på tretten både og pramme stod over Bæltet, og en generalkvartermester var med. Han fik den svenske skanse »vendt«, det vil sige kanonerne flyttet, så de pegede mod land. Resten af dagen og natten med roede bådene i pendulfart. Af styrkens 4500 heste druknede kun tre. Overgangen var et mesterstykke af improviseret organisation. Hele Middelfartodden stod under kommando af en svensk generaladjutant, men han gjorde intet for at hindre landgangen. Tvært imod trak han sine folk tilbage, rømmede Middelfart og odden og lod endda alt materiel og alle kanoner i stikken. Eberstein tog kvarter i Middelfart by. Mens han fik skik på sin styrke, lagde han tropper ud til forsvar for odden og spærrede alle veje med vogne og spanske ryttere, fordi han naturligt ventede et svensk angreb. Men det kom ikke. En svensk styrke på ikke mindre end ni regimenter ryttere gik gennem Odense på vej mod vest, men den vendte om, da den hørte at de dansk-allierede var kommet i land. Eberstein var på Fyn, og han havde så at sige ikke haft tab.

Imens var de to danske orlogsskibe og transportfartøjerne nået sydfra op i Lillebælt, hvor de erobrede de to svenske orlogsskibe, så Bæltet nu var ryddet. De danske skibes mandskaber havde på vejen gjort landgang og ødelagt de svenske kystforsvarsværker ved Assens og taget kanonerne. Eberstein havde i Middelfart fået fat i store pramme, og på dem havde han ført sine svære kanoner over. Landgangen var lykkedes, og til Ebersteins tropper og artilleri kom, foruden en del svenske fanger, et bytte på tre svenske skibe, 64 kanoner og ret store mængder af grej.

Vejret var blevet dårligt, med tåge, blæst og regn, men fra Middelfart marcherede Eberstein med sine styrker mod Odense for at møde Hans Schack, der kom med sine tropper fra Kerteminde. Derfra gik hele den dansk-allierede landgangshær mod Nyborg, Svenskernes hovedfæstning på Fyn.

Hans Schacks og de Ruyters landgangsoperation ved Kerteminde var blevet ført resolut og dygtigt igennem, men den var traditionel. Ebersteins landgang ved Kongebroen og Middelfart var dristig, helt uden for krigskunsten, nærmest lidt vanvittig, og lige så vovelig som Carl Gustavs march over isen. Ved Kerteminde havde Svenskerne gjort meget lidt for at hindre Hans Schacks og de Ruyters landgang. Ved Kongebroen havde Eberstein det utrolige held, at Svenskerne ikke gjorde noget som helst, de trak sig bare tilbage mod Nyborg. Deres krigslykke var borte.

Middelfarts egen historie gik jævneren hen. Stor var byen ikke. Et speciale havde den, som ingen anden dansk by har haft: marsvinjagterne i Lillebælt (se »Gamborg Fjord«). I Middelfart kirke hænger et skib skænket af det gamle marsvinjægerlaug.

Det blev i forrige århundrede et hårdt slag for byen, at den fynske bane ikke blev ført til færgen ved Middelfart, men til Strib, fordi man ønskede jernbanetrafikken ført direkte til Fredericia på den jyske kyst. Men der var også færge ved Middelfart, så det gav en konkurrence med Strib.

Den ældre Lillebæltbro åbnede 1935. Den standsede for stedse de gamle færgetraditioner, men trak til gengæld trafikken ned til Middelfart, så det nu var Strib der så sig svigtet. Den anden Lillebæltbro har igen trukket trafikken nord på. Hvad det vil betyde for Middelfarts fremtid kan endnu ikke siges.

Chr. Behrendt: Fra det gamle Middelfart I-II, 1938-41. Om Buggemordene og deres baggrund etc. se enhver udførligere Danmarks-historie. Om Ebersteins landgang: S. A. Sørensen: Kjøbenhavns Belejring og Fyns Gjenerobring, Kh. 1896. Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660, Odense 1973.

2. Hindsgavl

Nævnes i Valdemar Sejrs Jordebog som Hægnæthscogh, af hegn, eller areal der er hegnet, og skov-. Ca. 1300 Heynæsgauel, hvor Heynæs er smeltet sammen af hegn og skov, mens »gavl« i stednavne er en brat skræning, vel her den femten meter høje borgbankes skrænt ud imod Lillebælt.

Når det menes, at der »meget tidligt« var en kongsgård »i Middelfart«, kan det være en borg på Hindsholm, der menes, men intet vides om borg her før 1295. Det nævnes jævnlige, at Erik Menved havde møder i Middelfart, men de var på Hindsgavl, der var en ganske stærk borg tæt ved Lillebælt.

Her mødtes Erik Menved i september 1295 med den norske konge Erik Præstehader, og de forhandlede om fred mellem rigerne. 1306 og 1310 havde Erik Menved igen møder her, med de sønderjyske hertuger, og stedet var åbenbart diplomatisk valgt. Endnu kan storpolitiske forhandlere bruge endeløs tid på at blie enige om mødestedet, så ingen af parterne taber ansigt ved at skulle rejse modparten længere i møde, end æren kan bære. (I 1864 måtte Danskerne lade sig ydmyge ved at rejse helt til Wien for at få lov til at skrive under på den barsk dikterede fredstraktat). De sønderjyske herrer skulle åbenbart ikke

blie selvsikre ved at Erik Menved kom til Jylland for deres skyld. De måtte over vandet til ham. Til gengæld viste han dem den venlighed at komme dem så nær på Fyn som muligt.

Iøvrigt véd vi, at borgen i 1298 blev erobret, men det er såre uklart hvem der slog hvem. 1317 blev den pantsat til Grev Gert von Pinneberg og Herr Henneke von Holstein, og så fulgte de mørke år, den kongeløse tid, rigets fallit, og Valdemar Atterdags kamp for at samle og genrejse landet. Gang på gang skiftede Hindsgavl holstenske og andre tyske herrer. 1358 prøvede Valdemar Atterdag at erobre borgen, men uden held. Kort efter fik han den alligevel, og siden var Hindsgavl kongeligt len til 1664. Den gamle borg var som sagt ganske solid, men Hindsgavl blev aldrig bygget ud som kongelig borg i stil med for eksempel Vordingborg, Kalundborg eller Skanderborg, det var stedet åbenbart ikke vigtigt nok til, og et storslået kongeligt slot lå jo lige ovre i Kolding. 1607 fik Christian den Fjerde et par to-stokværks bindingsværkshuse flyttet til Hindsgavl fra Nygård og Vamdrupgård, til ham selv og andre af den kongelige familie på rejse. Man kunne ligge vejrfast ved Lillebælt som ved Storebælt, de gamle borghuse var åbenbart ikke fristende at bo i, og heller ikke værd at ofre alverden på. Lensmanden boede der, og lensmændene havde gerne pligt til at holde rum rede til kongelige gæster, men ordningen blev altså et par gode almindelige bindingsværksslænger.

Svenskekrigene tog hårdt på borgen, og lidt efter lidt faldt den i ruiner. Men jorderne var i lensmandstiden drevet ganske godt. Med enevælden af 1660 og den ny administration blev lensmændene afløst af amtmænd, og Hindsgavl borg var ingen nytte til mere. Hele Hindsgavl gods gik 1664 til landsdommer Jens Lassen, der ud over det juridiske var handelsmand i stor stil og under Svenskekrigene havde leveret, så kronen skyldte ham store summer. Men han havde leveret så dygtigt, at den ny administration nu så nærmere på regnskaberne, og det førte til store krav imod ham. Han måtte blandt meget andet gi Hindsgavl tilbage til kronen, der lod gården gå

videre til en borger i Middelfart, Hans Svendsen, der fik den i forpagtning. Han fik sært nok lov til at rive ladegården ned, men ikke det halvt ruinerede gamle slot. En storm kom til hjælp. En del af bygningerne på banken slog revner, fordi havet åd af banken. Men nu da han ville ha lov at rive ruinerne ned, kom der syn på sagen, det hele blev solgt til en privatmand. I de følgende tider skiftede gården ejer flere gange, og de købte jord til godset.

Christian Holger Adeler var meget dygtig, og han lod den ny hovedbygning opføre i 1784, arkitekt Hans Næss, murmester Jens Jensen. Det er den bygning, der står endnu idag.

1808 var der Spaniere på Hindsgavl, og det var en ret urolig indkvartering.

Men i den seneste del af Englænderkrigen 1807–14 havde Frederik den Sjette sit store militære hovedkvarter på Hindsgavl. Fra gården gik hans breve og ordrer ud, og her havde han forhandlinger. Her sad han og havde ansvar for det hele, mens alle andre kritiserede og vidste hvordan alt meget bedre kunne gøres, eller som han fra Hindsgavl skrev til Frederik af Hessen: »Jeg har med ikke liden Bedrøvelse modtaget Deres Depecher af 28de, 29de og 31de December samt 2den Januar. Disse ere i det Hele af forskjellige og modstridende Principer, i eet raades til Fred, i et andet skal jeg agere offensivt, atter i et andet fraraades det mig at angribe en overlegen Magt, som er øvet i Krigen, medens den Armee, jeg staaer i Spidsen for, hverken besidder Generaler, Officerer, som kjende Krigen, eller har de nyligen i Frankrig opfundne Kogekjedler m. m. – Jeg har handlet efter Følgende Plan, omendskjøndt Alt, hvad jeg har gjort, bæres med Titelen af Mangel paa Energi, af Ubestemthed i at handle m. m. –«

Brevet slutter så ironisk og venligt, som det er i hele sin tone, med at kongen sender »denne Depeche« direkte fra sit skrivebord uden at lade den afskrive »for ei at give den en uforholdsmæssig Publicitet« – Frederik af Hessens overlegne og flabede breve til Frederik var nemlig (af ham selv?) blevet spredt i afskrifter, der vakte en helt ufortjent beundring.

Og fra Hindsgavl måtte Frederik den Sjette endelig skrive til sin fætter Christian Frederik, statholder i Norge, en tid konge: »Med inderlig Bedrøvelse tilmeldes Dem den uheldige Fred, Jeg har seet mig nødsaget til at slutte—«

For ved samme skrivebord på Hindsgavl måtte Frederik den Sjette ratificere Freden i Kiel, der blandt andet opløste den union med Norge, som havde varet i næsten 450 år.

Der lå altså lidt af en tanke bag, da Foreningen Norden i 1921 begyndte at låne Hindsgavls hovedhus til sommerstævner. 1924 blev hovedbygningen med park og forpagterhus købt af det nystiftede »Aktieselskab Hindsgavl«. Bygningerne blev bygget om i det indre, så forsigtigt som muligt, men så de kan bruges til møder og kursus'er. Under besættelsen huserede Tyskerne i huset, og det blev, som alt hvad værnemagten lånte, temmelig ramponeret. Efter krigen blev det grundigt restaureret ude og inde. 1942–44 undersøgte Nationalmuseet det ældre Hindsgavls borgbanke, der endnu er synlig, men murværket er næsten helt skjult af jord.

Hindsgavl Borgbanke: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1944. Brev-citaterne: Carl Th. Sørensen: Kampen om Norge i Aarene 1813 og 1814 I-II, Kh. 1871.

3. Gamborg Fjord

1286 Gamleborrig. En borgbanke (Højborg) syd-sydvest for Gamborg kirke må være den »gamle borg« som har givet landsbyen (og fjorden) navn.

Der vides ikke meget om borgen, ud over at den 1357 blev belejret af Holstenerne og den jyske adel i fællesskab. Voldstedet, der har spor af stenbygninger, blev stærkt ødelagt ved hensynsløs pløjning i forrige århundrede.

Mens borgen tidligt var ude af historien, kom fjorden til at spille en rolle. Fønsskov-odden (Føns – af Fyn-næs) er syv kilometer lang, og Gamborg Fjord er omtrent lige så

dyb. Den har været dybere men den inderste del er blevet til enge, eller »Føns Vange«. Ejendommeligt nok er den smalle fjord ikke fladvandet. Den har i midten og halvt norden om den nu landfaste Svinø en bred strømmende på fem til seks meters dybde. Det var de vilkår, der gjorde det muligt at lave Danmarks eneste professionelt brugte marsvinfælde her.

Hvaler, der kommer ind i de danske farvande, har altid en skæbnsvanger lyst til at holde ned imod Lillebælts strømmender, der lover de største vanddybder, som kan findes i strømmene mellem Østersøen og Kattegat. Men Lillebælts strømløb er lumsk. Er hvalen først inde i Gamborgfjorden, er der ingen vej videre frem.

Marsvinet er ikke en fremmed gæst. Det er vor eneste hval. Eller var. En hårdhændet udryddelsesjagt har sammen med den kyniske forurening af farvandene gjort marsvinet sjældent.

Tidligere var marsvinet almindeligt og kom gennem Lillebælt nord- eller sydfra i flokke. Hvornår borgerne i Middelfart dannede et organiseret fangerlaug kan ikke siges. Det kan være urgammelt, men først henved år 1500 nævnes marsvinjægerens laug og privilegier. Marsvinlauget leverede marsvin til dronning Christines hof 1508-11 – det sidste år, der leveres marsvin til hoffet. Vi må tro, at man er blevet træt af det trannede kød, der blev leveret til hoffet som hele marsvin eller som marsvinflask.

Men marsvinjægerens laug havde ikke deres privilegium uden kamp. 1540 gjorde bønderne i Gamborg krav på jagten. Middelfartlauget havde set, at Gamborgerne uden videre tog for sig af dyrene, og så klagede de til kongen og svor ved gamle privilegier, som de desværre ikke kunne lægge frem i brevform, fordi brevene var gået tabt. Det endte med at Middelfart Marsvinjægerlaug fik privilegium på jagten alle ugens dage, dog ikke lørdag, for på den dag måtte Gamborgs bymænd jage marsvinene.

Der kom også kludder med lensmanden på Hindsgavl, der blandt andet svarede en del af sin lensafgift i form af 20 marsvin, så han har været med i fiskeriet.

Kongens »tiende« af jagten var en ganske grov skat,

ikke, som ordet siger, på ti procent, men hvert sjette dyr, altså næsten sytten procent. Den »tiende« gav kongen fra tid til anden til en eller anden enke eller embedsmand på egnen, og det gav vrøvl i det endeløse. Værre var, at manden på Wedellsborg også var ude efter marsvinene. 1783 stævnede grev Frederik Ludwig Wedell marsvinjægerne, fordi de var gået i land på Svinø, der hørte under Wedellsborg. Det havde de gjort fra gammel tid, og sagen endte vistnok i jægerens favør.

Så meget vrøvl var der, og så meget tog jagten af, at det ser ud til at jægerne i perioder ikke har gidet ha med sagen at gøre. Det var jo vinterjagt, strengt og hårdt arbejde, og så alt det vrøvl og den ublu skat.

1808 spurgte Frederik den Sjette grev Wedell (ikke marsvinjægerne), hvad der var at gøre ved den næsten standsede jagt, for under krigen var det svært at skaffe tran.

Grev Wedell satte straks jagten i gang. Han slap for alle afgifter, han fik 10 mand fritaget for indrullering til søkrigstjeneste, og han fik endda en startsum af statskassen, altså vilkår som jægerne aldrig havde kendt. De protesterede, men uden held. De havde jo ladet jagten ligge i flere år.

1817 tog sagen en vending. I Middelfart boede en særling, »Student« Christian Ewald Bastrup. Han var til grin i byen, men han blev interesseret i det gamle jægerlaug, der var døet hen. Han skrev til myndighederne. Prins Christian Frederik, der var Fyns guvernør, blev interesseret, og der blev skabt en ordning. Den kongelige »tiende« faldt bort. Og Wedellsborg beholdt jagten lørdag, for sig og Gamborgs bønder. Vistnok fordi der tit var klapjagt i Wedellsborgskovene lørdag, og når de vidskræmte dyr kom flygtende ned på stranden, var det rart at Middelfarts marsvinjægere ikke havde noget dér at gøre.

Men marsvinjægerens laug var genfødt. En laugsskrå havde de fået allerede i 1593. Den ligner stort set andre laugsskråer, den har regler for mødepligt og arbejdspligt, pligt til at ha grejet i orden, og pligt til at holde godt laugs- og broderskab.

Men kedelig er skræen ikke. Indtil 1645 var den på 26 paragraffer. I de 22 tales der om øl. Fire af dem nævner ikke øllet direkte. Men til gengæld nævnes det to gange i tre paragraffer, og tre gange i én.

Fangsten krævede organisation. Lauget var på 30 mand, op til 36, det skiftede lidt gennem tiden. De var delt i bådehold.

Jagttiden var fra Mortens dag til Kyndelmisse, det vil sige fra 11. november til 2. februar. Det var på den tid, marsvinene kom gennem Bæltet i flokke. Om sommeren gik de enkeltvis eller få sammen. Der var naturligvis vin-tre, hvor Bæltet var lukket af is, men ved åbent vand gik jagten an, og det var en kold håndtering.

Det yderste bådehold lå i farvandet mellem Fænø og Stenderup Hage på den jyske kyst. De så flokkene komme og signalerede til næste bådehold, der skulle jage marsvin-flokken ind imellem Fænø og Føns-næsset, ind i Gamborg Fjord, hvor de inderste både tog sig af dem. De to hold fik dyrene ledet i retning ved råb og ved at piske i vandet med hasselkæppe, der kaldtes for »smækker«. Og de skulle være skåret i Stenderup Skov, hvis der skulle være held ved dem.

Idag véd vi, at hvaler, også marsvin, pejler sig frem ved ekkolodning, det vil sige ved en raffineret fin hørelse. Det vanvittige spektakkel i vandet har gjort det umuligt for dyrene at orientere sig, de er blot flygtet fra lyden, der rimeligvis har været helt utålelig for deres eminente høresans.

I Gamborgfjorden var der stillet stormaskede net op, det yderste i en halvbue, der havde yderenden fri, så en båd kunne krumme den efter marsvinflokkene. Det indre net spærrede dem helt inde, og så blev de jaget på land, som ved Færingernes grindejagt. Dyrene blev stukket i halsen. Blod, tran og flæsk, alt kunne bruges.

Dyrene søgte netop jævnlige ind i løbet bag Svinø, så grev Wedell havde altså en formel ret overfor de privilegerede jægere.

Jagtlykken var svingende. Fra de ældre tider har vi ikke særlig gode regnskaber at holde os til, men fra perioden

1834 til 1892 er der en del klare tal for årsfangsterne. På hver jagt var byttet gerne fra 4–5 marsvin op til 40–50 stykker. Årsudbyttet svingede fra 301 (det laveste tal) op til rekorden på 1814 stykker. De fleste år var udbyttet over tusind, men når det var på nogle få hundrede, kunne det ikke gi jægerne rimelig dækning for grej og slid, kulde og risiko.

Marsvinhunner føder én unge om året, i cirka fire år, så melder alderen sig. Det er givet at jagterne her, sammen med fangster andre steder, og de dyr der går i fiskegarn, er en hovedgrund til at marsvinene nu ikke mere ses »i flokke«. Navnlig de nylonnet, der bruges idag til fiskefangst, har druknet mange marsvin. Og forureningen har åbenbart jaget de sidste rester af bestanden bort, for marsvinene retter sig åbenbart ikke efter de underdanigt industrivenlige ord om, at der sandelig kan være meget mere skidt i Lillebælt. Støjen fra skibsskruer, fra ekkolod, og fra speedbåde, har også jaget marsvinene ud af de danske farvande.

De sidste organiserede fangster i Gamborg Fjord var under anden verdenskrig.

Når vi idag véd, at hvalerne hører til de højest begavede pattedyr, nogenlunde på højde med hunde, må det siges, at vel er marsvinjæger-lauget et romantisk kapitel i gammel dansk erhvervshistorie, men det må alligevel glæde, at de systematiske blodbade ved Gamborg Fjord nu er hørt op.

Aage Petersen: Marsvin og Marsvinsjægere, Middelfart 1969.

4. Tybrind Vig

Landsbyen Tybrind havde 8 gårde og blev nedlagt 1589. 1470 Tybryn, 1491 Tibringh. Efter Kristian Hald af tve og bringe, det sidste i betydningen højde, altså en dobbelthøj eller en højning med to toppe.

Iversnæs måske af en gammeldansk form jur, vildsvin. Iversnæs er det ældre navn for halvøen, hvor Wedellsborg ligger.

24. oktober 1657 stormede Svenskerne Frederiksodde, nu Fredericia, og erobrede fæstningen og byen. Så sværmede de svenske tropper ud over hele Jylland, især for at finde gode kvarterer at overvintre i. Carl Gustavs krig havde været en lammende lynaktion. De danske hovedstyrker var slået ved Jyllands rod, og ganske vist var Frederiksodde fæstning ikke færdig, men at den var faldet var en overraskelse og en katastrofe.

Alligevel – Carl Gustav havde regnet med at den danske krig kunne ordnes på to måneder. Den kom til at vare i tre år, resten af Carl Gustavs liv. Men han vidste også fra ældre erfaringer, både Kejserkrigen og Torstenssonkrigen under Christian den Fjerde, at Jyllands erobring ikke var Danmarks fald. Man måtte over til øerne.

Carl Gustav havde som meget ung officer været med Torstensson i Jylland (1643–45), og Carl Gustavs plan for angrebet på Danmark var Torstenssons gamle plan, kun ændret på ét punkt. Torstensson havde diskuteret muligheden af at gå over isen til de danske øer, fordi den danske flåde var for stærk til at den svenske kunne sikre svenske troppers overgang. Men der var den gang ikke is nok. I vinteren 1657–58 kom isen.

Carl Gustav havde prøvet at få tropper over til Fyn, men den danske flåde under admiral Bielke var den svenske overlegen, så de svenske skibe var bogstaveligt blevet smidt ud af de danske farvande. Men da den svenske flåde var sejlet hjem og Bielke gik i vinterkvarter ved Bremerholm, frøs de danske farvande til. Og isen kom tidligt, så Carl Gustav huskede hvad Torstensson havde lært ham.

Danskerne kendte de danske farvande og den danske vinter. Vel var der vintre, hvor man gik over Bælternes is,

men en hel hær den vej – det var den danske is for ustadig til.

Men Carl Gustav lod isen undersøge. Fra dansk side blev der ikke sendt, hvad man rådede over, af tropper til Fyn, skønt Carl Gustavs styrker ikke var så kolossale. Man gav ordre til at samle Fyns forsvar ved Lillebælt, og der var blevet bygget en del kystskanser.

Den danske hovedhær var smeltet ind til ikke ret meget ved kampene syd for Holsten. Ved stormen på Frederiksodde gik 3000 mand tabt, og der skulle også føres krig i Skåne, Halland og Blekinge.

Carl Gustav gav ordre til at samle 6000 ryttere og ca. 2500 mand fodfolk ved Hejls 29. januar. Han var klar over, at det var galmandsværk at gå over isen hvor Bæltet var smallest, fordi isen dér var strømskåret.

Christian den Fjerdes søn (med Vibeke Kruse) Ulrik Christian Gyldenløve havde ledelsen af Fyns forsvar. Opgaven var umulig, med de styrker han havde til rådighed, og tanken om at Svenskerne måske ville gå over isen, fik han vistnok ikke før 26. januar. Den dag gik en svensk styrke på tolv mand fra den sønderjyske kyst over isen til Brandsø (af mandsnavnet Brand, lige ud: Brands ø). De elleve af dem blev fanget af en dansk styrke, og det er rimeligt at tro, at de har røbet planen om en overgang over isen. Ulrik Christian Gyldenløve sendte bud efter alle disponible tropper fra Tåsinge, Langeland og Fyn, så de kunne samles ved Iversnæs. Han fik samlet 2000 ryttere og 200 mand fodfolk.

29. januar gik Carl Gustav til Brandsø, som var blevet besat af Svenskerne, og 400 ryttere gik videre over isen mod Iversnæs. Men på spidsen af Iversnæs var der en skanse med seks kanoner, der skød så meget de kunne, og isen rundt om oddens spids var tyndskåret og skruet af strømmen. Rytterne trak sig tilbage med rapport, og Carl Gustav ændrede planen.

Der var feber, noget nær panik i den svenske lejr, for man var klar over, at issituationen kunne ændre sig på halve timer, hvis det blæste op og satte ind med tøj. Ingen fik sovet, isen blev studeret døgnet rundt, og ordrerne

blev omhyggelige og detaljerede. For eksempel skulle rytterne holde sig spredt, og de skulle gå og føre hesten ved tøjlen. Så var der mindre vægt på hvert hesteben, og hesten var lettere at få hold på, hvis der blev panik fordi heste i nærheden gik gennem isen.

30. januar lysnede med stille og solklar frost. Danskerne kunne tværs over Bæltet se de svenske styrker, så snart de gik fra Brandsø ud på den åbne is. Og de svenske tropper styrede ikke imod Iversnæs, men imod den lille Ålehoved odde nord for Tybrind Vig, der åbner sig med et gab på fem kilometer i tværmål.

Det gav Svenskerne en march på ca. ni kilometer over isen. Men den holdt. »Kun« to rytterkompagnier på ialt ca. 100 mand gik gennem isen og forsvandt, sammen med Carl Gustavs slæde, som dog var tom.

Oppe ved landsbyen Rud, ved roden af Ålehoved-odden, var der en dansk skanse, og her stod Sehested med sine ryttere. Men ledelsen af det hele måtte i sidste øjeblik gis i hænderne på oberst Jens, fordi Ulrik Christian Gyldenløve blev ramt af feber, så det var ham umuligt at komme i sadlen. Han var ellers kendt som rolig og aldeles ukuelig, men han havde vistnok malaria (han havde rejst en del sydpå), og feberen tog livet af ham et års tid efter, under Københavns belejring.

Da oberst Jens så, at Svenskerne gik uden om Iversnæs, gik han selv nordpå, op til Tybrind Vig, og lod sine tropper gå i stilling på kysten med front mod vigen. Han havde dækning af Iversnæs skanse på venstre fløj, på højre fløj havde han Ålehovedskansen, eller skansen ved landsbyen Rud, og her stod Sehesteds ryttere. Foran hans styrker var der skåret våger i isen, så et frontalangreb på den danske kyst her var umuligt.

Men oberst Jens anede ikke, at Wrangel med en svensk rytterstyrke var gået nordpå og havde overrumplet både Rud-skansen og Sehesteds ryttere. Og så søgte Wrangel igen ud på isen og gik sydover. Oberst Jens kunne ikke se hvad der var sket fordi Rud-egnen var skjult af levende hegn. Carl Gustav gik med sine styrker mod nord og trængte ind gennem den del af fronten, som oberst Jens

troede at Sehested holdt. På den måde kom Svenskerne bag på det danske kystforsvar, mens Wrangel holdt det i ånde forfra.

For Wrangel var angrebet farligt og vanskeligt. Isen bulede ned under hans ryttere, men den holdt. De danske kanoner stod for højt til at de kunne ramme heste og mænd så nær ved land. Det danske rytteri gik til angreb, men alt for ivrigt og snært på, så et halvt hundrede ryttere gik i vågerne og angrebet brød sammen. Det danske centrum var alene tilbage, ca. 140 mand, angrebet forfra, bagfra og fra siderne, samtidig med at de danske ryttere, der troede at de ialtfald kunne flygte, blev angrebet af Svenskerne, der kom i land fra alle kanter. Resterne af den danske styrke måtte kapitulere. Samtlige styrker på Fyn var med den svenske vellykkede landgang sat ud af spillet. Udlandet hørte måbende om Danmarks komplette afmagt i krigen mod Carl Gustav, og i Danmark tabte befolkningen både modet og hovedet. Alt nærmede sig opløsning, mens Carl Gustav marcherede mod Odense, videre over Langeland, Storebælt og Lolland, til Sjælland. 30. januar 1658 gik han i land på Fyn, i Tybrind Vig. 27. februar skrev de danske forhandlere under på freden i Roskilde.

Finn Askgaard og Gunnar Olsen: En Kamp for Livet, Svenskekrigene 1657–60, Kh. 1958. Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–1660. Odense 1973.

5. Assens

1231 Asnæs. Almindeligt tolket som trænavnet ask og -næs, samme navn som Asnæs på Sjælland. En »ask« var også et skib, Danskerne kaldtes »askmænd«. Muligheden for Ask-næs som »skibsnæs« kan måske ikke udelukkes, men stednavneforskningen regner aldrig med dobbelttydningen af ordet »ask«. Navnet er ved Assens bundet til den lave sandede odde, der syd fra rager mod nord halvt op fordi havnen.

Byen er skabt ved naturhavnen bag næsset, rimeligvis i 1200-tallet. Fra stedet var tidligt færgefart til Sønder-

jylland, til Årøsund ved munden af Haderslev Fjord. Byens liv var færgefart, handel og landbrug, mens der vistnok ikke var noget større fiskeri. Den blev tidligt befæstet og fik bymur med fire porte.

1396 var her politisk møde. Dronning Margrethe og Erik af Pommern mødtes med de holstenske grever og diskuterede Sønderjylland. Grev Gert havde i sine store dage fået Sønderjylland som arveligt len, og hans efterkommere pegede stadig på det gamle lensbrev. Under sine smidige forhandlinger havde Margrethe nogle år før bekræftet deres formelle ret, som hun naturligvis ønskede at få svækket eller helt fjernet. Hvad der kom ud af Assensmødet véd vi ikke meget om, vi har kun senere holstenske og danske påstande, og de er meget forskellige. Nogen ordening kom der mildt sagt ikke på spørgsmålene. Kloster fik byen først efter 1500, et karmeliterhus, og det fik en kort levetid. Så kort, at det hospital, som brødrene havde måttet love at bygge, aldrig blev til noget.

Før reformationen officielt sejrede i Danmark var den allerede i fuld gang mange steder i landet. Det var en dominikanermunk fra det lukkede Haderslevkloster, der prækede Luther i Kolding. 1528 blev franciscanerne jaget ud af deres kloster i Flensborg. Men allerede 1527 prækede den unge præst Kristen Skrok og karmelitermunken Peder Laurensen reformation i Assens. Det gik så hårdt på, at bisp Jens Andersen Beldenak fra Odense skrev et skarpt brev til borgmester og råd i Assens og advarede dem imod vranglære. Men klostret blev lukket og munkene drevet ud. Så flyttede Peder Laurensen til Malmø, hvor reformationen fik et af sine danske kernesteder med mænd som Klaus Mortensen Tøndebinder og Hans Olufsen Spandemager. Det var til dels over Assens, at Malmøbevægelsen fik sin inspiration fra Haderslev-revolten. Reformationen var i sin folkelige front i høj grad en købstadsbevægelse.

Men så kom Grevefejden til Fyn. Grev Christoffers tropper og de lybske var gået i land, og det meste af Fyn overgav sig til dem, blandt andet fordi købstæderne stod bag Christiern den Anden, som greven kæmpede for.

Men så landede hertug Christians (den Tredje) hærfører Johann Rantzau på Helnæs. Det første slag stod på Faur-skov Banke (Se »Faurskov Banke«) 30. marts 1535. Efter at Johann Rantzau havde sejret her, kastede en del af grevehæren sig ind i Assens for at søge ly bag byens mure, ialt tre fænniker knægte. Johann Rantzau belejrede Assens og løb vistnok flere gange forgæves storm på byen. Imens var der kommet forstærkning til grev Christoffers hær fra Sjælland, grev Johann von Hoya med fire fænniker knægte, 300 ryttere og en del tropper under Bastian von Jessen. De fleste fynske byer og det meste af den fynske adel havde allerede efter Faurskov-kampen svoret hertug Christian troskab. Nu måtte Odense kapitulere til grev von Hoya og blev plyndret. Grevetropperne drog ind i Fåborg for at organisere sig. Dér fra drog de så ud for at angribe Johann Rantzau i hans lejr foran Assens, men slaget kom til at stå på Øksnebjerg (se »Øksnebjerg«). Og det endte med, at også Assens, som de fleste andre fynske stæder, blev plyndret.

Byens liv var siden roligt. Et særligt liv var der under de to slesvigske krige 1848–50 og 1864, fordi her var lazaret. På kirkegården ses monumenter over de soldater, der døde i Assens.

Efter 1864 stagnerede den gamle færgefart på Sønderjylland. Til gengæld var der en vis fortjeneste ved smugleri på den stadig nære, nu tyske Sønderjyllandskyst.

Under første verdenskrig var Assens center for den ejendommelige trafik, at op imod 1500 russiske krigsfanger flygtede fra krigsfangenskab i Sønderjylland over Bæltet til Fyn.

Efter genforeningen blev færgefarten på Årø Sund gen-skabt, men ruten er nu igen standset.

Byen har idag ca. 5500 indbyggere.

Litteratur se Trap 5. udg. V,1 side 191.

6. Faurskov Banke

Navnet af fager- og -skov.

Grevefejden stod ikke kun mellem tyske og danske, katolske og lutherske. Den stod også mellem bønderne og adelen. 16. okt. 1534 havde Skipper Clement slået en adelshær ved Svendstrup syd for Ålborg. Så kom hertug Christians feltherre Johann Rantzau til, erobrede Ålborg og slagtede løs i et forfærdende blodbad. Skipper Clement blev forrådt af to bønder i Storvorde og fanget. Og siden henrettet. I Skånelandene havde bønderne rejst sig, ført af Søren Norby. Her førte Tyge Krabbe hertug Christians hær. På Fyn blev det igen Johann Rantzau, der slog de tropper og bondehære ned, der kæmpede for Christiern den Anden og hans bannerfører grev Christoffer.

Grev Christoffer var kommet til Fyn, og adel og købstæder svor ham troskab. Men så gik Johann Rantzau i land på Helnæs. Han havde fem fæniker knægte med sig, og 300 ryttere. Det skete vistnok 17. marts 1535. En halv snes dage før, 8. marts, var hertug Christian blevet hyldet på Viborg Ting som Christian den Tredje, og enorme bøder og skatter blev klemmt ud af Jyderne til den videre krigsførelse. Selv sendte Christian tropper til Halland, mens Rantzau som sagt fra Als nu var kommet i land på Fyn. Grev Christoffers tropper havde ventet ham ved Middelfart, så han kom helt bag på dem. Fra Middelfart-egnen drog grevehæren – dels de professionelle tropper, dels en meget stor hær af fynske bønder – sydpå. Men på Faurskov Banke (idag i reglen kaldet Faurskov Bjærge) stødte hærene sammen palmeaften, 20. marts 1535. Johann Rantzau havde let spil, slaget endte i rent slagteri. Mens grevens professionelle knægte slog sig igennem og søgte ly i Assens, blev bønderne dræbt i et blodbad – 3000, blev det siden hævdet.

Christian den Tredje skrev selv om Faurskov-kampen:

»Der det kom til Dræbende, have Lübeckernes og deres Partis Krigsfolk taget Flugten og ere tyede ind i Assens By, og forlode de den stakkels, forførte, vanvittige Hob udi al

Angst og Dødsens Nød, saa der desværre blev en mærkelig Hob Folk slagne.«

Ordet »vanvittige« betyder her uvidne, folk som ikke har vid. Og »mærkelig« betyder ikke underlig, men mærkbar, altså mange. Tallet 3000 er svævende. Det er umuligt at sige hvor mange bønder der faldt, kun at det var et rystende chok for den fynske landsbygd.

Det næste og afgørende slag om Fyn stod på Øksnebjerg, men det var på Faurskov Banke de fynske bønder led deres nederlag, som det var gået de jyske og de skånske.

1934 blev der rejst en mindesten for slaget. Følger man vejen fra Gelsted sydpå gennem Holme og Langhøj, kommer man, cirka 300 meter nord for Brændeå, til et vejknæk. Knap 200 meter mod vest står stenen nord for vejen.

Her blev »3000 fynske bønder« slået ihjel af Rantzaus tyske knægte og hans ryttere. Om de ikke ville flygte, som grevens knægte, eller om de ikke kunne, fordi de var omringet og bare blev slået ned, får vi aldrig at vide.

7. Øksnebjerg

Af gammel genitiv flertal yxna og bjærg, oksernes bjærg.

Mens Johann Rantzau efter slaget på Faurskov Banke lå foran Assens, hvor de lybske knægte havde søgt ly, samlede grevehæren sig i Fåborg. Imens svigtede den fynske adel og de fynske stæder grev Christoffers og Christiern den Andens sag og begyndte at sværge Christian den Tredje troskab. Rantzau spærrede Lillebælt med skanser ved Middelfart, og Odense, Middelfart, Bogense, Kerteminde og Fåborg var ham lydige. Både Rantzau og grevehæren trak forstærkninger til, henholdsvis fra Jylland og Sjælland. Grev Johann von Hoya kom til Fyn med sine tropper, og med ham fulgte den ny bisp Gustav Trolle,

den klassiske skurk fra Blodbadet i Stockholm, der nu som flygtning fra Sverige var havnet i Danmark.

Rundt om på Fyn var situationen ret desperat. Begge hæres tropper plyndrede på skift og skaffede sig underhold fra landsbyerne. Hertug Alberts fæniker kom fra Sjælland til Fyn, men først da de truede med mytteri kom hertug Albert selv over Bæltet.

Grevetroppernes førere lagde planen for angrebet på Johann Rantzaus lejr ved et møde i Fåborg. Det var her, den fangne præst Hans Madsen skal ha haft mulighed for at høre det hele og siden snige sig til Rantzaus lejr med en detaljeret rapport. At Rantzau fik besked er givet. Han brød sin lejr af og stak ild i hytter og skure. Da grevetropperne samledes på Øksnebjerg, så de røgen fra branden ved Assens og mente at Rantzau var flygtet, eller at Assensborgerne måske sammen med de lübske tropper havde gjort et heldigt udfald fra byen.

På Øksnebjerg havde grevehæren forskanset sig i en vognborg, mens alt blev gjort klar til storm ned mod Assens, der kun lå en god halv mil borte.

Men 11. juni 1535 førte Rantzau sine styrker mod øst, ad hulveje og sænkninger, så de synede så lidt som muligt.

Da de kom så nær Øksnebjerg at de blev synlige, mente grevehærens ledere, at det var en flygtende rest af Rantzaus hær, men Rantzau sendte med sine kanoner et par kugler op i vognborgen.

Så gik grevehæren til angreb, ned ad skråningen. Det var en overilet dumhed. Det ville ha været svært for Rantzau at storme vognborgen op ad skråningen, især tungt for hans ryttere. Da Rantzau så at grevehærens tropper kom strømmende ned imod ham i et angreb, ventede han roligt. Han var en overlegent dygtig feltherre med fuld kommando over sine styrker. Angrebet har nok set voldsomt ud, men Rantzau så, at det blev elendigt ført. Rytterne gik for hurtigt frem og tabte kontakten med hageskytterne, og en del af fodfolket kom i vejen for rytterne. Først da greverytterne var ganske nær ved Rantzaus hær, åbnede han sin front, så hans kanoner kunne fyre lige ind i de pakkede rytterdelinger, og virkningen var frygtelig.

Men sammenbruddet kom alligevel ikke straks. Det lykkedes de grevelige ledere at få skik på styrkerne. Det grevelige fodfolks skytter havde skudt, før de var så langt fremme at deres skud kunne nå Rantzaus folk, og der var næppe store muligheder for at få skud i de tunge forladere igen i forvirringen. Kampen blev nu mand mod mand og meget blodig.

Så sendte Rantzau friske ryttere uden om og ind i flanken på fjenden, og samtidig kom hans vagthold til fra Assens – en mindre styrke, der var ladet tilbage for at hindre de lybske i at bryde ud fra Assens og falde Rantzau i ryggen. Assens-Lybeckerne havde været komplet passive og ønskede åbenbart ikke at blie blandet ind i noget alt for farligt. Halvanden time varede den sidste afgørende kamp, der hovedsagelig var nedslagtning, og kort inden aftenmørket flygtede resterne af de grevelige i vild uorden.

Slaget åbnede klokken cirka seks eftermiddag, og solnedgang 11. juni er henved ti minutter i ni, så hele kampen på Øksnebjerg varede i tre timer.

Greven af Hoya overgav sig, men da han steg af hesten, blev han lidet ridderligt stukket ned og døde. Hans drabsmand var Holsteneren Ditlew Rathlow, der havde et privat gammelt had til grev Hoya. Bisp Gustav Trolle havde været med i kampen og var hårdt såret. Som fange blev han ført til Gottorp, hvor han døde kort efter. De grevelige knægtes fører oberst Michael von Zanow blev myrdet af sine egne folk under forvirringen. Så at sige alle den grevelige hærts førere faldt eller blev taget til fange, så de flygtede tropper havde nærmest ingen førere nu. Hertug Albert flygtede til Sjælland. Grevehærens artilleri og tros – fire hundrede trosvogne – blev Rantzaus bytte. Af fangerne var 42 adelsmænd, og henved 1500 knægte. Det hævdedes, at af Rantzaus hær faldt kun 40 mand, men som det blev sagt: »hvilket fortjener at nævnes, men ikke at tros«.

Nogle uger efter kom Christian den Tredje selv til lejren på Fyn.

Ud af Assens flygtede Lybeckerne og borgerne, så bog-

staveligt talt kun kvinder og børn var tilbage i byen. Alligevel blev Assens dagen efter »taget med storm«, og et af Rantzaus regimenter fik som løn for Øksnebjergslaget lov til at hæрге og plyndre i byen. Det andet skulle ikke snydes, så det fik lov til at plyndre og hæрге Svendborg. Fåborg blev plyndret, og Odense oplevede nu sin tredje plyndring. Nyborg blev overrumplet.

Og så var Fyn i Christian den Tredjes hånd. Der blev udskrevet en nådeløs skat af det i forvejen plyndrede land og af byerne, og »på henrettelser og konfiskationer blev der lige så lidt sparet i Fyn som i Jylland«. Christian den Tredje blev hyldet af de slagne Fynboer ved et møde i Odense 3. juli 1535.

Slaget ved Øksnebjerg spillede en rolle i den ældre nationale danske historieskrivning, og få kapitler i dansk historie er helt op til vor tid blevet skrevet så ensidigt »af de sejrende«. Med det slag sad endelig andet hold af de oldenborgske konger sikkert i sadlen, men ingen dansk konge har haft en så blodig vej frem til tronen som Christian den Tredje.

Og slaget ved Øksnebjerg er ingen dansk sejr. På Fauruskov Banke blødte de fynske bønder. Det slag er gledet noget i baggrunden – historisk set med nogen ret, for afgørelsen faldt på Øksnebjerg. Men på Øksnebjerg var det Tyskere der sloges med Tyskere, selv om der var enkelte danske adelige med Rantzaus hær.

Tilbage er historien om præsten Hans Madsen fra Svanninge.

Han blev siden nævnt som en af dansk histories romantiske helte. Men hvad han præsterede véd vi kun fra hans egen beretning.

Da grevens tropper kom til Fyn, prøvede den fynske adel naturligt nok at sikre deres gårde og ejendele, og det kan være rigtigt nok, at Jakob Hardenberg på Sandholt havde bedt Hans Madsen om at gemme det hardenbergske familieguld og sølv. Lybeckerne fangede ham i Svanninge præstegård, som de plyndrede, og de førte ham til Odense, hvor de pinte ham ved at hænge ham op i tommelfingrene og lægge kogende æg i hans armhuler,

hvordan det så skal forstås, for hvis han hang i armene, var det ikke let at få æg til at hænge i hans armhuler. De førte ham siden med til Fåborg og satte ham dér »ind i et skab«. Og så skete det utrolige, at i det rum, hvor skabet stod, holdt grevehærens ledere møde om, hvordan Assens skulle angribes. Hr. Hans slap fri, løb til stranden og fik fat i en båd, og med en humlekæp stagede han sig til Horne-land. Bugten er ret lavvandet, så det har kunnet lade sig gøre.

Han nåede frem til Rantzaus lejr og røbede hele planen. Han vakte ikke uden videre tillid i den rantzauske lejr, og det bør man nok bide mærke i, til forståelse af hans historie. Nogle mennesker virker umiddelbart tillidvækkende, andre ikke.

Men alt endte vel for ham. Han fik sit embede i Svanninge igen og blev siden provst i Salling herred, det er herredet hvor Fåborg ligger, og hans egen Svanninge kirke. Han skal være død 1562. I Svanninge kirke er han mindet med et marmorrelief af Thorvaldsen, skænket af grev Bille-Brahe.

Hvis Hans Madsen blev hårdt mishandlet af de grevelige og Lybeckerne er det vil ikke mærkeligt at han søgte til fjenden, men der er en del temmelig romanagtige og svævende enkeltheder i hans »rapport«. Det lyder underligt, at han skulle være sat ind i et skab netop i det rum, hvor de greveliges øverste krigsråd sad og planlagde felttoget, og at han så pludselig uden videre kunne snige sig ud af skabet og væk og få fat i en båd. Det blir ikke mindre mærkeligt af, at i Odense var han minsandten også puttet ind i et skab. Normalt opbevarer man dog ikke præster i skabe. Det lyder ikke urimeligt at tro, netop på grund af den lidt uopfindsomme gentagelse af skab-historien, at han i virkeligheden var på god fod med de grevelige og havde nem lejlighed til at luske væk efter at ha hørt ét og andet, og at han skiftede front, da situationen mørknede, som de fleste af Fyns præster og adelige gjorde det. Men de andre fungerede ikke som stikkere, og han har nok selv ment, at der måtte en drastisk forklaring på, at han handlede som han gjorde. Og som han selv røber det: han

virkede ikke uden videre pålidelig, da han kom til Rantzau. Og det står fast, at Rantzau havde lige slagtet Hans Madsens sognebørn på Faurskov Banke. Var Hans Madsen en helt? Var han forræder? Hvor ædel var han egentlig? Han blev lønnet godt for sin gerning. De to bønder i Storvorde, der forrådte Skipper Clement, fik hver en god gård for deres umage, da Christian den Tredje havde vundet tronen. Hans Madsen fik også glæde af at satse på det sejrende parti.

På Øksnebjerg er der rejst en mindesten, med tekst i ældre national stil. Der står intet om, at her kæmpede Tyskere mod Tyskere i det blodige spil om Danmark. 6½ kilometer øst for Assens, ad vejen fra Assens til Glamsbjerg, går en vej mod nord op til Øksnebjerggård. En lille kilometer oppe ad den, forbi vejknækket, står stenen lige vest for vejen. Fra stedet er der god udsigt over skræningerne mod vest, kamppladsen den 11. juni 1535.

8. Hagenskov

Hagenskov skiftede 1662 navn til Frederiksgave (Friedrichs gafue) efter Frederik den Tredje. Hagenskov, 1251 Hagenskouff, af mandsnavn Hagen, ældre dansk form Hakun, samme navn som norsk Håkon.

Hagenskov toner frem 1251, fordi kong Abel det år på Hagenskov skrev et brev, der sagde Fåborgs borgere fri for indenrigs told. Borgen var kongelig. 1259 var striden imellem Jacob Erlandsøn og Christoffer den Første løbet helt løbsk. Jacob Erlandsøn blev ærkebisp i Lund imod kongens ønske, og kernen i fejden var det krav, der var på mode i Europa, at kirken skulle være højeste magt, ikke kun i åndelige sager, men i enhver sag, som det passede kirken at hævde. Christoffer lod sig ikke imponere. Ved Vejlemødet 1256 fik ærkebispens vedtaget et manifest om kirkens ret og friheder, som selv Ribe domkapitel fandt så hårrejsende, at kapitlet kaldte det »en underfundig sammenrottelse imod landsherren«. På Nyborgmødet lige

efter blev der ikke skabt forlig. Der blev fra alle sider arbejdet på en forsoning mellem kirken og kronen, men Jacob Erlandsøn var pavens ven og ganske hensynsløs. Kongen var ikke blidere.

I Lund var ærkebispens egen bror Niels Erlandsøn imod ham og støttede kongen som hans gælker (eller gældker, kongens styresmand i Skåne, der havde et særligt kongeligt styre, fordi landsdelen var ærkebispens provins). 5. februar 1259 ved nat gik Niels Erlandsøn og en lensmand ind på Gisleberg og fangede ærkebispens, sammen med ærkedegnen og provsten. De satte ærkebispens på en hest klædt i almindeligt tøj, men med en hue »med rævehaler« på hovedet. Hans ben var bundet under bugen på hesten, og så red de ham til Hagenskov på Fyn.

Bisp Peder af Roskilde drog til fyrst Jaromar af Rygen og blev landsforræder, som Fyns bisp. Holstener og Vender gik i fejde, Christoffer søgte hjælp fra Norge og Sverige og fik løfte om den, men inden den kom, døde han i Ribe, hvor bisp Esger var kongetro. Det hævdedes at han blev forgivet i den hellige nadver af abbed Arnfast (29. maj 1259). Der var band og interdikt over riget, men bisp Esger lod kongen gravlægge i domkirken, selv om alle kirkelige handlinger var forbudt.

Christoffers søn Erik (Klipping) var kun ti år, så enke-dronning Margrethe Sambiria måtte styre for ham.

Jacob Erlandsøn blev løsladt, så han har højst siddet på Hagenskov i nogle måneder. Efter frigivelsen var han lige så balstyrig og utålelig som før, og han var efterhånden mere i udlandet end hjemme. Han ønskede ikke at blive fanget en gang til. Da der endelig tonede en løsning frem (som næppe var blevet varig) døde han på vej til Danmark, til stor lettelse for alle.

Hvordan hans vilkår var, mens han sad på Hagenskov, véd vi ikke. Heller ikke hvordan borgen så ud på den tid, men den har ikke været ringe. For få år efter blev den pantsat til hertug Albrecht von Braunschweig som led i ægteskabsaftaler med det danske kongehus, og hertugen gav her højtideligt afkald på alle krav overfor Danmark og den danske konge, men han ønskede Hagenskov, som han

fik, imod at den danske konge kunne løse den tilbage for 4000 mark.

Siden gik borgen til de holstenske grever. Først 1396 blev den købt hjem af dronning Margrethe, og siden var borgen med alle jorder kongeligt len.

1549 var forhandlingerne mellem den fangne Christiern den Anden på Sønderborg og hans fætter Christian den Tredje nået så vidt, at de mødtes til forhandling på Hagenskov.

Christiern den Anden var flygtet fra Danmark til Nederlandene i 1523. Dér nede døde hans unge hustru Elisabeth. 1531 sejlede han til Norge med en hær for at vinde sine riger tilbage, men han gik ind på at forhandle med sin farbror Frederik den Første – der i stedet lod ham føre til Sønderborg, hvor han sad som fange under Grevefejden og frem til 1549, altså i atten år.

Hans fangenskab var pinligt. Hans slægt arbejdede i udlandet, og ved fremmede hoffer var der forargelse og undren. Der var aldrig rejst nogen anklage imod ham. Der var ingen proces, og ingen dom. Han blev bare holdt spærret inde i »mildt« fangenskab med godt underhold.

Han var i 1549 68 år gammel og vel stadig regnet for farlig, men det var rimeligt at lempe hans vilkår. På Hagenskov nåede de to fætre frem til, at Christiern den Anden for fremtiden skulle bo på Kalundborg. Officielt fik han Kalundborg len som underhold frit, men han skulle dog stadig være under opsyn. Hvordan forhandlingerne gik, véd vi ikke meget om, men de to fætre kom godt ud af det med hinanden, og det hændte at Christian den Tredje besøgte ham på Kalundborg, hvor han var »fri fange« til han døde i 1559, 24 dage efter Christian den Tredje, og 77 år gammel.

Efter Svenskekrigene måtte kronen skænke meget gods bort, fordi der ikke var penge til at betale krigsleverandører og brave officerer. 1661 skænkede Frederik den Tredje Hagenskov til ritmester Niels Ottosen Banner – først lenet frit på livstid, og så, i 1667, slottet og ladegården. Navneskiftet til Frederiksgave var kun en smuk kvittering.

Vi ved lidt om borgen på den tid, af Resens tegning fra henved 1670. På en rundagtig flad borgø ligger slottet som et solidt og tungt firfløjet kompleks, men i fløjene er husblokke af forskellig højde, så firkanten er tydeligt groet sammen af en del ældre huse.

Den gamle borgbanke findes endnu, 85 gange 110 meter, men stærkt ødelagt ved at den er gravet »i facon« som parkpyrd. Der er ikke mange murrester tilbage.

Gennem flere ejere havnede borgen hos købmanden, konferensråd Niels Ryberg.

Han lod borgen rive ned og skabte det nuværende Frederiksgave, der som sagt ligger ca. 600 meter fra det gamle voldsted.

Huset er i klassicistisk stil, en af Fyns smukkeste gårde fra 1700-tallet, og arkitekten var Jardins elev Georg Erdmann Rosenberg. Slotshuset ligger i smuk kontakt med avlsbygningerne. Niels Rybergs søn mistede så meget ved statsbankerotten og handelskrisen efter Englænderkrigen, at han i 1824 måtte lade Frederiksgave gå til statskassen. Men han fik lov at bo i huset, og hans enke efter ham til 1841. Det år blev Frederiksgave gjort til sommerresidens for kronprins Frederik (den Syvende), der holdt til her (med Louise Rasmussen, senere grevinde Danner) til 1847. Sommeren 1848 var han blevet konge.

Gården har siden haft en række ejere. Det er nemt at få den at se i det ydre, for vejen går tværs igennem komplekset, imellem hovedhus og avlsgård.

9. Sønder Broby

Navnet ligesud: af bro og by.

Sønder Broby ligger ved Odense Å, og en bro over åen har givet byen navn. Stedet er vistnok nævnt som »gård« allerede 1438. 1645 døde Anne Rosenkrantz, der ejede stedet, og det blev så købt af hendes svoger rigsmarsk Anders Bille. Han grundlagde Broby Værk.

Det var industrialismens tanker, der lå bag købet. Under Christian den Fjerde var der i begge rigerne, Danmark og Norge, blevet skabt en mængde fabrikker og små industrier, ud fra den tanke at man skulle producere så meget som muligt i rigerne, så der blev overskud til eksport – altså selvforsyning plus salg til udlandet. Tanken grasserede i hele Europa, selv om man vel nok har set, at hvis samtlige lande fik den plan ført igennem, ville det hele gå i stå. Men alle lande fik ikke planen ført igennem, og navnlig Danmark var svagt stillet, ved vore evige problemer: et land uden hjemlige kraftkilder, energi, og så at sige uden råstoffer, bortset fra træ, læder og enkelte andre ting.

På den tid var kul ikke kommet meget i brug. Man fyrede med træ og havde ingen dampkedler endnu, så ilden brugtes kun i smedjer og glasværker, og de danske skove rakte ikke til at levere ret meget. Energien var vandkraft. Også her så det sløjt ud. De danske landskaber har ikke vidder store nok til at skabe et vandløb med rimelig vandmængde, og faldhøjden er ringe.

Men mølleværker og hammermøller groede op på rad langs de små danske vandløb, i Mølleådalene, ved Hellebæk og andre steder, og Odense Å var forholdsvis vandrig.

Anders Bille måtte mageskifte sig til grunde ved åen, men så blev værket bygget. Der blev skabt et interessentskab, som fik privilegium 28. november 1648. Der var 16 andre adelige med i selskabet, og en del Odenseborgere var participanter.

Privilegiet lød på at fabrikken skulle lave våben, og for så vidt værket kunne levére, skulle det ha eneret på leverancer inden for hele riget. Med i privilegiet var toldfrihed for kul, jern og stål. Privilegiet er det eneste, der er nævnt i toldforordningen af 1651. Det var yderst gunstige vilkår og en stor hjælp fra staten. Der blev indkaldt våbensmede fra udlandet, vist hovedsagelig tyske. Mellem dem så gode bøssemagere som Andreas Neidhorst og Caspar Cohl og hans søn.

Den første leverance var 30 gallapartisaner til Frederik den Tredjes kroning, og dem må der være taget fat på

øjeblikkelig, inden privilegierne var i orden. (En partisan er et af de våben, der almindeligt kaldes en hellebard. En hellebard er, som navnet siger, en »fladøkse«, så den er skæv, økseagtig i den ene side. En partisan er symmetrisk, gerne et midterblad med to mindre sidespidser, og, især naturligvis på gallapartisaner, ret pragtfuldt formet). En del af dem eksisterer endnu (Tøjhuset, Frederiksborg etc.) og viser os smukt, lidt voldsomt smeddearbejde.

Meningen var at Brobyværket skulle levére normalvåben til hæren. Man led under, at våben blev skaffet fra mange forskellige værksteder. Det var mere rationelt med ensartede typer. Og fabrikationen tog straks fart.

Afregningerne siger, at juli 1650 var der leveret våben for 7000 rigsdaler til Tøjhuset i København.

Ved slutningen af 1652 var der leveret for endnu 16.000 rigsdaler, men tredjedelen var ikke betalt endnu.

Det var mest hug- og stikvåben.

Indtil maj 1651 var der leveret mere end 5300 kårder og sværd og entreøkser, 814 musketter, 120 flintrør, 38 par pistoler og 32 flintkarabiner. Skydevåbnene tog øjensynligt lidt længere tid end blankvåben.

Det var lovet, at værket skulle levere våben af kvalitet, bedre end dem man var vant til at få ved at købe i udlandet. Det kneb.

Den gang blev skydevåben (kanoner, bøsser og pistoler) omhyggeligt prøveskudt med stor krudtladning, for ikke helt få mennesker blev dræbt ved våbensprængninger. Prøven faldt ikke helt herligt ud.

Af første levering dumpede 20% af musketterne ved prøveskydningen, og det vil stort set sige at de simpelthen sprang. Af sidste levering blev kun 10% kasseret. Det var den almindelige kassationsprocent for våben på den tid, men altså ikke en kvalitet væsentligt bedre end man var vant til.

Brobyværk arbejdede videre, til Svenskerne kom. 1658 stod de på Fyn, og da en våbenfabrik ikke let lader sig flytte, blev værket ødelagt totalt. Det er rimeligt at tro, at værkets grej, så vidt gørligt, er blevet ført til Sverige.

Anders Bille var som nævnt ikke bare fabrikant, men

først og fremmest rigsmarsk. Under Torstenssonkrigen var han en meget dygtig hærfører. Efter Brømsebrofreden arbejdede han med en fornyelse af den danske hærmagt, så den blev mere national og ikke skulle støtte sig så meget til hvervede tropper. Men pengene var små, og det er fast dansk tradition, at hæren ofrer man ikke mange tanker, før fjenden står i landet.

Da den første Carl Gustav-krig brød ud i 1657, stod Anders Bille som fører af hovedhæren syd for den jyske halvø, og han gennemførte Bremens erobring meget dygtigt. Men så var Carl Gustav pludselig fremme, før nogen havde ventet ham, og det skabte kaos. Anders Bille var leder af Fredericias forsvar, og ved stormen blev han hårdt såret. Han slap væk i en båd, men den drev i land på den jyske kyst, så han blev svensk fange. Tre uger efter døde han af sine sår.

Hans hustru Sofia Rosenkrantz levede til 1661, men Brobyværk blev aldrig genrejst. Og afviklingen blev en pinlig historie for partcipanterne. Staten havde ingen penge, de leverede våben var jo væk i krigens virvar, og problemet blev først nogenlunde løst ved højesteret langt hen i Christian den Femtes regering.

De tyske håndværkere blev for en del boende og gled ind i den fynske befolkning. Brobys hammerværk blev bygget om til kornmølle. Værket havde og har et »underfaldshjul«, for der er ikke faldhøjde nok til at få vandet over hjulet. Men Odense Å har trods alt holdt det i gang i tre hundrede år.

Aksel E. Christensen: Industriens Historie i Danmark, bd. I, Tiden indtil 1730 (udg. Axel Nielsen) Kh. 1943 f.

10. Lyø

1231 Lyuthø. Ingen stednavnefolk har givet en sikker tolkning af navnet. Der er gættet på en række ældre ord, med betydningen »vokse« (sandodder dannes jævnligt ved øerne her og blir igen spulet bort), et ord der hænger sammen med »lodden« (øen kan ha været dækket med krat), et ord i slægt med »lyd« (brænding, ekko), og endnu et par muligheder. Det er muligt at stammen i navnet er så gammel, at den idag ikke lader sig tolke, måske et dialektord, som nu er glemt.

Lyø ligger syd for Horneland, 2,2 kilometer fra Fyns kyst, og ud mod Lillebælt. Den er på 605 hektar, og der bor godt 200 mennesker, spredt, men især i landsbyen midt på øen. Fagfolk kalder den dramatisk for »storbakket«, men det er en såre dansk brug af ordet. De højeste punkter er ca. 24 meter over havfladen.

Det er naturligt, at dansk historie kun yderst sjældent har lagt væsentlige hændelser ud på én af vore små øer, men det skete her.

Valdemar Sejr var på højden af sin bane. Estland var erobret i 1219. Danmark var blevet Nordens stormagt, søfart, handel og sildefiskeri, alt gik godt, landet havde fred i det indre, og Valdemar havde lagt store dele af det nærmeste Nordtyskland ind under sin krone som danske len. Han var »sejrsæl« og lykkmænd efter gammel tro, regnet for uovervindelig.

Og så brød det hele sammen. På Lyø.

Når »Sorte Grev Henrik af Schwerin« i ældre national historieskrivning blev stemplet som forræder og skurk, var det »juridisk set« rigtigt: han var Valdemars lensmand og skyldte ham troskab. I stedet sveg han sin lensherre ved et lumpent kup, førte Valdemar i fangenskab og tvang ham til at skrive under på hårde vilkår for sin frigivelse.

Men nogen ren hjerterkonge var Valdemar ikke. Henrik havde ialtfald gode grunde til at være bitter, hvad man så vil mene om hans metoder.

Valdemars nordtyske politik havde ramt Henrik hårdt. Han var søn af grev Gunzelin den Første af Schwerin. Da faderen døde, arvede Henrik og hans bror Gunzelin den Anden faderens lande. Men så rykkede Valdemar frem til deres lille rige på sine sejrige krigstog i det nordtyske. Det

kom til uenighed om et lensspørgsmål i de forvirrede nordtyske forhold, og med det som påskud erobrede Valdemar brødrenes borg Boizenburg i 1208 og rev den ned. Samtidig erobrede han næsten hele grevskabet. Brødrene var naturligvis rasende, men tilsidst måtte de bøje sig, og så fik de deres grevskab tilbage – som dansk len. Som besegling af, om ikke venskabet, så fredsslutningen, blev Gunzelin den Andens datter gift med Valdemars unge frillesøn Niels. Hvem der var mor til Niels véd vi ikke.

Men 1221 døde Gunzelin den Anden, mens Henrik var på korstog i Det hellige Land. Der kom en lille søn i det ny ægteskab, og i hans navn inddrog Valdemar nu halvdelen af de schwerinske lande som drengens arvepart, for så vidt igen juridisk korrekt, som drengen var Gunzelin den Andens arving. Men da Henrik kom hjem, så han at halvdelen af det greverige, som han og hans bror havde styret i fællesskab, nu var besat af danske styrker. Det gjaldt borgen Schwerin og flere andre borge.

Så kom Sorte grev Henrik på visit hos Valdemar. Han havde jo været længe borte og måtte hilse på sin lensherre, sin broderdatters svigerfar.

Og, siger visen: »Til Lyø Kong Valdemar drog paa Jagt«.

Det kan lyde som et sært sted at gå på jagt, men forklaringen står i Kong Valdemars Jordebog, der i listen over de små øer siger »Lyuthø. hio. da. hors. ra« – Det kan se ud som en kodemelding, men i nyere dansk: »Lyø – hjort, då, hors, rå«. Der var altså kronvildt på øen, der rimeligvis var dækket af skov. Der var dådyr. Og dådyret er ikke en urgammel dansk hjort, det er indført tidligt i middelalderen som jagtvildt, altså blandt andre steder også på Lyø. Hors vil sige at der var et stod halvville heste. Og så var der rådyr. Med andre ord en smuk og idyllisk lille kongelig vildtbane.

Hvor skibene lagde ind véd vi ikke. Bugten i øens nordlige kyst kaldes Lyø Havn, og her har det vel altid været rimeligt at lægge ind, for her var læ. Men Henrik havde sine egne skibe med.

Hvor mange dage selskabet var på øen véd vi heller ikke, men jagten endte med et godt gilde. Sammen med Valdemar var hans unge søn og medkonge, Dagmars søn Valdemar den Unge, eller »den Tredje«. Selv om han døde før sin far og aldrig blev enekonge, er det ham, der er grunden til at Valdemar Atterdag kaldes »den Fjerde«.

Rimeligvis blev der drukket lystigt og godt, og Valdemarerne fader og søn kan ha været trætte, mens Henrik har holdt måde. Om natten trængte grevens folk ind i det kongelige telt, fangede og bandt Valdemar og hans søn og førte dem om bord i de grevelige skibe. Hvordan det lod sig gøre uden om Valdemars folk er det idag ikke muligt at sige. Alvorlig kamp hører vi ikke noget om.

Kongerne, far og søn, blev ført til borgen Dannenberg. 1225 drev Henrik de danske styrker ud af Schwerin, og så blev fangerne ført dér til. Både kejseren og paven truede Henrik med alvorlige følger, hvis han ikke slap fangerne fri, men han var lige glad. Kejserens trusler var også højst lunkne, for han var ikke særlig ked af det der var sket. Og nu rejste de undertvungne nordtyske fyrster sig og gjorde sig fri af dansk overhøjhed. Albert af Orlamünde blev imens valgt til dansk rigsforstander, og han var kongen tro, men da han prøvede at føre en hær imod de oprørske fyrster, blev han slået og selv taget til fange.

Danmark var lammet. Men så stærk var Valdemars stilling i landet, at ingen af de danske stormænd misbrugte situationen. Der var dog, hvad vi idag vil kalde »stigende kriminalitet«, fordi alene det, at kongen var borte, svækkede respekten for »lov og orden«.

17. november 1225 måtte Valdemar skrive under på Henriks betingelser. 45.000 mark rent sølv (en millionsum regnet efter penge af idag). Alt det guld, som hørte til »dronningens skrud«, undtagen kronen og det som hun havde lovet kirker og klostre. Kostbare dragter til 100 hærmænd. Til hver skulle der regnes 10 alen flandersk skarlagten og halvtredje timmer broget skind. En timme var 40 stykker, så det er hundrede stykker skind til hver dragt, formodentlig egern eller mår, ialt ti tusind skind.

Dertil 100 heste, 50 gangere og 50 tjenesteheste.

Gangerne til en værdi af 10 mark, tjenestehestene 5 mark.

Og endelig blev der lavet et højst indviklet system af ratebetalinger, og gidsler, der blev skiftet ud og garanterede for hinanden. Det var en selvfølge, at Valdemar måtte gi afkald på så at sige alle lande syd for Ejderen.

Så slap Valdemar ud, men hans søn sad som fange endnu.

Han blev fanget på Lyø 6. maj 1223, og han sad altså i 2½ år som fange. De politiske hændelser i den tid var mere indviklede, end her er plads til at skildre. Et halvt år efter Valdemars frigivelse kom den unge konge ud, og så gik Valdemar til modangreb, efter at paven havde løst ham af alle eder, fordi de var tvungne.

Han rykkede sejrrig ind i Ditmarsken og videre frem. Men hans glorie som sejrsæl og uovervindelig lykkemand var borte. De nordtyske fyrster samlede sig. 22. juli 1226 blev han slået ved Bornhøved. Han mistede det ene øje i kampen. Og den tyske sejr var endelig. Ejderen var nu Danmarks grænse. »Valdemartiden« var endt. Resten af sit liv tog Valdemar Sejr sig af landets indre styre, det arbejde der kulminerede i Jyske Lov.

Men Lyø-jagten var ét af de tilfælde, hvor Danmarks skæbne blev ramt af en lammende hændelse, der dikterede det videre for århundreder.

Det er jævnlgt hævdet, som en fastslået kendsgerning, at »nationalfølelsen« blev skabt af romantikken i årtierne omkring 1800. Det er ikke rigtigt. Nationalfølelsen ændrede karakter under romantikken, men den var særdeles kendt før. Danske renæssancegravsten taler om at dø for fædrelandet, og den latinske klagesang ved Valdemars tilfangetagelse lyser af dansk nationalfølelse. Både den og det snævrere nationalhad kendtes gennem århundreder. Sådan noterede Ryd klostres årbog den usalige hændelse, da Valdemar Sejr blev taget til fange – årbogen er ellers tørt nøgtern og refererende, men her har skriveren sat en kommentar til:

»1223 – blev kong Valdemar og hans søn Valdemar III forrådt af deres egne, taget til fange i deres senge af grev Heinrich på Lyø den 6. maj, og ført til borgen Schwerin.

Dér blev de i næsten tre år, og de blev da løskøbt af de danske for 60.000 mark lybsk vægt. Men heste, klæder og andre ting, som de gav alle Sachsernes stormænd, den dag de blev løsladt, løb op til det dobbelte. Læg mærke til, læser, at Tyskerne har aldrig, eller dog sjældent, sejret eller haft overhånd uden ved svig eller ved forræderi, for det ligger i deres natur, som det ses af de nævnte kongers tilfangetagelse, og af mange andre ting.«

Lyøs egen historie er fredeligt landbrug og fiskeri. Øst til syd for Lyø By ligger en »Slotsbanke«. Der er fundet brokker af teglsten, men ingen borg nævnes i forbindelse med tilfangetagelsen, og der vides intet om, hvem der har haft »borg« her.

Øen har færge til Fåborg. Jagten idag er noteret som: hare og fasan. »Hjort, rå og då« er fortid.

Sagligt om Lyø idag, kortfattet i: Danmarks små Øer, beretning fra Ministeriet for kulturelle Anliggender, maj 1970. Løskøbelsedokumentet: Danmarks Riges Breve.

11. Glavendrup-stenen

Landsbyen Glavendrup ligger ca. 10 kilometer nord-nordvest for Odense. 1447 Glamedrøp. Det første led i navnet skal være et gammel-nordisk ord *glaumr*, *gløm*, der betyder larmende, eller »støjende munterhed«. Samme led i stednavnet Glamsbjerg. Det kendes ikke sikkert som mandnavn, men som tilnavn. Landsbyen kan altså ha navn efter en mand, der kaldtes »den glammende« – og så endelsen *thorp*, der som så ofte er blevet til -drup.

En halv kilometer nord til nordvest for Glavendrup står Glavendrupstenen, der bærer den længste kendte runeindskrift i Danmark. Den står idag i en lund, men har vel oprindeligt stået frit synlig i åbent land.

Stenen blev kendt, da historikeren Vedel Simonsen skrev om den i 1806, men den blev opdaget noget tidligere. Den lå halvt sunket ved en lav høj og en stensætning, som bønderne gravede grus i. Da den blev gjort fri og rejst, kom dens 210 runer til syne.

Det var tydeligt at stenen hørte sammen med stensætningen omkring den, og man mente at den havde stået på den lave »Rævehøj«, som den blev sat op på. For et syns skyld gjorde man højen lidt højere end den havde været før. Men bønderne havde gravet videre og fjernet en del af stensætningens sten. Da det hele blev sat i stand, lavede man en stensætning, »som man tænkte sig«. 1958 blev monumentet sat bedre i stand, og stensætningen fik sin egentlige form tilbage som en skibssætning, og runestenen står nu som stavnssten i skibets vestlige ende.

Det viste sig at den lave høj var fra bronzealderen og næppe har andet med runestensmonumentet at gøre, end at man har brugt den høj der var. I skibssætningen er fundet spor af brandgrave fra vikingetiden.

Stenens runer daterer den til den periode der kaldes »Før-Jelling«, altså den tidlige vikingetid.

På stenen står:

»Ragnhild satte denne sten efter Alle den Blege (?), viernes gode, hirdens højeværdige thegn (høvding). Alles sønner gjorde disse kumler efter deres far, og hans kone efter sin mand, men Sote ristede disse runer efter sin herre. Thor vie disse runer.

Til en »ræte« skal den blive, som (ailti) denne sten eller slæber den bort til minde over en anden.«

Ragnhild og sønnerne har altså rejst stenen over Alle, der måske kaldtes »den blege« (betydningen lidt uklar). Han var gode for vierne, det vil sige at han ledede de hellige handlinger på helligstederne. Og han var hirdens leder. Det kan næppe være andet end »kongens hird«, men det er før Harald Blåtand, så det må være en lokal småkonge eller høvding han har været hærchef hos. Også det er lidt uklart. Måske var han leder af bygdens »udfærende kraft«, et lokalt vikingesamlag. »Kumler« er mindesmærker, Sote har været i hans tjeneste og rune-kyndig, men åbenbart også aktiv runerister.

Den, der skader stenen, skal blie til en »ræte«, åbenbart noget skrækkeligt eller foragteligt, det vides ikke hvad ordet egentlig betyder, heller ikke om det har med »ræd« at gøre. Han trues med det skrækkelige, hvis han stjæler

stenen for at lave et monument over en anden (det må altså nu og da være sket), men også hvis han »ailti«-er stenen. Vi kender ikke ordet. Besudler, vanærer, ændrer, vælter – et eller andet, vi véd kun at der lyses forbandelse over den der forgriber sig på stenen.

Så vidt er alt klart i det store og hele. En høvding er død, hans kone og sønner ærer ham.

Men Ragnhild har rejst en sten til, ved Tryggevælde på Stevns. Den står ikke mere på sin plads. Allerede 1550 blev den flyttet. 1810 kom den til København, og den står nu i Nationalmuseets runehal.

Tryggevældestenen er også fra vikingetidens »Før-Jelling«-periode. Og runerne er hugget af Sote. Det står der ikke, men fagmænd garanterer det, ud fra runernes lidt særegne form.

Og den lyder:

»Ragnhild, Ulvs søster, satte denne sten og gjorde denne høj og denne skibssætning efter sin mand Gunulv, en glammende mand, søn af Nærve. Få blir nu født bedre end han. Han skal blive til en »ræte«, som »ailti« denne sten eller slæber den her fra.«

Forbandelsen i tekstens slutning er den samme som på Glavendrup-stenen. Iøvrigt er teksten klar nok. Vi får her at vide, at Ragnhild var Ulvs søster.

Vi kender hverken Ulv eller Ragnhild, men samme runerister har ristet sten for samme Ragnhild, over hendes to ægtemænd, den ene på Stevns, den anden på Nordfyn. Hun er altså blevet gift igen efter det ene dødsfald. Ældre runeforskere mente at Tryggevældestenen måtte være rejst sidst, så Ragnhild først havde været gift på Fyn og så på Stevns, men de yngre forskere mener, at det kan der ikke siges noget om, det kan lige så godt være omvendt. Hun er i hvert fald begge gange gift med en mand, der har været stor i sin bygd.

Tilbage blir det mærkelige, at på Tryggevældestenen kaldes hendes mand Gunulv for »den glammende«, det vil sige »den larmende«, måske den »larmende muntre«. Men på Fyn sætter hun sten over Alle, hirdens høvding, og den står ved Glavendrup, der betyder »den larmendes«

eller »den larmende muntres« torp. Stednavnets alder kan udmærket passe på den tid.

Vi kan ikke bevise noget som helst om at navnet Glavendrup har noget at gøre med runestenen eller Ragnhild. Men på Stevns rejser Ragnhild sten over en glammende mand, og på Fyn rejser hun sten ved den glammendes torp. Har Fru Ragnhild sat pris på muntre mænd? Eller har hun først rejst sten på Stevns over sin larmende mand, og så siden på Fyn, måske efter Alles død, givet torpet navn efter sin første, sjællandske mand, men dog passende skjult, hans kælenavn? Eller – ja det er altid det triste i den slags tilfælde, hvor man får noget spændende skænk og skal gætte: der er lidt for mange muligheder. Men det er dog et pudsig tilfælde, for ordet »glammende« er langt fra at være almindeligt som tilnavn eller i stednavne. Hun kan jo ha fået torpet i boskiftet med sønnerne. Det er blankt gætteri. Men er der lidt smil i den sten?

Lys trænger den ialtfald til. Lunden omkring den burde ryddes. Den virker som en kunstig romantisk offerlund. Her er et af Danmarks største og smukkeste runemonumenter. Kun Haralds Jellingsten er større. Den burde stå helt frit.

I Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter har Glavendrupstenen nr. 209, Tryggevældestenen nr. 230. Her er grundig tolkning og alle litteraturhenviisninger.

12. Vimose

Den ældre forskning gik ud fra, at navne med »vi« var hellignavne, det vil sige vi-mosen, helligmosen. Da den senromantiske tid fandt lovlig mange hellige steder i landskabet, blev forskningen puritansk og kasserede så vidt muligt alt hvad der havde at gøre med før-kristen hellighed. Vimoser (eller Viemoser) blev tolket som vidje-moser, hvor man skar vidjer, især af pil. I mange tilfælde vil det (som her) være umuligt at sige sikkert, om den rigtige tolkning er vi eller vidje.

Vimose ligger ved landevejen Odense-Bogense. Et par kilometer nord for Næsbyhoved-Broby står 10-kilometer-stenen. 400 meter nord for vejen ligger mosen. Den

er idag groet til, men i dens østlige ende blev »Vimosefundet« gjort.

Der var fundet mærkelige ting i lange tider, når der blev gravet tørv. Stumper af træstager, spydspidser af jern, og meget andet, kom til syne og det meste blev smidt væk. I årene 1848 til 1860 var en del dog havnet på »Oldnordisk Museum« i København. Den stedlige sognepræst tog sig af sagerne, efterhånden som tørvegraverne bragte dem til ham. Men det var de solidere ting han fik, mens alt af træ og læder gik tabt.

1859 blev der gravet en slags prøvegravning, men først i 1865 blev der gravet metodisk og for alvor, men så blev undersøgelsen også fortsat i de følgende år.

Bag det lå, at 1864 var de to store sønderjyske mosefund fra Thorsager og Nydam gået tabt, fordi Tyskerne krævede fundene leveret, det der ikke allerede var i de sønderjyske samlinger. Vimose kom som en slags erstatning, ligesom det andet fynske mosefund fra Kragehul, der også blev undersøgt metodisk fra 1865.

Vimosefundet er det største fund af sin art i »Kongeriget«, og kun Illerup ved Århus og Ejsbøl ved Haderslev har siden leveret noget, der i rigdom kan komme op i nærheden.

»Mosefund« er mange ting, fra alle perioder af fortiden, men ordet mosefund fik sin særlige mening ved de store fund fra Thorsager, Nydam, og Vimose. Det drejer sig om sager, særlig af krigerisk art, lagt i moserne som offer.

Tacitus fortæller, at Germanerne havde for skik efter deres sejre at skænke guderne byttet. Det hele blev lagt på hellige steder, og ingen turde røre det.

Da der nu op af moserne væltede sværd, spyd, skjolde og andre krigerske herligheder, var det naturligt at tænke på Tacitus: her havde altså engang stået et slag, og byttet var lagt hen til de hellige magter.

De store mosefund blev til dels gravet ud, og skildret, af Sønderjyden Conrad Engelhardt. Han gravede selv i Nydam, om kap med krigen, og han kæmpede desperat for at redde fundet til Danmark. Men forgæves.

Til gengæld skænkede han dansk arkæologi fire klassiske værker: Thorsbjærg Mosefund 1867, Nydam Mosefund 1865, Kragehul Mosefund 1867, og endelig Vimosefundet 1869. Værkerne blev rigt illustreret af Magnus Petersen, og så smukt, at kun A. P. Madsens »Suiter« af danske oldsager, som kom ret kort efter, kan konkurrere. Dansk arkæologisk illustrations-tegnkunst har aldrig siden nået den præcision og skønhed, som bærer Magnus Petersens arbejder for Engelhardt. De fire værker er 1969–70 genudsendt i meget smukt fototryk af forlaget Zac.

Vimosefundet er fremragende, fordi der er en overvældende mængde ting, og fordi træsagerne er bevaret. Det viste sig, at der åbenbart virkelig havde været et helligt område med et hegn af kæppe. Inden for det lå sagerne, og de var ikke plumpet i vandet. De var lagt på mose-tørven, som andre mosefund (for eksempel Dejbjergvognene fra Ringkøbingegnen), og så var mosen groet skjulende hen over dem, så de efterhånden kom til at ligge nede i den faste og lufttætte tørv. Og sagerne er groet så hurtigt til, at træet ikke har nået at rådne væk.

Det meste var fra 200-tallet efter Kr., det vil sige fra romersk jernalder, godt 100 år efter at Tacitus sad i Rom og skrev om Germanerne. Men ud over hovedmassen, der var ialtfald nogenlunde fra samme tid, var der andre ting, både ældre og yngre, så har der været tale om et enkelt stort offer (måske virkelig efter en kamp) så har mosen ialtfald fungeret som helligsted for enkelte ofre i meget længere tid.

Engelhardt gør fundet op til: en stor mængde stager til kastespyd, fra 8 til 11 fod, hvor de kunne måles, det vil sige knap 3 op til knap 4 meter. (Om de var kastespyd får stå hen). Ca. 1000 spydspidser af jern, rester af mindst fem buer, 70 pilespidser, 60 af ben. Et pilekogger. 16 økseblade af jern og mange økseskafter. 120 »celter« (små økseblade). 120 knivblade af jern. En træske, 30 syle, en saks og en synål. 40 slibe- og hvæssesten. En mængde værktøj, for eksempel to små høvle til spyd- og pileskafter, en målestok, 2 vægtskåle. Af ridetøj 10 beslagstykker, 100

metalprydelser til seletøj og 24 sporer. En del vognhjul og brudstykker af hjul. Træriver, en træskovl, jernblade til segle og leer. En mængde dyreknogler, især af hest – og enkelte menneskekogler. Og så sammenrustede klumper af ringbrynjer.

Der var enkelte stumper af dragter, og en mængde smykkesager – ringe, bøjlenåle, perler, ikke mindre end 300 bæltespænder og beslag til bæltter. Brudstykker af spillebrædter, 80 spillebrikker (Tacitus siger at Germanerne var ivrige spillere), 4 terninger, præcis som vi bruger dem idag, og et par terningstokke, det vil sige små firkanter benstænger med »terningøjne« på siderne, altså en firsidet variant af almindelige terninger. Et smukt grifhoved af bronze har måske siddet på en hjælm. Der var mange brædder fra skjolde, ca. 180 skjoldhåndtag og halvandet hundrede skjoldbuler, de fleste af jern. En »skjoldbule« er den skål af metal, som sad over det åbne »håndtaghul« i skjoldet. Håndtaget sad tværs over et hul, for man brugte ikke de senere skjoldremme. Skjoldbullen skulle så dække hånden. Der var 18 enæggede sværd, 20 tveæggede, og 41 sværdspidser. Endelig mange løse sværdhæfter og en del sværdskeuder, 350 bronzebeslag til skeder, og et par læderbæltter, det ene romersk. Man brugte åbenbart (her som i de andre offermoser) at snyde guderne lidt ved at kaste et beslag fra et sværd ind på helligstedet »som symbol på« hele sværdet, som man ikke ville smide bort. Det var måske på den måde bare »viet til guderne«. Det var ialtfald et lidt mere økonomisk offer.

Det er trist at mosen var så grundigt rodet igennem før undersøgelsen for alvor kom i gang, og med den udgravningsteknik, vi råder over idag, var nok mere blevet reddet og større klarhed skabt. Men fundet fra det lille fynske mosehul er overvældende og væsentligt. Hovedparten af Vimosefundet er på Nationalmuseet, men en smuk part af det ses på museet i Odense.

Der var runer på enkelte af sagerne. De to af indskrifterne er uforståelige, ialtfald ikke endnu endeligt tolket. Den tredje indskrift er læst: »Jeg vier (dette bælte) i ærefrygt til guden« – nyere tolkning: »Jeg Andaga(n)sula

vier (spændet) til guden«. Det må være ridset i spændet, da manden med det sære navn lagde det på helligstedet, eller smed det derind »i ærefrygt«. Og det må vel så være et af de enkelte, private ofre. Den fjerde indskrift står på en kam af ben, mandsnavnet Harja – for det glemte jeg oven for: de gamle i bygden (eller deres fjender) var soignerede folk. Der var 58 kamme af ben i fundet.

Conrad Engelhardt: Fynske Mosefund No. II, Vimose Fundet, Kh. 1869. Nytryk, forlaget Zac, Kh. 1970, med reviderende og supplerende forord af Mogens Ørsnæs. Johannes Brøndsted: Danmarks Oldtid III, anden udgave, Kh. 1960.

13. Odense

Af gudenavnet Odin, og Vi, helligdom, helligsted. Hos Adam af Bremen er navnet stavet Odansue (i 1070-erne).

Hvor gammel byen er kan ikke siges. Der må ha været vej fra Nyborg til Lillebælt meget tidligt. Odense å var sejlbart for den tidlige skibsfart, og hvor skibsfart og landevej mødes er der muligheder for en by. Her kom Odins helligsted til at ligge, her kom tingsted og markedsplads, et lille handelscenter. Det ses af kortet, at hele Fyns vejnet søger Odense som strålerne i et edderkoppespind.

Odin-helligdommen er ikke nok til at forklare, at en væsentlig by skabtes her. Der var Odin-vier andre steder i landet. Vojens i Sønderjylland og Oddens (tidligere Odens) i Salling er samme navn, men der er ikke skabt store byer.

I vikingetiden blev der lagt en ringborg af Trelleborg-typen ved Odense Å. Den er sporet ved gravninger i Nonnebakken.

Meget tidligt i middelalderen blev der bygget en borg på Næsbyhoved, ved åens vestbred, idag lige nord for Odense havn. Det vil sige at byen og åhavnen var værnet på samme måde som i Ribe, ved en borg der skulle hindre et angreb fra søen.

Stedet blev bispesæde allerede da de første danske bispestole blev stiftet. Odinkar Hvide den Ældre («den yngre» var bisp i Ribe) blev konsekreret i Bremen i 965. Men kristendommen sad ikke fast i Danmark endnu. Knud den Store byggede den nyere danske kirke op med Canterbury som center. Ca. 1020 kom Regnar (eller Reginbert) fra England til Odense. Bremen gjorde vrøvl og hævdede sin højhedsret over den danske kirke, så han rejste hjem igen. Men Odense var nu fast bispesæde.

1086 brød oprøret ud imod Knud den Hellige. Han var ved Limfjorden, hvor han havde samlet flåden til togt mod England. Det endte med ledingsfolkernes og de nørrejyske storbønders oprør mod kongen (se »Her skete det, Nørrejylland« 7).

Knud flygtede ned gennem Jylland og endte i Odense. Her havde han viet kongsgårdens kirke eller kapel til den engelske helgen Sankt Alban, og han havde skaffet levn af helgenen til kirken. Nu måtte helgenen til gengæld værne ham. Kirken var af tømmer, en stavkirke, så det lod sig gøre at bryde planker ud af væggene og skyde med pile og spyd ind i kirkerummet. Oprørerne havde ingen skrupler ved at gå til angreb på det hellige hus. Knud var selv søgt op til altret, og her blev han dræbt. Hans hirdmænd prøvede at holde stand, men de blev hugget ned. Benedict, Knuds bror, var dødeligt såret. Han blev båret over i et herberg, men oprørerne halede ham ud ved benene, og Ælnoth, der skrev kong Knuds historie, siger udtrykkeligt, at de alle fór over ham med deres våben, så han bogstaveligt blev slagtet. Knuds lig fik samme medfart. Bag det ligger uden tvivl, at alle måtte stikke et våben i ofrene, så ingen var skyldigere mand end de andre.

Drabet skete 10. juli 1086, og Knud blev først gravlagt i Albanskirken. Ni år senere, i 1095, blev han taget op og lagt i et skrin, der blev ført over til den kirke, som Knud selv havde grundlagt syd for Albanskirken. Den hed »Sankt Knuds«, efter at Knud i 1101 blev kanoniseret som helgen af paven.

Et lille mellemspil havde der været. Knuds hustru Edel af Flandern ville efter Knuds død hjem til sit fødeland,

men hun ville ha sin mands lig med. Det var kirkens præster ikke interesserede i, så hun gik »med de nødvendige redskaber« ind i kirken »ved nattetid«. Men se, et herligt lys vældede frem – eller hvad det nu var. De fromme ord skjuler nok, at præsterne kom og der blev stor ballade i kirken. Hun opgav tanken og rejste bort. 1092 blev hun gift med hertug Roger af Apulien, og da Knud blev helgen, var det uden tvivl hende, der sendte den pragtfulde silkebrokade, som hans ben blev svøbt i, og som ses i kirken idag. Ialtfald sendte hun herlige gaver.

Så meget om det, fordi hændelsen blev vigtig for Odense. Her i kirken lå nu Danmarks nationale helgen. Han fik ikke eneherredømmet i den danske kirke, som Olav i den norske, for han fik konkurrence af Knud Hertug i Ringsted, men Odense blev et kirkeligt centrum. Strømmen af pilgrimme betød meget for byens liv og vækst, og snart groede klostrene op rundt om i staden.

Benedictinerne kom 1100, kaldt til byen af Erik Egode. De fik kloster ved Knudskirken, der 1139 blev domkirke. Dominikanerne (sortebrødrene) kom i første halvdel af 1200-tallet. Noget senere kom franciscanerne (gråbrødrene). Deres kirke blev i den sene middelalder gravkirke for kongeslægten en kort tid (kong Hans og hans dronning Christine, Christiern den Anden, og børn af kongeslægten). Kirken blev revet ned 1819 og de kongelige lig blev ført til Sankt Knuds kirke. Albanikirken (den stenkirke, der havde afløst stavkirken) blev revet ned 1542.

Johannitterne kom også til Odense i 1200-tallet. De virkede navnlig som hospitalsbrødre. Byen fik to nonneklostre. Det ene, på Nonnebakken, blev dog allerede før 1201 flyttet til Dalum. Sankt Claras kloster lå ved Munke-møllestræde. Klostret blev efter reformationen gjort til bisperesidens, og Odense bispegård ligger endnu på stedet.

En tid var Odense én af de byer, hvor kongerne holdt møder, men så gled de kongelige møder ud til Nyborg.

1247, under fejden mellem Erik og Abel, blev Odense svedet af. I 1317, altså allerede under Erik Menved, blev Odense pantsat til de holstenske grever sammen med hele

Fyn. 1353, under Valdemar Atterdag, gik pantet tilbage til kronen. 1357 kom Holstenerne igen, men året efter blev Fyn og Odense endelig fri.

I tiden før, under og efter den kongeløse tid og den store forvirring blev domkirken bygget stort op i teglstensgotik, omtrent i den form, som den har idag.

Odense var især en håndværkerby, og få danske byer har haft en så imponerende rad af håndværkergilder. Knudsgildet var naturligt nok det største og rigeste.

Efter at danehofferne var opløst, vendte kongerne i nogen grad tilbage til Odense. Kong Hanses hustru Christine døde her. Hun boede først på Næsbyhovedborgen, men fik siden sin egen gård inde i byen. Det var hende, der stod for, at Sankt Hanskirken blev kongeligt gravkapel, og hun støttede Claus Bergs værksted. I den sene katolske tid havde de danske kirker og klostre kontakt med en række førende værksteder, mestre som Bernt Notke og Adam van Düren, men kun én af dem, Tyskeren Claus Berg, havde fast sit værksted i Danmark. Det lå i Odense, og her fra blev arbejder leveret til en lang række kirker og sandsynligvis også klostre. Der er endnu bevaret mange af værkstedets Odense-arbejder. Det stod for udsmykningen af det kongelige gravkapel i Sankt Hanskirkens kor. Da kirken blev revet ned, blev meget ødelagt, men to af arbejderne kom til domkirken, hvor de ses endnu: kalkstens-epitafiet over kong Hans og hans hustru, og den store pragtfulde altertavle, der må regnes for hovedværket imellem de Claus Berg-arbejder, vi kender idag.

1523 blev Frederik den Første hyldet i Odense, og siden blev en del møder og »herredage« holdt her.

Reformationen måtte virke stærkt i den kirkelige by. Jørgen Jensen Sadolin prækede Luther her. Han var af borgerlig æt. Navnet er, så vidt vi véd, en latinisering af »sadmager«. Fra ham stammer slægten Sadolin, der op til vor tid har været stærkt kirkelig. Selve reformationen gik ret fredeligt af i byen. Hverken kirker eller klostre blev stormet, intet ødelagt af fanatiske mennesker. Sankt Knudsklostrets prior Christian Poulsen styrede klostrets store godser til 1571, 35 år efter reformationen.

Men med Grevefejden (1534–36) mørknede det alligevel. Grev Christoffer kæmpede i den fangne Christiern den Andens navn imod Frederik den Førstes søn hertug Christian (den Tredje). Fejden var uhyre forvirret: bønder stod imod adelige, katolikker imod Lutheranere, borgerne kæmpede for byernes frihed, Christiern den Andens tilhængere (navnlig købstæderne) kæmpede imod hertug Christian, der støttede sig på holstenske tropper ført af Holsteneren Johann Rantzau, og hansestaden Lybeck blandede sig aktivt i fejden for at sikre sin magt over søfart og handel på Danmark og Norge og i Østersøen. Odenses borgere brændte Næsbyhovedborgen og bispegården af. Kampene i fejden kom i høj grad til at stå på Fyn (se »Øksnebjerg«) og begge partier før voldsomt frem. Christian den Tredjes tropper plyndrede Odense tre gange, grev Christoffers folk holdt sig heller ikke tilbage, efter fejden måtte byen oven i købet udrede en »bod« på 2000 lod lødigt sølv, og 1537 måtte Odenseborgerne hylde Christian den Tredje.

Byen kom dog på fode igen. Frem gennem 1500-tallet havde handel og håndværk gode tider. Guldsmeden Didrik Fuiren sad i Odense og smeddede Christian den Fjerdes krone, som stadig ses på Rosenborg. Den er et Odenseværk.

Da Christian den Tredje døde, blev hans »sørgefest« holdt i Odense domkirke. Men få uger efter var der kongelig gravgudstjeneste i byen igen. Den 77-årige Christiern den Anden var død 25. januar 1559 på Kalundborg, hvor han havde boet som fange. Hans fætter Christian den Tredje havde lovet, at han skulle blie gravlagt hos sine forældre i Odense. Han fik sørgetog gennem landet og fuld kongelig hæder. Frederik den Anden var her, rigsrådet og et stateligt følge. Alt gik som det skulle gå til, med én undtagelse: der blev ikke holdt nogen ligpræken. Af politiske grunde. En ligpræken skulle opregne den dodes liv og skæbne, og det ville ha været pinligt for den nu regerende gren af slægten.

Da Frederik den Anden i 1579 holdt forligsmøde i Odense med sine brødre, om Sønderjyllands deling, blev

en del huse revet ned midt i byen for at skaffe plads til turneringer og ridderspil. Det var ikke et kongeligt overgreb. Det skete tvært imod med byrådets velsignelse. Byen havde manglet et ordentligt torv. Nu skabtes Albanitorvet, ved en ordre, som byrådet næppe selv kunne ha ført igennem.

I de første år af Christian den Fjerdes tid gik det stadig godt, og byen var vokset til ca. 5000 indbyggere, på den tid en stor dansk købstad. Det var stadig håndværket der bar, men studehandelen spillede en stor rolle, for den var ikke kun et jysk fænomen. Men Odense Ås munding var efterhånden mudret til og så lavvandet, at skibsfarten ikke kunne nå ind til byen. Odense brugte så flere af de fynske købstæder som stabelpladser: Kerteminde især, men også Middelfart og Assens.

Tredveårskrigen, der nede i Europa begyndte 1618, skadede den danske handel, og Odense mærkede det stærkt omtrent fra første færd. Det hjalp noget på byens økonomi, at de fynske adelige efterhånden byggede sig gårde i byen, for vinteren, og når de ellers var i staden.

Et næsten dødeligt stød blev Svenskekrigene. Den danske krigserklæring gik endda ud fra Odense, hvor der var kaldt til stændermøde om sagen. Det var ikke Frederik den Tredje, der dikterede en krigserklæring, men stændermødet der vedtog den. Krigen blev en katastrofe for Danmark. Fra det sydlige Jylland gik Carl Gustav over isen til Fyn, og han kom til Odense 31. januar 1658. Fra Fyn drog han selv til Sjælland, hvor panikfreden i Roskilde endte den første krig. Men de svenske styrker stod stadig på Fyn og i Odense. Carl Gustav brød freden og invaderede Sjælland i den anden Carl Gustav-krig. Kampe kom det ikke til i Odense, men byen måtte yde endeløse »contributioner« af madvarer, hestefoder, sølv, kobber, ja af alt mellem himmel og jord, mens plyndringer og »gavepresseri« til officererne tømte husene for noget nær alt, samtidig med at de andre fynske købstæder og den fynske landsbygd blev presset og plyndret lige så nådeløst.

Midt under krigen var der i domkirken en sælsom scene. Corfitz Ulfeldt og hans hustru Leonora Christina

var hos Svenskekongen, og Leonora Christinas mor, Kirsten Munk, døde. Datteren undså sig ikke for, mens Danmark var besat, hendes bror Frederik den Tredje var belejret i København, og hele landets skæbne stod på spil, at lade sin mor begrave i Odense domkirke ved en svensk militærbegravelse. Kisten blev stillet i et af kirkens kapeller. Den er nu sporløst væk.

Først i november 1659 drog Svenskerne bort, men så kom de danske og allierede tropper, der vel ikke ligefrem plyndrede, men som skulle forsynes og forsørges. Da det hele var ovre, var byen noget nær ruineret, og det varede flere slægtled før den igen var kommet over ulykkerne.

Odense prøvede nu at skabe sig en havneplads ved Stige, der ligger ved åens munding i fjorden, på vestre bred. Fra Stige gik varerne i pramme til og fra byen.

Thomas Kingo var i de sidste 26 år af sit liv bisp i Odense, til han døde i 1703. Her skrev han en stor del af sine salmer. Han fik ord for at være en vanskelig mand, men det var uretfærdigt. Men han fik i den krakilske og perfide præst Jørgen Carstens en fjende, der med sin smålighed og sit had forfulgte Kingo helt ud over døden, med beskyldninger om embedssvig og andre skandaler. Kingo var ikke alene Danmarks store barokdigter, men også en samvittighedsfuld og dygtig bisp. I Odense fik han sat gang i et bogtrykkeri. Det havde smuk tradition. 1482 kom bogtrykkeren Johann Snell til Odense og blev mester for den første bog, der blev trykt i Danmark, Brevarium Ottoniense.

Endnu et bogmonument hører Odense til. Her er »Karen Brahes Bibliotek«, der egentlig burde hedde »Anne Gjões«, for hun grundlagde det, på den tid da de danske adelige skabte store og værdifulde biblioteker. Karen Brahe var datterdatter af Anne Gjões bror. Hun arvede biblioteket og førte det videre. Anne Gjõe døde 1681.

Det er gået hårdt ud over de gamle danske biblioteker. Svenskekrigene ødelagde meget. Svenskerne tog mere med sig. Brande har ødelagt talrige biblioteker, og siden har mus, fugt, sløseri og dumhed taget noget nær resten. Anne Gjõe-Karen Brahe-biblioteket i Odense er det ene-

ste store private renæssance-barok-bibliotek i Danmark, som er bevaret næsten uskadt til vor tid. Det er idag samlet i Landsarkivet i Odense.

Allerede Frederik den Anden havde lavet Odense Johannitterkloster om til kongelig residens, som han gjorde det med Antvorskov og enkelte andre store klostre. Ca. 1720 gik Frederik den Fjerde i gang med at modernisere det. En ny fløj blev bygget til, men ellers brugte man de gamle mure, så de står inde i Odense slot, der i sin grundplan viser klostrets størrelse. Det største bevarede Johannitterkloster i Norden, siger Vilhelm Lorenzen, men det ser idag ikke meget klosteragtigt ud. Til ombygningen blev brugt materialer fra Nyborg Slot, der på den tid delvis blev revet ned. Frederik den Fjerde døde på slottet i 1730.

I 1700-tallet gik det atter fremad for byen, så den igen nåede op over 5000 indbyggere. Håndværkerne arbejdede stadig, men der kom tidligt fabrikker. For eksempel var byen navnkundig for sine handsker. Adelen svigtede ganske vist byen nu under enevælden, hvor det var mere værd at ha vinterpalæ i hovedstaden, men borgerskabet var solidt. Byen fik sit eget teater i 1795, og iøvrigt var der garnison, så borgerskabet kunne supplere sig med officerer.

1815 fik slottet igen kongeligt liv. Prins Christian (den Ottende) var kommet hjem fra Norge, hvor han havde været konge i de dramatiske måneder, mens Norge gik over fra unionen med Danmark til en union med Sverige. Han var i folks øjne »Prindsen fra Ejds vold«, der sikkert engang ville gi Danmark en fri forfatning. Frederik den Sjette var ikke glad for hans norske eventyr. På den anden side var prinsen forhenværende konge, så han måtte efter tidens tankegang ha en vis rang. Så opfandt man stillingen »Guvernør over Fyn«. Han fik ikke meget at guvernere med og var i lange perioder i udlandet med sin hustru. Men Odenseslottet var hans residens, og det »gav Glands«. Da han blev konge i 1839, gik stillingen (noget senere) over til hans søn Frederik (den Syvende). Titlen er ellers aldrig brugt i det danske hjemland.

Vigtigere for byens trivsel var det, at man endelig skabte en brugelig havn inde ved selve staden. Man opgav tanken om at holde en dyb rende muddarfri i det indre af fjorden, og i stedet blev løsningen en to en halv kilometer lang kanal lige indenfor fjordens vestre bred. Den kunne man holde styr på, så den blev som princip en forløber for den lige så forbavsende »Frederik den Syvendes Kanal« ved Løgstør.

Jernbanerne skabte bedre trafikforhold, og folketallet steg hastigt. Odense har virkelig, som en edderkop, suget kraften til sig fra hele Fyn. Den har nu ca. 135.000 indbyggere og fører stort mellem Fyns otte købstæder. Nr. 2 er Svendborg med 25.000. Sidst i raden er Bogense med ca. 3000.

»Etatsrådernes By« – den epoke er slut. »H. C. Andersens By« – jo han blev født her. Men Odense idag er en by i vækst og under en næsten revolutionær omkalfatring. Byen har store industrier. Den har fået universitet. Lindøværftet ligger ikke i Odense, men det betyder vel alligevel noget for byen. Den stærke vækst har ført til, at byen er blevet ganske voldsomt revet op af ny gader og nybyggeri, men rundt i byen er der fine ældre gademiljøer og huse og forbavsende mange rester fra »klostertiden«, men det er vor tids Odense, der dominerer.

C. T. Engelstoft: Odense Bys Historie, 2. udg. 1880. H. St. Holbeck: Odense Bys Historie 1926. Litteratur om Odense er registreret i en bibliografi 1945.

Om »Karen Brahes Bibliotek« se Lauritz Nielsen: Danske Privatbiblioteker gennem Tiderne I, Kh. 1946.

14. Fraugde

1314 Frawith. »With« eller ved er skov. »Fra-skov« skulle så være skoven, der ligger »fra«, et stykke borte, for sig selv, isoleret på én eller anden måde. Navnet udtales Frawe.

Fraugdegård nævnes første gang 1397. Det nu stående hus er bygget i årene omkring 1588 af Oluf Daa, som et

bindingsværks-dobbelthus, noget ændret 1769, i 1880-erne og senere. Det var et kort mellem spil, at den svenske oberst Taube rykkede ind på gården i 1658, men 1671 gik den ud af adeligt eje. Dortha Daa skødede Fraugdegård med 17 bøndergårde til lægen Christoffer Pedersen Balslev, der må ha siddet ganske godt i det, for han brugte den kun som »lystgård«. 1674 fik han også skøde på Fraugde kirke. Han døde 1693. Året efter blev hans datter Birgitte Balslev gift med Odensebispen og salmedigteren Thomas Kingo, der 1697 købte Fraugdegård af Birgittes bror Peder Balslev. Kingo ejede Fraugdegård til sin død i 1703. Han har altså heller ikke siddet fattigt i det. Og her kunne han i de sidste seks år af sit liv søge ud og få fred for de stridigheder og meningsløse angreb, som hans steddatters mand, den evigt kværulerende og hadefulde stiftsprovst Jørgen Carstens skaffede ham på halsen, i pinlig grad støttet af den vistnok ikke overbegavede amtmand i Odense. Det drejede sig blandt meget andet om helt svævende og aldrig dokumenterede beskyldninger imod Kingos embedsførelser, og lurvede insinuationer om letsindig omgang med stiftets pengemidler. Carstens blev ved med beskyldningerne længe efter at Kingo var død. Men til det kom, mens Kingo levede, også vrøvl med hans anden kones arvinger. Kingo blev enkemand to gange. Birgitte Balslev var hans tredje hustru. Med den position, som Kingo fik – bisp og rigernes førende salmist – var det klart, at han måtte komme ud for en bølge af misundelse og modvilje, men med Carstens i hovedrollen blev Kingos sidste år noget af et helved.

Den påstand, at han var en hovmodig mand, fulgte ham ind i kirken, så det er rimeligt at skabe klarhed også her.

I Fraugde kirke står Kingos og hans hustrus kister foran et pragtfuldt marmor- og sandstensepitafium, skabt af Thomas Quellinus i 1702, året før Kingos død, og på hans regning og bestilling. Teksten hylder Kingos svigerforældre, hans hustrus forældre, lægen Christoffer P. Balslev og hans hustru, og Kingo selv. Men portrætmedaljonen er Kingo og Birgitte. Lægens og hans hustrus kister står i kirkens gravkælder. Kingos og hans hustrus

kister blev hentet op og sat i stand 1891, samtidig med at epitafiet blev restaureret af W. Fjeldskov. Og så skabtes turistmyten: her ses bispens prægtige kiste, men hans kones er meget billigere. Som nævnt: Kingo døde 1703. Hans kone blev gift igen og overlevede sin anden mand i 14 år, så hverken Kingo eller han har haft noget at gøre med hendes kiste. Hun, eller hendes arvinger, har været – eller har måske været nødt til at være en smule mere sparsommelige. Iøvrigt er Birgitte Balslevs kiste særdeles smuk.

Men her, ved siden af hende, hviler Thomas Kingo, der var søn af en skotsk væver. Måske var væveren født i Danmark, så det var Kingos farfar, der kom fra Skotland, men væversønnen blev ialtfald bisp i Odense og den danske baroks største digter.

Richard Petersen: Thomas Kingo, Kh. 1887. V. Thorlacius Ussing: Billedhuggeren Thomas Quellinus, Kh. 1926.

15. Sanderumgård

Navnet skal, efter stednavnebøgerne over Fyn, komme af sand plus rum, der betyder rydning i skov. Der er dog usikkerhed. Jorden ved Sanderumgård er sandet, men i Sanderum sogn vest for Odense er den leret. Man peger på et par stednavne i det lerede sogn. Spørgsmålet er, om »sand« her kan komme af noget andet. Gårnavnet var 1394 Sandrum. Og gården kan ha fået sit navn af en mand fra det vestlige sogn. Men med den lille usikkerhed: »Gården i den sandede rydning«.

Sanderum sogn og kirke ligger få kilometer sydvest for Odense. Sanderumgård ligger ca. en mil, godt 7 kilometer sydøst for Odense, syd for landevejen Odense-Nyborg, lidt nordvest for Davinde.

Gården toner frem 1394, da væbneren Skytte, måske den samme som Tue Skytte, Ørkild Slots foged, ejede gården. Den gik gennem århundrederne gennem mange skiftende ejere og slægter. Generalløjtnant Mathias Leths hustru Catharine Hedevig Brockenhuus von Løwenhielm

sad i ni år som enke på gården. Hun døde 1792, og året efter solgte arvingerne Sanderumgård til Johan Bülow.

1594 havde Margrethe Skovgaard fået bygget et hovedhus, som ikke var særlig stort, og da Johan Bülow købte Sanderumgård, var alt meget elendigt, i dybt forfald. Huset havde »smaa Blyruder, tilklinede med Gjær og Papir . . .«. Der er åbenbart brugt gær i stedet for kit.

Johan Bülow var Fynbo, født 1751 i Nyborg, hvor hans far var »karakteriseret Major« og vicekommandant. Forældrene døde tidligt. Sønnen kom til sin moster på Hvidkilde, og siden til Odense. Da mosteren døde, kom han 1768 til Sorø Akademi. På den tid var han allerede soldat, for ni år gammel var han blevet kornet. Men han kom til at gå hofvejen. Af en officer at være havde han fået en god uddannelse, så 1772 (året for Struensees fald) blev han 2. kammerjunker for kronprins Frederik (den Sjette), der var fem år gammel. I sine kammerjunkerår fik han et smukt beundrende og ærbødigt forhold til forfatterinden Charlotte Dorothea Biehl. Johan Bülow gik i gang med at studere jura, men så blev han 1. kammerjunker i 1775. At den kloge, fint dannede og idealistiske unge mand blev prinsens opdrager, fik stor betydning for Frederik den Sjettes udvikling.

Johan Bülow var grebet af tidens idéer, og han var med i statskuppet 1784, da kronprinsen selv tog magten fra Guldbergkliquen. Johan Bülow var blevet marskal ganske kort tid før, så han var godt placeret ved planlægningen af kuppet.

Men så viste det sig, at han var mere reaktionær, end den ny tids mænd, der samlede sig om den unge kronprins. Kresen Reventlow, Schimmelmänn, Bernstorff og Colbjørnsen satte bondefrigørelsen og landboreformerne først på programmet, og det var for radikalt for Johan Bülow. Til det kom, at han ikke helt forstod, at efterhånden som kronprinsen blev voksen, måtte han lægge sin lærertone en smule om, så han ikke blev ved med at spille faderlig vejleder. Det blev ganske naturligt efterhånden utåleligt for kronprinsen. Men Bülow var et så fint dannet og venligt menneske, at det var meget svært for den langt

yngre kronprins at ændre balancen imellem dem. Der var ingen rigtig konkrete grunde eller klager at hænge sig i. Kronprinsen magtede ikke det spil, så Johan Bülow fik sin afsked på en klodset og utaknemmelig måde. Det, der skete, måtte være sket før eller senere, når Bülow ikke selv sansede at ændre sin stil, men det skete unødvendigt brutalt og sårende, fordi kronprinsen måtte mande sig op til at gøre det.

Johan Bülow fik afskeden 4. juni 1793. Kort tid før havde han som nævnt købt Sanderumgård, så han trak sig tilbage til sin barndomsø, meget bitter. Men rig nok til at leve, for han havde giftet sig rigt. Derfor sagde han nej tak til pension.

På Sanderumgård gik han i gang med at få godset i drift, og han arbejdede levende interesseret med landbruget, som han mente det burde gøres. Han var den faderlige godsejer. Han tog hatten dybt af, når han mødte en bondedreng. Han gjorde overmåde meget for bønderne, og han var vel lidt, men med sin romantiske og højt svævende idealisme har han næppe kunnet sludre fortroligt med bønderne og deres koner.

Han havde kontakt med hoffet. Gamle venner skrev breve til ham, navnlig om alle skandaler og alt hvad der gik skævt, fordi de mente at det ville fryde ham. Derfor er hans papirer et ensidigt, men samtidig et væsentligt materiale, der kaster lys over Frederik den Sjette og hans hof.

I tidens romantiske stil skabte Bülow af vandsure ellekær Sanderumgårds navnkundige park på 40 tønder land (siden snævret noget ind). Det blev en »romantisk have« med kanaler og lunde og lysninger, med monumenter, og med hytter og pavilloner som Norske Hytte, Maries Hvile, Pans Tempel, Kildehytten, Sommerlyst, Johannes Lyst og Tankefuld. Det sidste var en eneboerhytte, som de fandtes i alle rigtige romantiske haver (Søndermarken ved København, Dronninggård ved Furesøen etc.). Man byggede en lille enkel hytte og lod som om her havde boet (eller stadig boede) en »eneboer«. Ved eneboerhytten i Sanderumgårds park, som ved andre eneboerhytter, plantede man et lavt trækors, der skulle se ud som »Eneboerens

Grav«. Sælsomst er det at læse, at datidens mennesker blev dybt grebne ved at træde ind i diverse kunstige eneboerhytter. Morsommere er, at trods en forskel i tid på 200 år, er ét fælles for da og nu: kopieringen. Var idéen blevet realiseret ét sted, kunne den være morsom, men eneboerhytterne lå i alle nogenlunde store haver og parker – præcis som det var morsomt, da en mand ved København fandt på at plante en ældre københavnsk lygtepæl i sin have. Men så stod lygtepælene i flere hundrede haver, og spøgen var ødelagt. Den romantiske have var, ved herregårde og slotte, i store dimensioner, men ånden – »det samme som naboen« – var ikke romantik, den var evig, og i den romantiske have realiseret som hæmningsløs plagieren. Man fandt ikke selv på noget som helst. Man kopierede.

Ved Sanderumgård står eneboerens hytte endnu, og det samme gør flere af Bülow's romantiske huse og monumenter.

Han boede på Sanderumgård, der ikke var nogen stor herregård, bygningsmæssigt, snarere meget beskeden.

Skønt motivet »den romantiske Kærlighed« først for alvor foldede sig ud efter 1800, siger det dog noget om Bülow, at hans ægteskab næppe kan ha været dikteret af sværmeriske følelser. Han blev gift 20. maj 1785 med Else Marie Hoppe, der var datter af Assessor i Højesteret og Overadmiralitetetsretten, Etatsraad, senere Konferensraad Peter Hoppe. Der var særdeles rig. Else Marie var født i oktober 1767, så hun var ved brylluppet 17½ år. Bülow var 34. Det lyder romantisk. Men Else Marie var sindsyg, muligvis åndsvag. Og hun var dværg. Men penge var der, som sagt. Det tegner et ganske nøgternt billede af den ædle Johan Bülow. Til gengæld førte han ægteskabet igennem på Sanderumgård med usvigelig stil. En gæst var bedt med ved tebordet en dag. Og mens han talte med Bülow, begyndte hustruen at skænke te til sig selv. Koppen blev fuld, men hun blev ved med at skænke, skønt teen pløredes ud over bordet og ned på gulvet. Uden at gribe ind (man kan ikke korrigere sin hustru i gæsters nærværelse), men også uden at blinke, fortsatte Bülow konversa-

tionen, som om intet mærkeligt hændte. Hvordan hans hustru skænkede te kom ikke fremmede mennesker ved.

Men alligevel.

Johan Bülow var levende interesseret i alt menneskeligt og kulturelt. Han var samler, arkæolog, bogven, og da Sorø Akademi brændte i 1813, og hele akademiets bibliotek og arkiv gik til grunde (blandt meget andet klosterarkivet og Holbergs bøger og papirer), testamenterede Bülow sine bøger og hovedmængden af sine papirer til akademiet.

Statsbankerot, og måske lidt dyr administration, tyndede ud i Bülows penge, så han til sidst – efter at han havde »sluttet fred« med Frederik den Sjette – måtte be om at få den pension, han havde sagt nej tak til. Han fik den. Og han døde 1828. Hans hustru levede til 1834. Sanderumgård gik allerede i Bülows dødsår til kammerjunker, siden kammerherre Chr. Andreas Vind, ved auktion. Salgspris, for hus, park og landbrug og det hele: 61.550 rigsdaler.

Chr. Andreas Vinds enke Anna Sophie Elisabeth (der var født Hoppe) rev det gamle hus ned og byggede 1870–72 det hus, der står nu. Hendes søn Sophus Holger Gustav Vind lavede Sanderumgård til mønsterlandbrug, og 1883 blev gården »udtaget« til at være stedet, hvor de kendte »Fjordske Forsøg« blev ført igennem. (Efter landbrugslærer og landøkonomisk forsøgsleder Niels Johannes Fjord, 1825–91).

Parken er privat have og ikke åben for tilfældige gæster.

Af Johan von Bülows Papirer, ved Ludvig Daae, Kh. 1864. »Fra Hoffet og Byen«, Breve til Joh. Bülow til Sanderumgaard, Memoirer og Breve III, Kh. 1906. H. P. Rohde: Johan Bülow paa Sanderumgaard, Odense 1961. Christian Elling: Den romantiske Have, Kh. 1942.

16. Ladby

1383 Ladby. Af gammeldansk lath, ladeplads, og -by, der kan være en gård, men i reglen en samling af huse – hvad den ældre gård jo også var.

»Et højsat Skib paa Fyn ved Kerteminde Fjord! – det lød som en Fanfare, da Meldingen blev telefoneret ind til Nationalmuseet.«

Sådan begynder arkæologen Gustav A. Th. Rosenbergs første artikel om Ladbyskibet i »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1936«.

Et stort fund er altid glædeligt, men alligevel, hvad var baggrunden for den henrykkelse, der idag kan lyde lidt ha-stemt?

Den store national-romantiske periode i dansk historieforskning var ebbet ud. Med alle sine store værdier havde Højskolen blæst lovlig kraftigt i historiens lur. Og nederlagsmyten fra 1864 var endt i det lillemands-bitre »stort var det aldrig her«.

Og vikingetiden var netop ét af de ømme emner. Endnu H. C. Andersen kunne synge om Danmark, der »bød over England«, J. J. A. Worsaae havde skrevet bredt om dansk vikingetid, og Johannes Steenstrup fik sit skelsættende værk om »Normannerne« trykt 1876–82 (nu trykt igen). Men Nordmændene havde erobret historien om vikerne. Og Islænderne, selv om Halldór Laxness uden tvivl har ret i at der ikke var vikinger på Island, ialtfald kun få, og de var ilde set.

Det hjalp ikke at Danmark kunne pege på Englands erobring og den danske invasion i Nordfrankrig. Det var de to vestnordiske lande Island og Norge, der overfor verdens historieskrivning og tænkning stod som vikingetidens lande. Fra Island stammede sagaerne og de »oldnordiske« digte, det vil sige hele det læsestof, som var almindeligt kendt. Og så kom de norske fund af vikingeskibe, samtidig med at vikingetids-gravfund, med sværd og økser og skjolde, væltede op af Norges jord og fyldte de norske museer, mens det danske Nationalmuseum knap havde »vikingesager« nok til at fylde et enkelt lille rum.

Grunden var nøgtern nok: et par hundrede år før Danskerne blev kristne, lærte de vestpå og syd for Østersøen, at man kunne gravlægge de kære døde i bar skjorte, det var utidigt vanvid og tåbelig ødselhed at gi dem kostelige og dyre, brugelige sager med i jorden. Og Danskerne var altid saglige. Midt i hedenskabet gik de over til den billigere kristne gravskik, mens Nordmændene blev ved med den kostelige overtro flere hundrede år endnu – til glæde for de norske museer idag.

Og mens nyere kultur sydfra væltede op over Danmark og til dels Sverige i den tidlige middelalder, førte Norge og Island i højere grad den gamle kultur videre, så selv om Saxe skrev før Snorre Sturlason, var vikingetiden for Saxe fjern og tåget fortid – der var sket så meget i Danmark siden – mens man har følelsen af, at Snorre Sturlason har kendt Harald Hårfagre personligt, skønt han var død mere end to hundrede år før Snorre skrev.

Vi kunne pege på, at den norske søleding (den flåde, kongen kunne byde ud) var på 300 skibe, og så stor leding var aldrig blevet budt ud. Men den danske søleding var på 1000 til 1200 skibe, og den var kaldt i søen flere gange. Men hverken det eller de flere tusind danske stednavne i England havde slagkraft ved siden af sagaerne og de store norske fund. Og Sverige kunne møde med mange flere runesten end vi, af den enkle grund, at i Danmark var runestens-rejseriet aristokratisk, men i Sverige blev det et slægtled senere folkeligt, hver bonde sin runesten.

De danske forskere gav op. Ingen af dem interesserede sig ret meget for dansk vikingetid. Det var stenalder og broncealder og den tidligere jernalder der havde vægt. Iøvrigt var vikingetiden halvvejs historieskrivning, og det kom ikke arkæologerne ved. Når franske forskere kom til Danmark for at høre lidt om den kultur, der kom til Normandiet med den danske invasion, smilte deres danske kolleger et blegt og træt smil: »rejs til Norge!«

Med i billedet var et ændret syn på vikingerne: det var dog ikke så herligt, at vore fædre havde téet sig drabeligt som sørøvere og ransmænd. Ville Nordmændene gerne ha æren for det hele, så værsgo. Ganskevist kunne vi ikke

løbe fra fædrenes gerninger, men tiden var nået til så vidt muligt at stryge krigshistorien af historien, som en første reaktion imod den tidligere heroiske krigsromantik og heltedyrkelse, selv om det var historieforfalskning at stryge krigene af historien. Og man var endnu ikke nået til at se, at vikingetiden ganske vist har sine barske kapitler, men den er en periode med en stærk og mærkelig, selvstændig nordisk kultur, og en væsentlig del af vikingetidens søfart var handel og fredelig – skal vi sige: fredeligt ment udvandring.

Alt det for at forklare, at fundet af Ladbyskibet ikke bare er et vigtigt fund af et skib, men et væsentligt øjeblik i dansk arkæologi og historieskrivning.

Miraklet var sket i 1932: Trelleborg ved Slagelse blev gravet ud. Det er én af de mest overvældende hændelser i dansk arkæologi. Med ét slag måtte vi ændre vort syn på den danske vikingetid. Nu var der ingen vej uden om, og måske mere barnligt, men håndgribeligt: nu havde vi noget!

Og så, tre år efter, mens man endnu arbejdede med Trelleborg, blev Ladbyskibet fundet, i 1935.

Det var ikke det første danske vikingeskib. Men arkæologerne sukkede trist, når de fortalte, at en jysk bonde nogle år før havde fundet ét på sin mark. Men han og hans søn gravede det selv ud, pillede alle jernnaglerne op, puttede dem i en tom smørbøtte og sendte dem ind til Nationalmuseet. Fundstedet var ødelagt.

Men nu var det den kendte amatørarkæolog, apoteker Helweg Mikkelsen fra Odense, der havde gjort fundet. Helt korrekt: også her var det bonden selv, der fandt de første spor, nogle stenrækker. Men han var bedre begavet end den jyske skibsfinder, så han ringede til Helweg Mikkelsen.

Der ikke straks kunne se mening i tingene. Her var stenrækker, men de holdt pludselig op. Her var jernnagler, måske fra en rådnet trækiste, men de blev længere og længere – indtil det blev klart, at der var tale om et højsat skib som de norske.

For der var en høj, men den var unægtelig meget lav.

Så sendte Helweg Mikkelsen bud til Nationalmuseet, at dette her var mere end han turde pille med alene.

Da »fanfaren« lød gennem Nationalmuseets gange, troede alle naturligtvis, at nu fik vi endelig et Osebergfund, og et skib der skulle stå i en hal. Så i første omgang var der en smule skuffelse. Sejlklar var skuden pænt sagt ikke. Der var strengt taget kun det hul i jorden, hvor skibet havde været. Træet var næsten totalt rådnet væk, kun synligt som et tyndt brunt farvelag i jorden. Men skibets bord havde været klinknaglede, og naglerækkerne var der, på plads, tusinder af rustne jernnagler, der klart viste skibsbordenes form og løb i skibssiden, der jo også lod sig se som det brune tynde lag, og som aftryk i leret af bordplankernes nedre rand.

Desværre larmede pressen straks op, så nysgerrige strømmede til og stjal løs af naglerne, som »souvenirs«, til stor skade for tolkningen af fundet. Værst gik det ud over de øvre rækker, så det blev lidt uklart, hvor høj skibssiden egentlig havde været.

Men graven var blevet plyndret allerede i oldtiden. For at det var et gravskib var tydeligt nok, men liget var væk, med alt personligt gods. Der var intet spor af sværd eller armringer eller hvad man ellers kunne vente. Den døde er rimeligvis ret kort tid efter gravlæggelsen blevet gravet op og halet ud på jorden og plyndret, som de norrøne sagaer fortalte at man gjorde, somme tider fordi den døde var »stærk« og fusede sognet rundt og skræmte livet af folk som spøgelse.

I skibets agterste halvdel lå skeletter af elleve ofrede heste, små og spinkle som lette islændere. Der var skeletter af »store hunde«, måske virkelig den store danske hund, som nu mærkværdigvis på dansk hedder Grand Danois. Der var en del ridetøj, både sporer og bidsler, et hundekobbel-remtøj – alt kun tilbage som metalspænder og beslag, læderet var borte. Der var en lille økse, og skibets gode anker, eller ankerkerne af jern, for det har muligvis været helt dækket med træ. Ialtfald har det haft en tværstok, som nu er borte.

Men i skibet var der intet spor af en mastefisk, den

vældige træblok midtskibs, som masten blev rejst i. Den findes i alle de skibe fra vikingetiden, som vi kender til. Måske er den virkelig rådnet komplet bort, men med de spor, der ellers var, måtte man tro, at et så stort og solidt stykke træ var synligt hvis det havde været der. I skibssiden var store jernringe, men om de har været til at surre vanter i, eller har haft en anden funktion, kan ikke siges. Har skibet ikke haft mast, er det ialtfald enestående – kun et rofartøj. Vi kan ikke sige det sikkert.

Skibet var lige så langt som de norske, henved 21 meter, men kun halvt så bredt, omtrent 3 meter, og påfaldende lavt, 80 centimeter. Og skibet har intet »spring«, det vil sige svaj i lønningen, og stavnene ser ikke ud til at ha rejst sig ret meget over lønningslinjen. Som fartøj minder det mest om en gigantisk kapronings-otter. Er det et krigsskib? et kultskib? et lystfartøj? Vi får det næppe nogen- sinde at vide. Til nu er det enestående blandt alle fund.

I begge de lave stavne har der været mankeagtige jernprydelser, men der var kun rustne stumper tilbage.

Tanken om at flytte skibet var håbløs – det er svært at flytte et hul. Men fundet var så enestående, at der blev bygget en cementsvælvning over stedet og kastet jord over hvælvingen til en høj, der er noget større end den oprindelige. På den måde blev det sikret, at man den dag i dag kan gå ind i »højen« og se fundet. Det der er tilbage, for det er meget »reduceret« nu. Af hesteskeletterne er der ikke meget levnet. Skellene mellem de enkelte skibsbord er visket ud. Der er det lange hul i jorden, jernnaglernes lange rader, ankret, og enkelte andre dele, når man gir sig tid til at se ordentligt efter. Måske burde man ha skåret ind under stedet og isoleret det fra jorden, så der ikke kunne sile grundvand op, og en bedre ventilation havde nok været en god idé.

Skibet er gravsat næsten præcist solret, med forstavnene mod nord. Det var støttet af sten – de stenrækker, som bonden først stødte på. Heste er slagtet, hunde er dræbt, der har været en storslået gravfest med mange ceremonier, som vi ikke véd noget om. Vi har en arabisk skildring af en »vikingegravfærd« med skib og det hele i Rusland.

Om det gik nøjagtig sådan til på Fyn kan ikke siges, men bygd og slægt har været her, på den store dag. Eller dage, for man gravsætter ikke et skib og bygger høj på en eftermiddag. Er der rejst runesten ved graven, så er den ialt-fald væk.

Ladbyskibet var det første danske, som lod sig undersøge ordentligt. Siden er de fem Skuldelevskibe fra Roskilde Fjord kommet til. Vi kender nu ialt fire ringborge af »Trælleborg«-typen, skibs- og borgfundene inspirerede til ny undersøgelse af Jellinghøjene og andre fund er kommet til.

Fra 1930-erne, nærmere sagt fra fundene af Trælleborg og Ladbyskibet, har den danske vikingeforskning rejst sig, med en rig litteratur, med stadig ny fund, og med et nyt syn på hele perioden. Ikke sådan, at man er vendt tilbage til vikingeromantikken og hyldest til de gamle sørøvere, tværtimod, for historieromantikken kan netop kun lege med det, som vi ikke véd ret meget om. Nu får vi en mangfoldig viden.

Ladby – landsbyen – ligger halvanden kilometer fra stranden ved Kertinge Nor, det vil sige lidt oppe i landet. Om her lå en gård eller en lille by i vikingetiden vil kun gravninger være i stand til at sige os, men mærkeligt nok er der ikke søgt i jorden endnu. Stedet – med navnet »lade-sted-by« – kan være forløberen for Kerteminde.

Gravhøjen ligger lidt over 100 meter fra stranden, tæt ved den vej, der fra Ladby fører ned til vandet, og til engen ved Noret. Her lå muligvis selve ladepladsen. Det siger ikke, at den døde er gravlagt midt mellem sildebøtter og vareballer. Stedet er lidt vest for vejen, og den højsatte er ikke den eneste døde her. Der blev fundet elleve andre grave, og de af dem, som det var muligt at datere, var fra vikingetiden. Men de var alle i dansk stil: så at sige intet gravgods, blot liget i jorden. Her har rimeligvis ligget flere end dem, det nu er lykkedes at finde, for her var åbenbart gravpladsen.

Det er blevet sagt, at den døde nok ikke er en mand fra stedet, men en fremmed. Måske. Hvem han var får vi nok aldrig at vide. Men det jyske fund, der endte i en smør-

bøtte, siger at ukendt var den skik ikke, at gravlægge en stormand i et skib.

Ladbyskibet var det første ordentlige fund, som sagt, og så kom Skuldelevskibene til, så idag er det pudsigt nok Danmark, der har den største og mest varierede samling af skibstyper fra vikingetidens dynamiske dage. Med Ladbyskibet og Trælleborg kom der skred i den danske vikingetids-forskning, som var stivnet i tomhed. Det bør man huske, mens man – måske lidt skuffet – står i højhal-len ved Ladby og ser på »et hul i jorden«.

G. Rosenberg: Et højsat Vikingskib, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1936. G. Rosenberg: Skibsgraven ved Kerteminde Fjord, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1937. Knud Thorvildsen: Ladby-Skibet, Nordiske Fortidsminder VI, hæfte I, Kh. 1957.

17. Kerteminde

Navnets ældste kendte form 1412 Kiertheminde. Ejendommeligt nok virker en form fra 1430 ældre: Kirtimynnæ. Endelsen er -minde, samme ord som mund. I stednavne et smalt udløb fra et nor eller en bredere fjord (ikke en åmunding). Forstavelsen uklar. Fjorden kan ha heddet Kirt, så Kertinge og (eventuelt) Kertinger er bygden og folket ved fjorden Kirt. Kristian Hald nævner muligheden, at navnet kommer af et ord »kert«, svensk »kart«, noget ujævnt, eller et ord »kert«, der som det hollandske kert kunne betyde en skåret rende eller fure, altså vel strømløbet.

Hvornår den ældste bydannelse på stedet groede op vides ikke, men stedet må i vikingetiden og under Vendernes toger ha været så udsat, at byen næppe har fået fodfæste før hen imod 1200. Den nævnes første gang 1412, da Erik af Pommern, samme år som han blev konge, pantsatte byen til bisp Peder af Roskilde. Så det må den på den tid ha været værd. Den fik privilegier, og i 1400-tallet får de danske købstæder efterhånden magt til at herske over bøndernes handel, der tvinges ind over købstadens torv. Byen fik udtrykkeligt værn imod »ulovlige udhavne«, det vil sige den gamle bondesejls fra stranden mellem Knudshoved og Kerteminde.

Byen lå nord for strømløbet, og tidligt kom der bro, som bønderne fik pligt til at hjælpe med at holde i orden. Kerteminde blev Odenses vigtigste stabelplads, da sejlads op ad Odense Å efterhånden blev umulig. Vejen nord om fjorden, over Munkebo, blev den faste transportrute, og Odensehandelen var byens vigtigste indtægt. Byen nåede op på at ha to borgmestre, og en latinskole med ikke mindre end 90 elever. 1560 brændte det meste af byen, men i de gode år i sidste del af 1500-tallet og indtil nedgangen under Christian den Fjerde trivedes byen godt.

Den store hændelse skete i oktober 1659.

Den svenske besættelse havde hærgt i Kerteminde som i de andre byer, og så kom byen i brændpunktet. Carl Gustavs anden krig gik ikke så godt for ham. Ganske vist var hele Danmark besat, men i de egentlige krigshandlinger var Svenskerne uheldige. Hollænderne havde slået den svenske flåde i Øresund 29. oktober 1658. Bornholm og Trondheim var befriet i december samme år. Stormen på København 10.–11. februar 1659 lykkedes ikke. De allierede tropper havde befriet Jylland. Planen var nu at tvinge Svenskerne ud af Fyn. Tre gange var det prøvet at få tropper over Lillebælt, men det var ikke lykkedes.

Nu blev planen et knibtangangreb. Hans Schack sejlede med de ret få danske skibe til Kiel, hvor de gled ind i de Ruyters hollandske eskadre på 40 skibe.

Fra Jylland skulle von Eberstein prøve at føre dansk-allierede tropper over Lillebælt. Fra Kiel stod den hollandsk-danske eskadre nordpå. Landgang blev først prøvet ved Nyborg, men blæsten var for hård. Flåden stod nordover langs kysten og skulle nå frem til Kerteminde i dagbrækningen, men vinden var imod, så den nåede først på højde med Kerteminde ved tretiden 31. oktober. Inde på land havde den svenske general Sulzbach fulgt den hele vejen mod nord med sine ryttere.

De svenske styrker gik i stilling syd for Kertemindes havneløb, mellem broen og Lundsgård, fordi de var sikre på at angriberne ville ind syd for byen for at sikre sig magten over vejsystemet her. I Kerteminde lå et svensk

rytterregiment og to dragonregimenter. Når Sulzbach ikke prøvede at følge fjenden mod nord ved at gå over broen ind i byen, må det skyldes, at de Ruyters skibe åbnede en voldsom kanonild, der skød en del af byen sønder og sammen og skadede havnens bolværker svært – uden dog at ødelægge broen.

Nord for byen gik de angribende tropper, 3000 mand, i bådene for at gøre landgang. Men det var så lavvandet, at de tungt lastede både ikke kunne ro ind. Mændene måtte springe i søen. Med musketterne hævet over hovedet og i vand til armhulerne vadede de ind, under svensk beskydning. Der var bygget svenske løbegrave i strandengen nord for byen, men det lykkedes de tre tusind så at sige uden tab at slippe i land og gå til angreb på byen.

I Kerteminde fortalte legenden siden, at kampen var vild og meget blodig. I virkeligheden faldt der forbausende få. Af angriberne blev kun nogle og tyve dræbt eller såret, og de svenske tab var heller ikke store. Det hænger sammen med, at den gang sigtede soldaterne ikke, når de skød. De skød bare »i retning af«, fordi bøsserne alligevel på kun hundrede meters afstand havde en usikkerhed på flere meter i mål. Det var med tidens jagtrifler, man kunne skyde nogenlunde præcist.

Navnlig ved kirken skal kampen ha været ganske hård, mens de flygtende svenske tropper søgte sydpå over broen.

I Kerteminde hænger en svær kårde og et par støvler. Efter traditionen skal de ha tilhørt en dansk kaptajn, der »fældede ni Svenskere, før han selv faldt«. Den eneste faldne danske officer var major Syrich af det kompagni, der var finansieret af Frederik den Tredjes kammertjener Jacob Petersen. Måske er det majorens støvler.

De 3000 mand gik i kvarter i byens rester og på Hinds-holm. Svenskerne ventede et angreb mod syd. En dansk præst fra Kjølstup havde hørt svenske planer om et overfald på de danske næste dag, så han gik til Kerteminde og kom til Hans Schack udi »patriotisk Affectation, uden præstelig Habit« og røbede planen. Til tak plyndrede Svenskerne hans præstegård, men Frederik den Tredje

gav ham siden erstatning ved at skænke ham korntienden af Agderup sogn.

Kun en god uge lå Hans Schack på Hindsholm. 4. november gik Eberstein over Bæltet med sine tropper (se »Middelfart«), og de to hærstyrker mødtes vest for Odense. Herfra marcherede de til slaget ved Nyborg (se »Nyborg«).

Men det var gået hårdt ud over Kerteminde. Endnu i 1684 var en fjerdedel af byens huse og grunde stadig øde, og byen var nede på ca. 650 indbyggere. Det var en meget lille by, der i 1710 blev ramt af en ny katastrofe. Peder Huitfeldts skib »Dannebrog« sprang i luften under slaget i Køge Bugt, og på nær et par mand, der var gået i en båd, blev hele besætningen dræbt. Af dem var 22 mand fra Kerteminde, fiskere og søfolk. Det har været et rystende budskab. Med god grund hænger der i kirken en model af »Dannebrog«.

Allerede 1680 var byen blevet ramt på anden måde. Odense skabte sig en ny stabelplads ved Stige i selve Odense Fjord (se »Odense«), og den fynske hovedbys handel gik ikke mere over Kerteminde.

Byen gik i stå, latinskolen blev nedlagt, der var nu kun brug for én borgmester, og kun langsomt fik byen hold på en fremtid.

1782 skete noget morsomt. Den unge arkæolog Georg Zoëga var i Kerteminde. På herregården Brolykke fandt han et låg af en ægyptisk sarkofag. Det var af sortgrøn basalt. Og så fandt han minsandten ét til, af granit, der ganske vist var brækket, så den nedre del manglede. Det blev brugt som vasketrug hos byfogeden. Dem havde Jesper Friis bragt hjem til Ørbækklunde fra Ægypten i 1618. De er nu i Antiksamlingen på Nationalmuseet.

Så sært det kan lyde havde fiskeriet ikke været bærende erhverv for byen i ældre tid. Det kom først hen i 1800-tallet, da bedre havneforhold og bedre både gjorde fiskeriet mere rentabelt og lettere at ha med at gøre.

En støt stulfærdig fremgang har præget byen, der nu er oppe på ca. 5000 indbyggere. Men byen er én af landets små og idylliske. Maleren Johannes Larsen boede her i

mere end en menneskealder. Han var født her, og han blev æresborger i Kerteminde i 1947.

Litteraturen om Kerteminde findes mest spredt i tidsskrifter og årbøger. Se litteraturlisten i Trap 5. udg. V,1 s. 144.

Endvidere S. A. Sørensen: Kjøbenhavns Belejring og Fyens Gjen-
erobring, Kh. 1896.

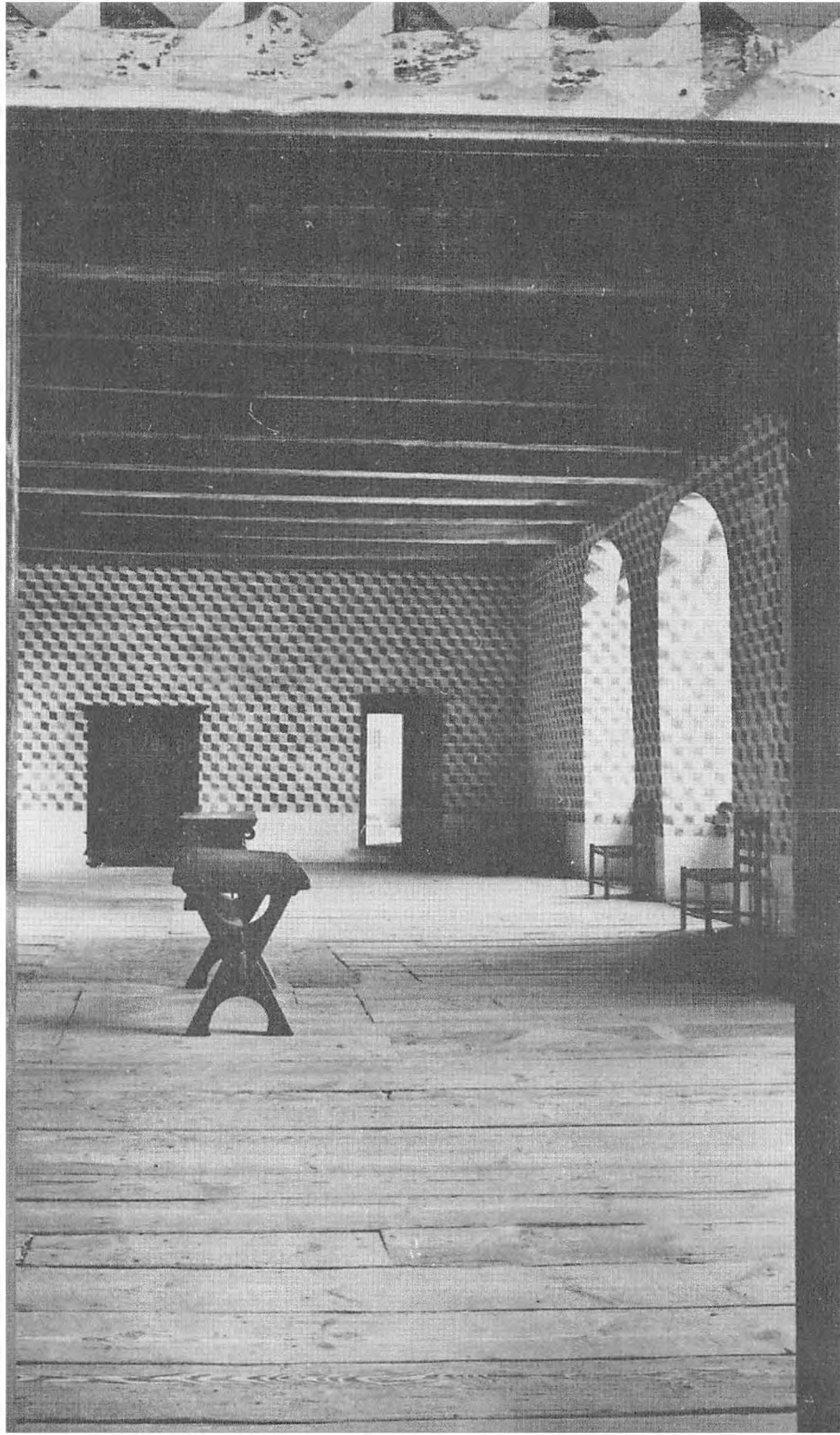
18. Nyborg

Navnet ligeud: den ny borg, 1193 Nyburg.

Nyborg er næppe ældre end slottet. Og navnet siger, at der må ha været en ældre borg. Der er flere borgtomter i egnen, men hvilken af dem »den ældre« kan ha været, vides ikke.

Tidligere regnede man med at den ny borg var bygget af Knud Prislawsøn. Da Valdemar den Store blev enekonge efter slaget på Grade Hede (se »Her skete det, Nørrejylland« 44), gik han i gang med at sikre landet imod Vendernes vikingetogter. En række borge rejste sig, de fleste ved byerne, eller der groede hurtigt byer op ved dem. Han byggede selv Vordingborg, Valdemarsmuren ved Dannevirke, tårnet på Sprogø og sikkert mere. Det hele kunne han ikke overkomme, så Absalon fik lov at bygge sin borg ved Havn, Esbern Snare byggede Kalundborg ved Hærvig, og så står der skrevet at Knud Prislawsøn byggede en borg på Fyn. Han var søn af Venderfyrsten Prislaw og Valdemars søster Catharina. Valdemar var ingen stor beundrer af svogeren. Det var sikkert Valdemar selv, der grundlagde den første borg ved Korsør, og det var som sagt ialtfald ham der byggede på Sprogø. Rimeligvis har han også selv grundlagt Nyborg, så den vigtige søfart over Storebælt var dækket af kongelige borge. Hvad det er, Knud Prislawsøn har bygget på Fyn, hvis han har bygget noget, kan ikke siges.

Nyborg blev grundlagt ca. 1170. Den har vel som tidens

andre borge haft et solidt kernetårn, og så måske en mur uden om en borggård, hvor der har ligget bygninger op ad ringmuren. Intet murværk af det nu stående slot er så gammelt, heller ikke de nedre stokværk af tårnet, som er tilbage.

I ly af borgen groede byen op. Farten over Storebælt gav muligheder, for rejsende måtte ofte vente på farvejr i dage eller uger. Den ældste by lå nordøst for slottet, nogenlunde hvor byens sygehuse er idag, og her fik byen sin første kirke, »Gammelkirken«, som nu er borte.

Som færge- og handelsby ved en borg havde Nyborg samme chancer som Korsør, men det blev Nyborg, der kom til at føre, for borgen her fik en rolle at spille, som i middelalderen ellers kun Københavns Slot, Vordingborg og Kalundborg. Meget tidligt blev Nyborg mødested, fordi byen og borgen lå nogenlunde centralt i riget, og mødestedet skulle der naturligvis kunne sejles til.

Som Nyborg Slot ser ud idag har det – aldrig nogen-
sinde set ud, da det endnu var ved magt. Århundrede
efter århundrede blev der bygget på borgen. Dens svære
tårn hører til noget af det ældste. Der kom en omtrent
firkantet ringmur, og langs den lå flere huse, lagt så ring-
muren var deres ydermur. »Palatiet« eller »selve huset« lå,
hvor »slottet« ligger idag, men palatiet var ikke nær så
stort. Dets mure danner kun midten af slotsfløjen, som vi
ser den. Men her som på andre borge: lidt efter lidt vok-
sede husene, så de groede sammen til en sluttet bygnings-
blok med gård i midten. Hvor ringmuren dannede en
cirkel eller noget i den retning fik huset til sidst en mærk-
værdig facon, som Københavns Slot, men i Nyborg var
muren nogenlunde en skæv, men klar firkant, så slottet
endte med at være et firfløjet anlæg, med det svære gamle
tårn i østfløjen. Borgen havde vand hele vejen rundt.

Selv om de danske konger mange gange har stævnet til
møder andre steder, blev Nyborg hovedstedet hele den
danske middelalder igennem, og i intet andet hus i Dan-
mark er der sket så meget dramatisk, og historisk væsent-
ligt, som i den gamle arrede og hærgede blok af et hus.

Det er håbløst at skildre blot de væsentligste møder bare

nogenlunde grundigt her. Det kan kun blie en art stikordsliste, men:

1256 var den danske konge og kirke midt i striden mellem Christoffer den Første og Jacob Erlandsøn, ærkebisp i Lund. Her som ude i Europa stod kampen om magten i landet: hvem var stærkest? Kongen eller Rom? Jacob Erlandsøn havde stævnet til stort kirkemøde i Vejle samme dag, som kongen havde kaldt til møde i Nyborg. Begge parter hævdede, at den anden havde gjort det for at drille. Men kirkefolkene kom flere dage for sent til Nyborg, og det var ved den lejlighed kongen modtog dem hånligt med ordene fra Virgil: »Tardi venere bubulci!« – Sent kommer studedriverne! Noget forlig kom der absolut ikke ud af mødet.

At Christoffer kunne citere Virgil siger vel ikke meget, men dog noget om hans dannelse. En del ældre danske historiebøger nævner, at ordene er fra Ovid, men det er galt. De er fra Ecloga X. »Gallus«, linje 19. Ecloga betyder udvalgt stykke af digt, fragment. Kongens ord om studedriverne leger hånende med, at kirkens mænd kalder sig hyrder (pastor betyder hyrde).

1282 blev der i Vordingborg forhandlet om Erik Klippings håndfæstning, det dokument, der gav regler for kongens magt i riget (og for stormændenes rettigheder). 29. juli samme år blev håndfæstningen endeligt vedtaget i Nyborg, og den var Danmarks første grundlov. I den er »menneskerettighederne« første gang med i en dansk lov. Her står for første gang den lovregel, der gælder den dag i dag, at ingen kan fængsles uden om lov og dom. Og så blev det slået fast, at der skulle være rigsmøde hvert år. Kongen kunne selv bestemme stedet, men det skulle være ét, der kunne sejles til. Nyborg blev altså ikke lagt fast som »stedet«.

1283 var mødet dog igen i Nyborg, og selv om håndfæstningen var tygget grundigt igennem året før, blev der nu vedtaget en del »højst nødvendige« tilføjelser. Som endnu idag efter en generalforsamling, var medlemmerne efter mødet året før kommet i tanke om en del geniale sager. Tilføjelserne var ikke særlig væsentlige.

1284 blev det ved mødet bestemt, at det årlige møde skulle være Trinitatis søndag, så farvandene var isfri.

1286 blev truffet én af de utallige løsninger på det sønderjyske spørgsmål. Hertug Valdemar havde været fange. Nu blev han fri og fik igen lensfanen overrakt.

1286, Sankt Cæcilia nat, 22. november, blev Erik Klipping myrdet i Finderup.

1287 ved pinse, var der domsmøde i sagen i Nyborg. Rigets marsk Stig Andersen Hvide sad ikke i dommersædet, for han var selv anklaget. »Kongemorderne« blev dømt. Men ikke, som det almindeligt siges: til landflygtighed. I håndfæstningen af 1282 stod, at når man blev anklaget, måtte man ha en vis kort frist til at flygte ud af landet, og det var hvad kongemorderne gjorde. Enkedronning Agnes af Brandenburg var i en vanskelig stilling, hendes søn Erik (Menved) var tolv år. Mødet må ha været dramatisk.

1325, i »den kongeløse tid«, belejrede Holstenerne slottet.

1326 fik Grev Gert hertug Erik af Sønderjyllands elleveårige søn Valdemar kronet som konge af Danmark. I Nyborg forlenede barnekongen til gengæld samme år Grev Gert med hele Jylland som hertugdømme og frit arveligt len. Barnekongen måtte nedlægge kronen igen 1330.

1348 måtte de holstenske grever gi Valdemar Atterdag lov til at indløse Nyborg mod en temmelig ringe sum.

1354 var der danehof i Nyborg, og her bruges ordet første gang. Danehoftraditionen var gået i opløsning, så nu blev der igen lovet årlige møder. Men uroligt var landet stadig, så for at sikre mødets deltagere mulighed for at komme, blev der lyst »vejfred« i tiden fra 14 dage før midsommer til Sankt Jacobs dag, 25. juli. At bryde freden ved fejde i de dage var ubodemål. Iøvrigt blev det hævdet, at alt hvad der på mødet blev lovet, var »tomme løfter«. Og det slog til.

1374 og 1413 drejede møderne sig om forholdet til Holsten.

1478 blev Christian den Førstes søn Hans gift med Chri-

stine af Sachsen. Til bolig og underhold fik de Nyborg Slot og Næsbyhoved ved Odense. Det havde to følger: herfra kom Christines interesse for Odense (se under »Odense«), og det var også grunden til at Christiern den Anden blev født på Nyborg slot. Christian den Første døde 21. maj 1481, og Christiern den Anden blev født 1. juli, godt en måned senere. Med en fødsel så nær på rejste Christine naturligvis ikke bort fra det hus, der var tronfølgerparrets hjem. Vi véd så at sige intet om Næsbyhoved, men Nyborg har nok været det bedste af de to slotte.

1533 fik en anden prins Hans bolig på Nyborg. Han var ganske ung og bror til hertug Christian (den Tredje). Et stort adeligt parti ønskede ham som konge i stedet for hertug Christian, fordi Hans var opdraget som katolik. Allerede 1534 måtte prins Hans »klædt som bonde« flygte til Sønderborg sammen med sin værge Olaf Rosenkrans, fordi Grevefejden kom til Fyn.

1559 blev det ved et møde på Nyborg slået fast ved forlig, at øerne Øsel og Wieck ved den baltiske kyst skulle stå under den danske kronens værn. De danske interesser ved den finske Bugt, som begyndte med Estlands erobring i 1219, var ikke ganske døet hen.

1564, efter at Frederik den Andens »Syvårskrig« med Sverige var brudt ud, stillede den 91-årige Otto Krumpen sig ved et møde i Nyborg til rådighed som øverste fører for den danske hær. Da der naturligvis ikke kunne være tale om, at han skulle rykke aktivt i marken, blev det, vistnok allerede under samme Nyborgmøde, vedtaget at hæren skulle ledes af Daniel Rantzau.

Og så tyndede det ud i møderne. Danehoffet blev afskaffet allerede under Valdemar Atterdag og afløst af den mere moderne styreform: rigsrådet ved kongens side. Nyborgmøderne efter den tid var alle kongelige og for en snævrere kres.

Christian den Tredje satte store byggerier i gang, der moderniserede næsten alle de kongelige borge og slotte, navnlig i det fæstningsmæssige, for Grevefejden var ikke glemt. Men på flere af dem blev også de kongelige beboelsesrum sat i stand. Nyborg Slot blev stærkt fornyet.

Det gamle palatium blev gjort længere i begge ender og blev i det hele et langt større hus, så fløjen fik den størrelse, som den har. Alligevel var Nyborg Slots tid ved at være ude.

Christian den Tredje boede her selv ret tit, Frederik den Anden i reglen kun på gennemrejse. Tiden var løbet fra det tungt middelalderlige, og Frederik den Anden byggede i nyere stil til sig selv, Frederiksborg og Kronborg.

Christian den Fjerde tog sig af Nyborg Slot i sine tidlige år. Blandt andet fik det gamle svære kernetårn et spir. Det var i princippet af samme model som spirene på Blåtårn og Frederiksborgs porttårn: en stor »vælsk hue«, med spiret ovenpå, ikke som et raffineret modepåhit, men den enkleste løsning på det problem at gi et meget svært tårn et let og slankt spir, uden at spiret ragede helt op i himlen. Men siden interesserede Nyborgslottet ham ikke meget.

Så kom Svenskekrigene. Byen og slottet havde svensk garnison fra 31. januar 1658 til 15. november 1659, mere end halvandet år. Det gik hårdt ud over slottet. Det blev svært ødelagt, og på fode kom det aldrig mere. Hverken kongen eller lensmanden boede der, og med enevælden 1660 gik det ud over Nyborg Slot som over de andre middelalderlige borge: administrationen blev centraliseret til København, og kongens rejser rundt til tingstævner var nu afløst af højesteret. Nyborg blev en mellemting af kaserne og militært magasin. 1702 var slottet »gammelt og ved at falde i ruin«.

1722 blev de tre fløje revet ned, og materialerne blev brugt til Frederik den Fjerdes slot i Odense. Kun vestfløjen, hovedfløjen, stod tilbage, og de nedre stokværk af kernetårnet. Det sydøstre hjørnetårn blev brudt ned, slottets andre tårne forsvandt ét for ét, selv »Strangetårnet«, der var hovedfløjens trappetårn, så slottets trappeforhold er idag pauvre.

1913 blev Nyborgs garnison nedlagt og militæret rømmede slottet.

1922 var hovedfløjens restaurering færdig. Den blev ledet af arkitekt Mogens Clemmensen, der var meget dygtig og omhyggelig, men han havde endnu en arv i sig af

den romantiske skole. Blandt andet byggede han ret frejdigt hjørnetårnene op igen. Og i den store sal lod han de rå planker ligge synlige, skønt de er beregnet på at bære et gulv af teglstensfliser. Restaureringen er blevet ret hårdt kritiseret af Vilhelm la Cour, og kritikken virker nøgtern og saglig. At en del af rummene har fået navne, som for eksempel »Danehofsalen«, er lidt løst.

Men imens de store møder gik gennem slottets sale havde byen sin egen historie. Det store rykind, når der var møder eller når kongerne boede på slottet, betød meget for byens trivsel.

Angrebene på slottet under Grevefejden gik hårdt ud over Nyborg. Blandt andet blev den nordøstre del af staden ødelagt, og her gik »Gammelkirken« til grunde. Men byen havde, vistnok under dronning Margrethe, fået en nyere kirke, den der står endnu. Byen trak ned mod skibsbroen, og færgefarten på Bæltet var én af byens indtægter, også fordi folk ofte måtte ligge over i byen for at vente på sejlvejr. Christian den Tredje lod lave en turneringsbane ved at købe en del huse lige overfor slotsholmen og rive dem ned. Her blev rådhuset siden bygget og pladsen gjort til torv.

1560 kom der fast vagtskibi Storebælt, fordi »Øresundstolden« skulle betales i alle Kongelig Majestæts Strømme, og vagtskibet havde base i Nyborg. Det varede til 1857, da tolden blev ophævet.

1624 moderniserede Christian den Fjerde rigets postvæsen. Den faste postrute Hamborg-København gik naturligt over Nyborg, og omtrent fra den tid gik Bæltsmakken i regelmæssig fart mellem Korsør og Nyborg.

Som nævnt blev Svenskekrigene en hård oplevelse for byen. Tropperne var indkvarteret i borgernes huse. Byen måtte levere forsyninger og blev grundigt plyndret. Al handel hørte op. Borgerne og håndværkerne blev ludfattige. Og befrielsen blev mørk.

De danske og allierede tropper havde kæmpet sig til landgang på Fyn (se »Kerteminde« og »Middelfart«). Hærstyrkerne samlede sig vest for Odense, og under ledelse af Hans Schack og von Eberstein marcherede de

mod Nyborg, hvor de svenske tropper på Fyn efterhånden var trukket sammen. Svenske ledere var Sulzbach og Stenbock. Den dansk-allierede hær gik i stilling i en bue fra Storebæltskysten, ved Skagbohuse, ind over land, ned mod mosestrækningerne ved Hjulby Sø. Svenskerne rykkede ud og tog stilling i en tilsvarende bue, lidt sydligere, med centrum ved det nuværende Juelsberg.

Slaget ved Nyborg stod 14. november 1659 og var det største slag i åbent terræn under Svenskekrigene. Carl Gustavs gamle sikkerhed var af tildels ukendte grunde borte. Fra den dag, da han brød freden i Roskilde og overfaldt Danmark igen, havde han ikke heldet med sig. Hans flåde tabte det store søslag imod Hollænderne i Øresund. Hans tropper blev kastet tilbage ved stormen på København. Krigslykken var åbenbart ikke mere med ham, skønt han havde hele Danmark besat, da han angreb. De allierede havde smidt Svenskerne ud af Jylland, og nu var Danskerne og deres allierede kommet i land på Fyn, skønt landgangsaktioner altid er vanskelige. Carl Gustav vidste, at hans tropper på Fyn var i fare. Men han blev siddende på Nykøbing Slot nede på Falster og sendte Stenbock til Fyn, for at han kunne hjælpe Sulzbach. I sidste øjeblik brød han selv op, men han nåede kun til Korsør. Her stod han og hørte kanonerne tordne, så han forstod at noget skete ved Nyborg.

Hollandske skibe var løbet ind i Nyborg fjord, og ved middagstid var de to hære marcheret i stilling. Von Eberstein åbnede kampen ved at angribe på den dansk-allierede venstre fløj, altså med afsnittet ude fra Storebælt og ind mod centrum. Han blev kastet tilbage og angreb igen, og imens angreb de andre styrker, så hele fronten blev levende.

Det blev et yderst forbitret og blodigt slag, hvor der ikke blev givet pardon fra nogen af siderne. Kendt er Hans Schacks melding efter slaget, at i lang tid »hang det som i en silketråd« hvem der skulle sejre. Men så lykkedes det Hans Ahlefeldt med den yderste højre fløj trods alle vanskeligheder at ride sine ryttere gennem de moser, der ellers var et solidt værn for den svenske hær. Han gik uden

om general Horns styrker og kunne rulle fronten op fra den sydvestre ende.

Slagets sidste del var slagteri. Blodigst blev det i centrum, hvor de polske ryttere sablede Svenskerne og deres tyske lejetropper nådeløst ned, som hævn fordi den polske fører var faldet.

Det lykkedes de overlevende svenske styrker at trække sig tilbage, ind i Nyborg, der så blev bombarderet fra de hollandske skibe og fra land, til dels med erobrede svenske kanoner.

De to svenske generaler Stenbock og Sulzbach gik i en åben båd og satte ved nat over Storebælt. De traf Carl Gustav i Korsør, og han var ikke nådig. Mest rasende var han åbenbart på Stenbock, for det var her, han sagde ordene »Har Fanden taget fårene, kunne han gerne ha taget bukken med!« –

Dagen efter spurgte Svenskerne om de kunne få fri afmarch imod at rømme Nyborg, men de fik at vide, at de måtte overgi sig uden betingelser. Det gjorde de så.

Et vældigt bytte af våben, kanoner, tros, pauker og faner blev de danskes og deres allieredes krigsbytte.

Og så skulle Nyborg være befriet. Men det gik ikke så lykkeligt til. Danskerne og Hollænderne mente naturligvis, at det var en dansk by der var befriet, men de tyske og polske allierede hævdede at byen var erobret, og at tropperne måtte ha »krigens ret«, det vil sige retten til plyndring, og hvad der ellers hørte til erobringen af en by »efter Militiens Sedvane«. De danske og hollandske ledere kunne ikke gøre andet end prøve at holde deres egne folk ude af hændelserne. Men Tyskerne, og især Polakkerne, turede nu byen igennem, plyndrede den for hver stump, Svenskerne havde levnet, og gik løs på byens kvinder og piger. »Med Plyndren og Quindfolks Voldtægt begyndte det at gaae skjændeligt til« skrev bisp Bircherod mange år efter. De Ruyter meldte, at »de svenske soldaterkoner« blev delt som bytte. Måske blev adskillige kvinder ført med tropperne som tvungne soldaterhustruer. De danske kilder er pinligt tavse om, hvad der egentlig skete i Nyborg i de uhyggelige døgn.

Men hver aften klokken et kvarter i ti ringer kirkeklokken i Nyborg. Traditionen hævder stædigt, at det gør den, for på den tid lod Nyborgs præst klokken ringe befrielse over byen om aftenen efter slaget ved Nyborg.

Byen så herrens ud efter »befrielsen«. Men Svenskerne havde bygget på byens forsvarsværker, mens de havde byen inde, og nu blev fæstningen gjort endnu stærkere. Hollænderen Henrik Rösensteen var i de år dansk militær cheffingeniør og byggede blandt andet Kastellet i København. Han stod også for moderniseringen af Nyborgfæstningen og dens volde, men leder på stedet var ingeniør von Osten, der var kommet som svensk officer, men blev i landet efter krigen og gik i dansk tjeneste. »Stjerneskan-sen« ude ved Hotel Nyborg Strand er bygget af Svenskerne. Landporten er derimod fra Rösensteens og von Ostens periode.

Nyborg var nu garnisonsby, men svigtet som kongelig residens. Meget langsomt kom byen til hægterne, men garnisonen gav dog en fast indtægt. Det samme gjorde smakkefarten over Bæltet. 1808 var der spanske soldater i kvarter i byen, som en del af Napoleons »hjelpetropper« under feltmarskal Bernadotte. Fra Nyborg slap de ombord i engelske skibe, der førte dem hjem til befrielseskri-gen i Spanien.

1801 var der bygget en »optisk telegraf« på Nyborg vold. Det var et stort stativ med signalskiver, der kunne vendes og drejes og danne mønstre, så telegrafen principiel-t fungerede på samme måde som Morse-systemet. Fra Sprogø kunne telegrafen ses. Det var muligt at sende bud hurtigt over lange afstande, for telegrafstationer af den art blev bygget på linje fra København til Hertugdømmerne, ikke til privat telegrafering, men for regeringens ordrer. Systemet krævede naturligvis klart vejr.

1828 fik Bæltruten sit første dampskib, der lagde ud på sin åbningsrejse 11. juni 1828. Der var tre passagerer med. Skibet var en hjuldamp, og det var fire meter bredt og 23 meter langt. Det vil sige, som det er nævnt flere gange, at Silkeborgsøernes navnkundige »Hjejlen« er lige så bredt og tre-fire meter længere.

Siden er færgefarten på Storebælt stadig vokset, fordi godsmængden stadig blev øget, og fordi efterhånden langt flere mennesker gav sig til at rejse. I ældre tid var de rejsende såre få.

Et vigtigt skred var det, at jernbanerne kom til og øgede passagertallet. Mærkeligt nok kom jernbanefærgerne først på Lillebæltsoverfarten. Der begyndte de at sejle i 1872. Nu kunne man altså føre jernbanevogne over Lillebælt, som i ældre tid rejsevogne med heste. På Storebælt kom jernbanefærgerne først i 1883.

Det fik to virkninger for Nyborg: færgernes mandskab og mange jernbanefolk fik bolig i byen. Men samtidig blev byen mere og mere en gennemfartsby. Med den nyere skibsfart, dampskibene, var det næsten slut med at folk skulle vente på overfart i byen. Det skete kun i meget strenge vintre. Og med jernbanetrafikken strøg passage-erne nu lige gennem byen.

Byen levede med, som andre købstæder, fik sit gode opland, bedre landeveje, og lokaltogskontakt med det øvrige Fyn. Idag har Nyborg ca. 14.000 indbyggere.

Men byen ligger hvor den ligger, og dens gamle placering og funktion vil ikke dø. Danehofferne er saga forlængst. Men kongresser og møder søger stadig Nyborg, byen midt i riget. For til det brug ligger byen idag lige så praktisk og centralt, som da rigets mænd samledes her i 1282 og vedtog Danmarks første grundlov.

Det helt store værk om Nyborg by og om slottet er endnu ikke skrevet. Litteratur se Trap 5. udg. V,2 side 631. Slaget ved Nyborg: S. A. Sørensen: Kjøbenhavns Belejring og Fyens Gjencrobring, Kh. 1896. Vilhelm la Cours vurdering af slottets restaurering: Vilh. I. C.: Danske Borganlæg I-II, Kh. 1972. Om Christoffer den Førstes Virgilcitat se Jørgen Olrik: Valdemar Sejers Sønner, Kh. 1906-08, siderne 118 og 135.

19. Knudshoved

1413 Knutz houeth. Navnet findes flere steder i landet. Første led kan muligvis, ialtfald i nogle af Knud-navnene, være en stedlig mand, eller Knud Konge eller Hertug, men det er rimeligst at tro, at det er gammel-dansk knut, en knude. Den yderste ende af Knudshovedodden er en lerknude. Endelsen -hoved almindelig om knuder der springer frem, Nakkehoved, Gilbjergshoved, Fyns Hoved og så videre.

Knudshoved-odden øst for Nyborg er dannet, fordi der ved kysten lå en ø af fast ler, måske flere. Ud imod den lejrede kyststrømmen nordfra sand, grus og sten i en tange, der gjorde øen landfast med Fyn og skabte Nyborg Fjord. Den sidste rest af øen findes endnu yderst på odden, syd for bilfærgehavnen.

Odden var skabt allerede i oldtiden, og Nyborg blev det naturlige sted at lande ved sejlskibenes tværs over Storebælt. Odden gav læ til fjorden. Bortset fra den yderste lerknold, selve »Knuds-hovedet«, var odden værdiløs som agerland, kun dannet af sand og grus og sten, og bag den ydre strandvold var moser og gamle strandsøer, så odden lå sandsynligvis øde hen, som den stort set gjorde det, til bilfærgehavnen blev taget i brug 1957.

Gennem middelalder og renæssance, helt til sejlskibenes æra var slut, måtte det tit ske, at vinden bar skibet, eller smakken, over Bæltet, men den var kontrær for sejlskibenes ind gennem Nyborg Fjord. Derfor blev Knudshoved tidligt landingssted, både for de skibe der sejlede i egentlig rute-fart, og for mere tilfældige passagerskibe.

Knudshoved-oddens yderste knude er idag de sidste små rester af en lerskrænt, der tidligere var langt større. Men selv det ældste billede, et stik efter en tegning af den svenske ingeniør Erik Dahlberg, tegnet 1658–59, viser en skrænt, der skråner jævnt op fra vest mod øst, og som falder brat og strømskåret af mod syd og øst. Lige vest for den skrænt går den dag i dag et vejspor ned i strandkan-ten. Her, i læ af knuden, men på fladt land bag klinten, er den ene ende af den gamle vej, der løber herfra gennem Nyborg og videre ind over Fyn. Her er konger og rigsrå-der, adelige og kræmmere og farende embedsmænd ble-

vet sat i land, når det var for svært eller sendrægtigt at sejle det sidste stykke ind gennem fjorden til Nyborg.

Farten over Bæltet var i ældre tid en dansk rejses vanskelige stræk. »Fra arilds tid Dansken plasked husvant til søs«, men Storebæltfarten var ikke bare et spørgsmål om at være kæk, den var en risiko. Adelige breve siger igen og igen »Vi kom vel over Bæltet«, og igen og igen lå folk vejrfaste i Nyborg eller i Korsør i dage eller uger, før de slap over. Ved vinter skulle der ikke megen is til at standse trafikken.

Der må tidligt være bygget hus for de farende på Knudshoved, som på Sprogø (og Halssskov), men ialtfald 1822 var der et grundmuret hus. Det havde fem soverum, og rum til spisning og ophold. 1853 var man nået til at regulere retten til sengepladsen (som reguleringen af bilbestillinger i vor tid). Det var naturligvis især om vinteren det var galt. Folk gik fra isbådene forud over isen for at komme først ind til køjepladserne. En seng kostede 64 skilling for en nat. Delte man seng med en anden, betalte hver 48 skilling, men for 32 skilling fik man en hængekøje (sømandskøje) eller en madras. Ville man ha eneværelse (hvis man for eksempel var »af Udmærkelse og den højere Klasse«), kostede det en rigsdaler.

Op gennem 1800-tallet var der istransport over Bæltet jævnlige, men efterhånden som skibene blev bedre, og færgerne kom og blev større og stærkere, blev det sjældnere, at de ikke kunne magte isen.

Specialbyggede isbåde kom til i anden halvdel af 1800-tallet. Der var to typer: de ældre og mindre, og de yngre, der var større. De var bygget på Orlogsværftets bådbyggeri, der også har bygget vore redningsbåde til kyststationerne, og isbådene var mesterværker i bådbyggeri.

Der blev bygget en mole ud i Storebælt lidt nord for Knudshovedklinten. Desværre brugte man det halve af klinten som materiale og fiskede stenene op, som i århundreders løb var skyllet ud af klinten og lå som en bølgebryder og værnede den. Så siden har strømmen spulet den noget nær væk. Molen ændrede iøvrigt strømforholdene rundt om odden, så det går endnu hårdere ud over klinten.

Molen ses endnu som den sydlige fløj af moleanlægget omkring bilfærgehavnen.

Står man ombord på en af bilfærgerne, har man nogenlunde oversigt over den tidligere isbådstransport-station.

Nærmest ved færgerne ses en gul murstensbygning. Det er jernbanestationen, for der var lagt spor ud ad odden til Knudshoved, og videre sønden om den store fladvandsø til Slipshavn.

Stationsbygningen er idag sommerferiehem for Statsbanernes »guldsnore«. Den var før 1912 tom, når der ikke var isbådstransporter. Den stod rede, med koks i spandene ved kakkelovnene, og med lofterne fulde af sejldugskøjer i to modeller. Fra sommeren 1912 blev den lånt ud til Københavns Kommunalærerforening, til feriested for skolebørn.

Syd for stationen ligger et hvidt firfløjet kompleks. Ud mod vandet en bygning med fremskudt tag som en accisebod, muligvis længen fra 1822, senere bolig for stationens opsynsmand. Mod nord en bindingsværkslænge, fornyet, tidligere stald. Mod vest et hus, der stadig har sine store porte og var stald for diligence- og dagvognsheste.

Det tredje hus er en hvid længe, tidligere med porte i nedre etage. Her lå de mindre isbåde. I gavlen var der vagtstue. Udenfor den ses resterne af en signalmast. Der var tidligere to, langt højere. Bag de tre huse skimtes taget af et fjerde, remisen for lokomotiver, men udenfor istransportsæsonen lå de store isbåde her.

Molen, der idag som sagt er søndre kaj af bilfærgehavnens læmoler, havde klokkehus (tågeklokke) og fyr. Ved fyrbakken ligger fyrmesterhuset. For få årtier siden stod det gamle fyrhus på bakken, med fladt tag til tranlygten. Et nyere fyr stod ved siden af, men hus og fyr er borte, fundamenterne styrtet ned på stranden, et nyt fyr bygget længere inde.

En rest af det ældre grej ses på bakken: en vippegalge, der kaldes »det gamle vippefyr«, men er den sidste rest af »Knaldstationen«. Galgen løftede knaldbomber op i luften og lod dem springe i tåge. Ved siden af stod to forladekanoner, også til tågeskydning. De er nu borte.

Hele Knudshovedkomplekset, med station, ældre huse, spor og signaler, isbåde og fyr og tågeskydning, var en sluttet verden, i alle enkeltheder gennemtænkt. Det var hvad man i 1800-tallet var nået til, af vintertjeneste ved Bæltfarten.

1914 kom verdenskrig I, og dansk artilleri, Batteriet Bardenfleth, fik hele Knudshoved som base. Der blev spærret af, det var slut med feriebørn, Knudshoved var i fire år en lukket fæstning. Der blev gravet kanonstillinger og bygget, men ikke meget.

Efter krigen alt som før i nogle år. Så blev stedet sommerland for Statsbanernes embedsmænd, som nævnt.

Isbådene blev prøvet nogle gange, men dels var tiden ganske løbet fra den transport, dels var alt på Knudshoved blevet holdt i brav stand – lige undtagen isbådene. De havde ligget i deres haller og var blevet så tørre at de ikke lod sig sætte i vandet uden videre. Efter en lidt komisk fiasko i 1921 blev de gjort i stand på bådeværft i Nyborg, men isbådstransporterne var fortid.

Knudshoved lå glemt, bortset fra at der var godt torskepilkeri fra molen, og sommerpensionat for etatens gode mænd med familier.

Det blev bilerne, der igen gjorde stedet levende. Det kneb for Statsbanerne at klare Bælttrafikken for bilerne, både lastbilerne og de private. Det endte i skandale og helt kaotiske forhold, med biler der holdt i kilometerlange køer og ventede ud ad vejene ved Korsør og Nyborg for at slås om de ret få pladser, der var på færgerne.

Så blev en privat færgerute for biler projekteret. Det blev et underligt kapitel, der næppe nogensinde blir skrevet helt neutralt. Men det er ikke nogen grov insinuation at sige, at staten var ikke interesseret i, at biltrafikken som forretning gik over på private hænder. Der blev »spændt visse ben«, som det lidt svævende blev sagt, og så kom der pludselig en rygende fart i det offentlige initiativ, bogstaveligt fra dag til dag. Nu var der ingen ende, på hvad Statsbanerne ville gøre for bilerne.

Det blev til to ny færgelejer, ved Halsskov på Sjælland, og ved Knudshoved på Fyn, med parkeringspladser, be-

stillingservice, og moderne færger der har pladser nok til at klare trafikken, så det kun er få dage om året der er tale om nævneværdig ventetid – vel at mærke for de mennesker, der ikke har gidet bestille en plads.

Med ét slag, i 1957, blev det øde Knudshoved kendt af hele Danmark. Her gik »de gamle« i land, skrævende ned på stranden fra en båd, der havde roet dem ind fra et skib. Her går vi alle i land og går om bord. Indtil broen kommer. Eller den uhyrlige tunnel, som vi måske skal nøjes med.

Men syd for færgelejerne ligger stadig, som en halvt lukket idyl, de huse, og den lille kompakte verden, der gennem hundrede år lå og ventede på at leve op, når det blev isvinter og trafikken skulle klares så godt, som man den gang magtede det.

Mogens Lebech og N. C. D. Johnsen: Storebælt fra Smakke til Bro, Kh. 1965.

20. Slipshavn

1446 Sliibszhauffn (dog afskrift fra 1648), 1577 Slifshafn. Forleddet samme ord som oldnordisk sleipr, slibrig, fedtet, glat. I krogen bag Slipshavnodden er stadig en fladvandet, mudret strandsø, og kysten i bugten bag odden er også ret mudret. Efterled -havn: odden danner en naturhavn, hvor skibe har ligget i læ, og stedet har fungeret som udhavn for Nyborg. Navnet har intet at gøre med »slips«.

Som nævnt under Knudshoved er odden udenfor Nyborg Fjord dannet ved at sydgående strøm langs Fynkysten har ført grus og sten ud mod en ø, der nu kun er tilbage som en lille rest, Knudshovedskrænten. Efter de naturlige love for kystdannelser er strømmen så drejet uden om skrænten, og sten og grus spulede ind efter, med tendens til at krumme yderligere ind. Det skabte stranden fra Knudshovedskrænten til Slipshavn. En indre strandvold dannede så den fladvandede sø, der trods sin størrelse ikke rigtig hedder noget. Her ude boede ingen, så navne på enkeltheder var der ikke brug for.

Slipshavnodden dannede en naturhavn, brugelig når skibe søgte læ eller når de havde vinden for hårdt imod ind til Nyborg.

Her var en skibsbro. Hvor gammel den var kan ikke siges, men den blev fornyet i 1657.

Rigsmarsk Anders Bille skrev 1646 en betænkning om Rigets værn, og her rådede han Christian den Fjerde til at bygge en skanse eller en virkelig fæstning ved Slipshavn.

Meget blev det ikke til. Men 1654 kom den 32-årige, dynamiske og krigerske Carl Gustav på tronen i Sverige, og Danmark-Norge måtte se hen til en krig. Penge var der ikke i rigerne, men noget blev dog gjort. Blandt andet blev der bygget en skanse ved Slipshavn 1656–57. Erik Dahlberg tegnede siden et fugleperspektiv af »slaget ved Nyborg«, og skitserne må være fra 1658–59. Her ses Slipshavnskansen firkantet, og den ligger alene og øde, uden et hus i nærheden. Her ses også fladvandsøen som en del af Nyborg Fjord, altså ikke lukket ind mod fjorden. Om det så er rigtigt. Den er lukket på opmålinger fra 1680-erne. Måske har Dahlberg kun set landskabet dækket af is og sne. Derimod er det sikkert rigtigt, at skansen var firkantet, for Dahlberg var ingeniør, så den slags har han ikke kludret med.

Større virkning fik skansen ikke. Svenskerne rykkede ind i Nyborg fra landsiden, og da Hollænderne, under slaget ved Nyborg, beskød byen, kunne skansen ikke hindre skibene i at løbe byen nær.

Svenskerne har sikkert bygget skansen ud, mens de sad i Nyborg, som de iøvrigt arbejdede på Nyborgs andre fæstningsværker. Efter krigen blev Nyborgværkerne yderligere moderniseret, efter Henrik Ruses planer. (Han var indkaldt Hollænder og blev dansk adlet til Rösensteen). I marken ved Nyborg var det den svenske ingeniør von Osten der arbejdede. Han kom til Danmark med Carl Gustav, men blev i Danmark efter krigen og gik i dansk tjeneste.

Så dukkede ny tanker op. I 1680-erne blev der skabt planer om en by ved Slipshavn. Rimeligvis var det så tanken, at Nyborg skulle nedlægges, for byplanen er dob-

belt så stor som Nyborg. Der skulle naturligvis være fæstningsværker om den ny by. Men planen blev lagt hen.

Den blev hentet frem igen i tiden omkring 1760, og S. C. Gedde tegnede en hel serie af planer til en fæstningsby på odden. Nu var der tale om storværk: et stærkt batteri på Knudshovedskrænten, skanseværker på krumodden ved Slipshavn, og pladask oven i den store fladvandede sø en by med vældige og komplicerede fæstningsværker. Her skulle være havn, og centrum skulle være en by, lidt i stil med Kastellet i København. Men voldanlæggene uden om var grandiose. Hele fæstningsstjernen måler på kortene godt en kilometer i tværsnit, men selve bypladsen bag voldene er kun en kvart kilometer, resten er volde og bastioner. Planerne varierer tanken i det endeløse, men med samme princip: batterier på Knudshoved og ved Slipshavn, og kastelbyen midt på odden. Tegningerne er vidunderligt smukke, som abstrakt dekoration. Men virkelighed blev de aldrig.

1801 blev Danmark overrumplet af den engelske flåde, i slaget på Reden ved København. Slipshavnskanssen blev bygget om og fik den skikkelse, som den stadig har.

Englænderkrigen 1807–14 stillede krav til de danske kystskanser, og Nyborg blev igen dækket. Foruden de kanoner, der stod på Nyborgs volde, og som vi ikke har rede på, var der i skansen ved Holckenhavn otte 36-punds kanoner, to 18-punds og to 100-punds mortérer. På Knudshoved stod fire 36-punds. I Stjerneskanssen ved Christianslund fire 36-punds, fire 18-punds og fire 100-punds mortérer. Avernakkeskanssen havde otte 36-punds, og i skansen ved Slipshavn stod otte 36-punds, seks 18-punds og to 100-punds mortérer. Det ses, at Slipshavnskanssen var en hovedhjørnesten i forsvaret. Det drejede sig om at hindre, at Englænderne gik ind og ødelagde Nyborg som base for kanonbådene.

Men 1808 fik Danmark-Norge »hjælp« fra Napoleon. Planen var egentlig et angreb fra Sjælland mod Sverige, og franske hærstyrker kom marcherende og ridende op i Danmark ført af marskal Bernadotte. Men Napoleon tabte interessen for landgangen i Sverige, og det skulle

Bernadotte så prøve på at forklare Frederik den Sjette. Samtidig med at Napoleon ønskede, at tropperne blev i Danmark. For det første lod han uden at blinke Danmark forsørge og underholde de styrker, og for det andet ønskede han med tropperne at hindre Frederik den Sjette i at finde en fredelig vej ud af krigen med England.

En del af tropperne var ikke Franskmænd, men Spaniere. Mens de franske ikke blev særlig populære, var Danskerne glade for de høflige og rolige Spanioler – der jo var i samme situation som Danskerne: deres land var »lagt ned« af Napoleon.

I Spanien blev der oprør. Englænderne sørgede for, at de spanske styrker i Danmark fik det at vide. Samtidig lod Englænderne forstå, at hvis Spaniolerne gerne ville hjem og slås mod Franskmændene, så kunne de sejle med engelske skibe, hvis de bare slap ned til en kyst, hvor de kunne komme om bord.

Det førte til sælsomme kabaler og mærkelige marcher, for det hele skulle ske, uden at de franske officerer lagde mærke til noget.

Danskerne var officielt i alliance med Napoleon og skulle hjælpe til med at hindre spansk »mytteri«. En del danske officerer fattede den dybere mening og lukkede øjnene, andre fulgte – naivt eller stupidt – deres ordrer. Men en del af det beredne spanske artilleri trak mod Nyborg, hvor de danske prøvede at hindre, at de slap ud til de engelske skibe i Bæltet. Men Danskerne blev manøvreret ud af spillet. Det spanske beredne artilleri trak ud til Slipshavn, hvor skansen blev taget ved overrumpling, kanonerne væltet, løbene smidt på volden og rapérterne kørt i søen.

Englænderne var rede til at ta spanierne om bord, men deres mellem fem og seks hundrede heste kunne ikke komme med.

Det var prægtige andalusiske hingste. Meningen var først at skyde dem, for at Franskmændene ikke skulle få fat i dem. Men det kunne Spanierne ikke få sig selv til. De sadlede dem af. Alt seletøj og sadler og grej blev stablet på strandengen ved Slipshavn og stukket i brand i store bål.

Det gjorde hestene lidt tossede. Og mens Spaniolerne gik i de engelske både og blev roet ud til skibene, blev de mange hundrede hingste sluppet løs. De turede i flokke først ud over Knudshoveds skrånende banke, og så gik det ind imod Nyborg. Odden var den gang vistnok øde og uden skove. Fra bådene så Spanierne, og fra skibene så de engelske, det fantastiske der nu skete.

De spanske hingste kom ind ad odden, og i nærheden af de indhegninger, hvor Nyborgernes hopper gik på græs. Det var 11. august, klar sensommer. Der gik panik i de spanske hingste, og de kom op og slås. Men disciplinen sad i dem. De angreb hinanden i eskadroner, men i angrebet var der bid og spark og en tøjlesløs vildskab. Det vides ikke, hvor mange spanske hingste der blev dræbt og lemlæstet i den vanvittige hestekrig på odden, ind imod Nyborg. De sidste rester slog ind på vejen mod Odense, hvor de fandt deres alarmplads og standsede ved de lukkede stalddøre. Men på odden lå de døde og døende hingste strøet.

Det siges i Nyborg, at derfor er valmuerne her rødere end andre steder i Danmark. Hvad en del af dem er. Der findes en næsten sortviolet varietet af vild valmue på Nyborgkanten. Men den har ikke noget med hesteblood at gøre, og den findes andre steder.

Efter krigen lå kanonløbene på volden. Skansen blev ikke mere sat i stand, og militært blev den nedlagt 1884. 1847 kom der et lille fyr på odden, og det er fornyet i 1937.

I skansens indre blev der bygget et hus i to stokværk, til Storebælts-lodserne. Under krigen 1914–18 havde de døgtjeneste med at føre skibe gennem minefelterne i Bæltet, og de brugte slæbedampere som lodsbåde. I de samme år vendte militæret tilbage. De første danske marinesflyvere fik station her, og der blev bygget en lille hangar, som ses endnu. Her fløj »Mågen« og de andre kendte første flyvere, der mere lignede mislykkede paraplyer end flyvemaskiner.

Igen kom der fred. Og tysk militær 1940–45. En tid efter krigen var her en lille flådestation. Så blev det civilforsvaret, der rykkede ind.

Odden ved Slipshavn, bag Slipshavnskov, og sten-

stranden odden rundt, er et fint lille stykke Danmark. Skansen er sunket i voldene og burde rettes op. Vil man ikke ofre tid på turen ud til Slipshavn, ses skansen i forbi-farten fra jernbanefærgens dæk, for vandet er dybt og færgen går nær på stranden, før den svajer ind i fjorden eller ud.

Af de spanske hingste er intet spor. Den sindssvage historie må man se for sig.

Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–1660, Odense 1973. Vilhelm Lorenzen: Drømmen om den ideale By, kapitlet »Et nyt Nyborg«, Kh. 1947. C. F. Wandel: Søkrigen i de dansk-norske Farvande 1807–14, Kh. 1915. Karl Schmidt: Meddelelser om de Begivenheder, som knyttede sig til de fremmede Troppers Ophold i Danmark i 1808, Kh. 1901. Svend Orhammer Andersen: Spaniolerne, Kh. 1973.

21. Ryslinge

1402 Roslinge. Af en »tænkt« gammel dansk form ruthsl, eller rythsl, der på nyere dansk må hedde rydsel, en rydning i skov. At d er faldet væk svarer til fynsk dialekt.

Den mand, som gjorde Ryslinge kendt i Danmark, kan egentlig nævnes tre steder på Fyn, i Ryslinge, Dalby nord for Kerteminde, og ved Hjallesø, Dalum sogn, Odense. Men hans livsværk blev til i Ryslinge. Eller tog endelig form, om man vil, for han gik tidligt i gang.

Christen Mikkelsen Kold blev født i Tisted 29. marts 1816, og hans far var skomager. Han var tidligt vågen, og det var især hans mor, der fangede hans usædvanligt levende sjæl ved at synge og fortælle for ham. Så utroligt det lyder idag, blev han »biskolelærer« i Fårtoft før han var fyldt 13 år, og så blev han huslærer på gården Kovstrup. Tyve år gammel fik han lærereksamen på Snedsted Seminarium. Han var blevet »kristeligt vakt« af P. K. Algreen, og dybt grebet af Ingemanns romaner, der kom 1824 til -36, så de var ikke gammel læsning, men tidens

nyeste litteratur. Efter endnu en huslærerplads blev han konstitueret som skolelærer i Øster Jølby, men amtmanden spændte ben for hans ansættelse, fordi han havde været med til de gudelige møder på Mors. Gang på gang siden kom hans selvstændighed til at volde ham vanskelig-heder.

Han blev huslærer i Tørning len i Sønderjylland, men han fandt det vanvittigt at lade små børn lære Balles kristelige lærebog uden ad, så provst G. Koch klagede til bispen. Kold blev støttet af sognepræsten L. D. Hass, men »sagen« gik helt til kancelliet i København, og han fik ordre til at følge de gældende reglementer. Han fik ikke fast embede, og det blev ham forbudt at åbne en privatskole. »Det danske« havde i de år trange kår i Sønderjylland, især i det meget tyskprægede hjørne, som Kold havde slået sig ned i, og »nord for Kongeåen« hørte man med rystet forargelse om en lærer, der ikke brød sig om Balles lærebog (der var fra 1791 og repræsenterede en svunden tid).

Så tog Kold plads som tjener for præsten L. D. Hass, der rejste til Smyrna som missionær.

Men Hass fik fiasko. Kold måtte klare sig selv og blev bogbinder. Her greb Gud første gang for alvor hjælp-pende ind, fortæller Kold.

Det gik skævt, han ejede ikke penge og sad i en by, der med den tids samfærdselsmidler var så fjernt fra Danmark som en klode i verdensrummet. Elendig gik han ned til kysten og bad til Vorherre – og så stod der pludselig bag ham en svensk skibsofficer og spurgte, om han ikke kendte en mand, der kunne lægge bind om en skibsjournal.

Så kom der åbenbart gang i bogbinderiet. 1842 var han rejst ud. Fem år efter, i 1847, drog han hjem og havde en lille kapital i lommen, som han helt ufatteligt havde fået sparet sammen.

Han sejlede til Triest. Der købte han en almindelig trækvogn. Med sit grej stavlet på den gik han gennem Europa hjem til Tisted.

Igen blev han huslærer, men 1848 meldte han sig til hæren som frivillig. Det gik ikke. Han havde mærkeligt

nok et så kejtet greb på alt praktisk, at det var ham umuligt at lære at håndtere en bøsse, selv om der ikke var meget mekanik i våbnene på den tid. (Hvordan mon hans bogbind har set ud?).

Han gik fra hæren igen, fordi Vilhelm Birkedal bad ham om at komme til Ryslinge på Fyn som huslærer.

Men to ting var sket. Den store nationale rejsning i 1848 havde grebet Kold, og så havde han læst Grundtvigs »Haandbog i Verdenshistorien«. Nu ville han vække Danskerne til at »tro på Guds Kjærlighed og Danmarks Lykke«. Så han nøjedes ikke med at være huslærer i Ryslinge. Han samlede en del unge bønderkarle til undervisning i kristendom og historie, og med i undervisningen gled Ingemanns og Oehlschlægers værker.

Så fik han støtte af de grundtvigske i København og købte et lille hus i Ryslinge. Her grundlagde han så en »højere Folkeskole«, og med den blev Grundtvigs højskoletanker realiseret. Ganske vist havde Rasmus Sørensen prøvet det samme et par år før i Uldum ved Vejle, men det forsøg var ikke lykkedes.

Så greb Gud ind igen, fortæller Kold. Der var sendt indbydelser ud, elever kunne melde sig til hans vinterhøjskole. Men der meldte sig kun én. Kold var fortvivlet. Alt stod på spil. Gode mennesker havde givet ham penge, og nu døde det hele i starten, ingen ville tro på ham mere. Aftenen før skolen skulle åbne gik han ud i nattemørket og faldt på knæ og bad Gud, om der dog ikke måtte komme bare tre. Og Gud smilte til sin trofaste søn. Der kom femten. Det var den 1. november 1851. Kold fik som hjælpelærer A. K. Povlsen Dal.

Der gik på den tid en grundtvigsk vækkelse over Fyn, så skolen trivedes. Så godt, at huset straks blev for lille. 1853 flyttede Kold sin højskole til Dalby nord for Kerteminde. Der havde han i 1852 åbnet en privat børneskole. Og værket trivedes stadig, så Dalbyskolen blev også for lille. 1862 byggede han på Hjallese Mark i Dalum ved Odense en stor højskole. Elevtallet steg til 112 karle på vinterholdet og henved 100 piger om sommeren. Her døde Kold 6. april 1870, kun 54 år gammel, men hans livsværk var

gjort: den danske Folkehøjskole var skabt – og nu blev børn undervist som børn. Det var det, han havde set alle-rede som ung lærer i Sønderjylland, at det var meningsløst at tale til børn, og skrive tekster til dem, som om de var voksne, og kræve at de skulle læse voksne tekster og lære dem på remse uden at fatte et pluk. Man havde nok før prøvet at skrive moralske og oplysende bøger »for børn«, men det var kun blevet til en håbløs blanding af docérende voksensnak og pjat.

Man kan ikke nævne Christen Kold uden at minde om, at det var ham, der skrev den klassiske og udødelige danskbogfortælling »Historien om Lille Mis«. Han var den første, der kunne se, at så enkelt, så godt, så selvfølgeligt kan det gøres. Der er ikke i Danmark født mange lærere og pædagoger større end han.

Men han var ikke nogen nem mand. Han var stædig og stejl, sejt og urokkelig. Han vidste hvad han ville og var sikker på at det var rigtigt. Det siger meget, at hans personlige møde med Grundtvig løb ikke så heldigt af. Grundtvig forkyndte sine banebrydende og vældige tanker om folkelighed og oplysning, og med dem ændrede han Danmark. Men sin høvdingestilling gav han ikke slip på, og han var akademikeren og teologen overfor skomagersønnen fra Tisted. Folket skulle oplyses og vækkes, men folket skulle lytte og gøre sin ydmyge dont. De menige måtte ikke tro, at noget initiativ skulle komme fra dem. Profeten skulle nok lade sine ord dale ned til dem, og så skulle de – lyde. Overfor ham stod så pludselig Christen Kold, der nok var grebet af Grundtvigs tanker, men ydmygt på knæ for mesterens fødder – det var ikke ham.

Den dag i dag ligger der skoler i Christen Kolds fodspor, på de steder hvor han virkede. Der står en sten over ham i Dalby (unægtelig væk i buske og krat sidst jeg så den). Men på Ryslinge Mark ligger endnu det hus, som Christen Kold købte, og hvor han, overvældet glad, med tårer i øjnene og tak til Gud, tog imod sine første femten elever 1. november 1851.

Litteratur om Christen Kold, se Dansk Biografisk Leksikon bd. XIII, Kh. 1938, side 112.

22. Broholm

1493 (i senere afskrift) Broholm. Gården blev bygget »på to holme med bro imellem«. Bro var der ved næsten alle herregårde. Måske kommer navnet af en vejbro over Tangeå.

Gården nævnes første gang 1326, med Absalon Jonsen (Ulfeldt) som ejer. Gennem skiftende adelige kom den til slægten Sehested, da Elisabeth Skeel giftede sig med oberstløjtnant Niels Sehested, som døde 1745. Af den gård, som står nu, blev hovedhuset bygget 1642 af Otte Skeel. Det stod alene, men siden er flere huse og tårne føjet til, navnlig i 1800-tallet, der stadig præger helheden. Restaureret 1924–25 af Mogens Clemmensen, porthuset 1954–55 af Nationalmuseet.

Slægten Sehested er af vendsysselsk uradel. I 1600-tallet tog den navnet op efter en holstensk slægt Sehested, fordi de to slægters våben tilfældigvis var ens, så den danske slægt troede at den egentlig stammede fra Holsten.

1839 gik Broholm ved arv til Niels Frederik Bernhardt Sehested, der var født 1813. Han fik gården efter sin mor Edel Marie Kjær, og hun havde styret den dygtigt, siden hendes mand Anders Sehested var død i 1819. Sønnen Frederik Sehested var fuld af initiativ. Da han var 20 år lod han et stykke stenet skov rydde og byggede sig sin egen gård. Der boede han efter at han var blevet gift. Han gik ind i politik og sad i rigsrådets landsting. 1848 gik han som frivillig med i krigen, i herregårdsskytternes korps, som han selv var med til at stifte, og han var så aktiv i felten, at han fik ridderkorset.

Efter krigen var han ikke egentlig politiker, men han skrev afhandlinger om landbrug, om »Livsfæstets Overgang til Selveiendom« og »Om Fæstetvangen«, og han viste sig som en kyndig storlandmand med en ikke almindelig forståelse for bøndernes vilkår. Han skrev også om skovbrug, og hans ord fik altid vægt, fordi han var klog, og fordi han vidste hvad han skrev om.

Men han var levende interesseret i mange andre ting, for eksempel i matematik og astronomi, så han fik bygget

et tårn på Broholm til astronomiske observationer. Men hans store interesse blev arkæologien.

På Nationalmuseet ligger »Broholmskatten«, et stort guldfund fra jernalderen. Det var fundet på Broholms jorder i 1833. Frederik Sehested var tidligt interesseret i alle fund, der blev gjort på godset og ud over hele egnen. Pr. brev kom han i kontakt med tidens store forskere, som Worsaae og Japetus Steenstrup. Men det blev Henry Petersen, der rådede ham til at få system i samlingen af oldsager og lave rigtige udgravninger.

Oldsagsamlingen på Broholm voksede, men væsentligere blev det, at Frederik Sehested som den første så praktisk på de gamle sager: hvordan var de lavet? og hvad duede de til som værktøj?

Noget så groft jordisk og uvidenskabeligt havde ingen af de ældre forskere været inde på. De havde siddet ved deres skriveborde og »tænkt sig til« en mening i oldsagernes mangfoldighed.

Sehested gik i gang med at prøve, hvordan en stenøkse kunne hugge. Et heldigt mosefund havde røbet, hvordan et skaft til en stenøkse så ud. Nu skæftede Frederik Sehested sine kiler, og han fik også sat skaft på mindre stenkiler og mejsler af flint.

Det viste sig, at en stenøkse var godt værktøj, når man fandt ud af at den skulle føres på en lidt anden måde i hugget, end en økse af jern.

Og så lod han sine folk bygge et lille bjælkehus i Broholms have. Tømmeret blev fældet i skoven med flintøkser, og stokkene og alt andet træværk blev hugget til og finhugget, så det kunne lufes, alt gjort med værktøj af sten.

Ældre forskere havde ment, at stenvåbnene nok var »helligøkser« eller »Høvdinges Prydvaaben«, fordi man ikke troede på at stenværktøj kunne bruges. Og ingen af de gamle forskere havde drømt om at prøve. Nu var det klart, at flintværktøjet var endda særdeles godt.

Naturligvis prøvede Frederik Sehested ikke på at bilde folk ind, at stenalderens mennesker havde boet i bjælkehytter som den der nu var bygget. Den stod bare som

dokumentation for, hvad stenværktøjet kunne præstere.

Men han gik videre. De store stenøkser var slebne. Tidligere havde man bare konstateret, at det var de. Man kendte en del store, let hulede sten, og de var nok blevet brugt som slibesten, når økserne skulle slibes. Men hvordan? Og hvor lang tid tog det? Frederik Sehested prøvede på flere måder, meget omhyggeligt. Blandt andet krævede han af sine forsøg, at de økser, som han sleb, fik præcis de samme slibespor som de gamle økser havde. Han fandt ud af, at det tog henved 19 timer at slibe den ene side af en god økse. En smalside kunne slibes på godt en time. Han brugte til forsøgene økser, der var hugget til, men ikke slebet. Det lod sig altså gøre, og vi véd fra naturfolk, at den arbejdstid har ikke virket skræmmende.

Frederik Sehested viste, at man kan save sten over med en træsav plus sand.

Fra den yngre stenalder har vi en mængde smukke »stridsøkser«. De må ha været våben, for de er ikke skarpe og de kan ikke bruges som værktøj. I dem er der boret hul, tværs gennem stenen. Frederik Sehested prøvede med flere slags bor, og med borestokke af træ og ben. Boremidlet var sand, og han prøvede både med tør og våd boring. I »hornblende-granit« kunne der bores et hul én tomme dybt og én tomme bredt på 100 minutter, eller en time og fyrre minutter (en tomme er omtrent 2,6 centimeter).

»Sehesteds Forsøg« blev europæisk kendte, for som sagt: det var noget ganske nyt. Tidens videnskabsmænd var naturligvis selv hævet over at gøre den slags, det var ikke »videnskab«. Men de kunne se, at det alligevel var værdifuldt, når nu en uforpligtet amatør gjorde det. Sehested fik fuld anerkendelse af fagets mænd. Det hjalp vel også på respekten, at han var »af adel«. For dette her var meget uortodokst. Overalt i arkæologiske værker noterede man sig hans resultater. Men ingen forsker af det slægtled, og ingen af det følgende, tog for alvor arbejdet op. Det er ikke sket før i vor tid, henved hundrede år senere.

Sehested udgav et stort værk: »Fortidsminder og Oldsager fra Eggen om Broholm«, København 1878. Det blev

fulgt op af et andet, lige så stateligt værk »Archæologiske Undersøgelser 1878–1881«, København 1884, der først blev færdigt til trykken efter hans død. I det sidste står resultaterne af hans »praktiske forsøg«. Han brugte tre tegnere til at illustrere værkerne: Reinhold F. S. Mejborg, Andreas Peter Madsen, og Magnus Petersen. Mens Mejborgs tegninger er ret tørre – hans store sejre lå i hans arbejde som folkekulturforsker og skribent – så var de to andre de mest fremragende arkæologiske tegnere, Danmark har haft. De to værker er idag klassiske.

Oldsagerne blev efterhånden så mange, at der måtte bygges et lille museumshus til dem i haven. Også det står endnu.

Frederik Sehested døde 15. januar 1882, da han var lige ved 69 år gammel. Det er en så kyndig (og krævende) arkæolog som Hans Christian Broholm (død 1966), der har kaldt ham »én af sit Slægtleds betydeligste Arkæologer«. Men da det blev skrevet, var forskerne også ved selv at komme i gang med de »praktiske forsøg« – som Sehested viste vejen til.

Broholms have med »bjælkehuset« og museet har været åbent for publikum. Men der er siden blevet lukket, fordi »publikum« frejdigt stjal løs af oldsagerne. Om der er eller ikke er åbent må man spørge om på stedet. Er der lukket, har »publikum« kun sig selv at takke.

1938 blev samlingerne fra bronze- og jernalderen ført til Fyns Stiftsmuseum i Odense.

Litteratur om Frederik Sehested se Biografisk Leksikon bind XXI, København 1941, side 556. Hans to hovedværker er nævnt ovenfor.

23. Steensgård

Hed tidligere Krogagergård, 1442 Kroghager, vel af en ager der har været kroget eller har ligget i en krog ved en skov. Det senere navn af slægten Steensen.

1442 ejedes Krogagergård af Peder Jacobsen, der måske var af slægten Steensen. Gården var på mange hænder,

men så mageskiftede skibshøvedsmanden Knud Steensen Lundbygård ved Vordingborg og sine andre sjællandske godser med jordegods på Langeland, og med det Krogagergård. Mageskiftet var juridisk i orden 1577. Fra det år har gården været i slægtens eje, og 1927 blev der rejst en obelisk til minde om 350-året. Huset er idag ret nyt, bygget 1836–37 af G. F. Hetsch, men i murene er der rester af den renæssancegård, som blev bygget af Knud Steensens enke og gjort færdig af sønnen Hans Steensen i 1585. Steensgård blev lagt en god halv kilometer fra det ældre Krogagergård, der var et hus i bindingsværk.

Da Svenskerne kom til Langeland i 1658, sad Vincents Steensen på Steensgård.

Han var landsdommer, født 1. maj 1592, og som mange unge af tidens vel skolede adel havde han været ved europæiske universiteter, i ni år, fra 1607, så han var kun 15 år da han drog ud på sin »store tur«. Tre år studerede han i Leiden. Da han kom hjem arbejdede han et år i kancelliet, og 1617–23 var han de unge prinsers kammerjunker. 1627 blev han land- og krigskommissær på Langeland, og 1638 landsdommer.

Under Torstenssonkrigen 1643–45 var han leder af Rudkøbings forsvar og befæstning.

Da den første Carl Gustav-krig nåede Fyn i 1658, var han 66 år gammel, men stadig i fuld vigør. Da der før krigen blev forhandlet om en ekstra krigsskat, som også adelen skulle yde, svarede han, at »af min yderste formue vil jeg dette efterkomme«.

Han fik opsyn med strandvagterne sammen med de to andre landsdommere, og han skulle sørge for øens forsvar.

Da Carl Gustav gik over isen til Langeland på vej videre til Sjælland og Roskildefreden, blev der plyndret brat på Langeland. Det gik også ud over Steensgård, endda så grundigt at slægtens skøde på gården, af 1577, blev revet i stykker. Vincents Steensen syede det sammen igen og skrev på det hellige slægtsdokument: »Dette kongelige skøde blev særdeles ilde medfaret og sønderlemmet og fordærvet af de svenske partier, som plyndrede Steens-

gård udi den svenske fejde mellem Danmark og Sverige: Anno 1658«. Og han har ikke tøvet med at få dokumentet repareret. Det skrevne er dateret 17. februar 1658.

Under den anden Carl Gustav-krig ledede han Langelands forsvar sammen med oberst Körber og oberstløjtnant Bernebach.

I oktober 1658 var Fyn »udspist«, og Svenskerne plyndrede Tåsinge, mens det lykkedes at holde dem væk fra Langeland endnu en tid. Oberst Körber havde skrevet til Frederik den Tredje, at folk på Langeland var ivrige efter at værne deres ø. Det gjaldt dog ikke rigtig for borgerne i Rudkøbing. De 84 »væragtige« mænd, som byen skulle stille, måtte trues til at møde. Ude i landsbygden var ånden en anden. Det blev til en styrke på 200 ryttere, 200 til fods, og en bondevæbning på 400 mand. Af kanoner rådede man over seks.

Svenskerne havde prøvet et angreb på Rudkøbing 6. oktober, men det svenske skib »Svanen« og to transportfartøjer blev kastet tilbage. 12. oktober prøvede Svenskerne igen, med to skibe og 17 skuder og pramme med landgangstropper. Efter 24 timers kanonade trak Svenskerne sig tilbage.

Kampen om øerne syd for Fyn blev dramatisk. Langeland var stadig truet, men Vincents Steensen og Körber var utrættelige, selv om Körber måtte sende ret store dele af sine styrker til København. For hovedstaden var det til gengæld væsentligt at Langeland var på danske hænder, for fra øen gik proviant til København.

Så kom svensk rigsadmiral Karl Gustav Wrangel selv til Fyn og tog kommandoen. Et af hans mål var Langelands erobring.

Mandag den 7. februar var Vincents Steensen i Rudkøbing. Her fik han at vide af Bernebach, at Wrangels styrker var på vej nordfra, fire orlogsskibe og 18 mindre skibe. Man ventede landgang på kysten ud for Steensgård. De red begge to mod nord. Da Vincents Steensen nåede sin gård, gik han ikke ind. Han fik bare sine våben og skiftede hest, sagde farvel til sin hustru Anne Holck, og red til stranden med sine folk.

På stranden ved Andemose Knøs stod kaptajn Jens Jensen med sit vagtmandskab og bønderne fra Stoense og Snøde. Skibene lagde ilden mod land, og i ly af den kom svensk oberstløjtnant Wulff ind med 200 musketerer og dragoner. Svenskerne erobrede bakken, som Langelandsfolkene holdt, og mange blev såret eller dræbt. Svenskerne fik en kanon i land, men prammene med mere mandskab drev langs kysten og de måtte ud til deres skibe igen.

Så nåede Steensen og Bernebach ned til kysten og gik løs på den svenske styrke, der var sluppet i land. Der »blev anrettet et helt bad, thi vore folk holdt sig vel, og fjenden ville ikke vige, så der blev mangt et faderløst barn, og mangan en fin soldat blev nedfældet«. Men Vincents Steensen blev ramt af et kardætskskud fra den svenske kanon, åbenbart et nærskud, for han sank af hesten blødende af mere end tyve sår. Trompeteren greb ham i sine arme, og det var i de dage, da man sagde noget i en sådan stund, så Steensen råbte til Bernebach: »Ak, broder, jeg er skudt, jeg må dø. Gør blot dit bedste og hold folkene sammen, at de ikke viger fra hverandre, men ærligt forsvarer deres fædreland!«

Han blev ført til Steensgård, men han døde lige efter at han var kommet i hus.

Dansk ritmester Gabel blev også dræbt, Bernebach blev såret og fik tre heste skudt under sig. Og det kneb med at holde stand. Enkelte bønder smed deres våben, men så fortalte de svenske fanger dem, at hele Langeland ville blive hærget, og at de bedste mænd blandt bønderne ville blive ført som svenske soldater til Livland. Körber fortæller, at efter det kæmpede folkene videre som rasende og smadrede fjenden med kolben, når bøssen var skudt af. Kampen gik løs til efter mørket, så gav Svenskerne op og trak sig til søs. Wrangel prøvede længere mod syd, men her var strandvagterne også vågne og Svenskerne måtte trække sig tilbage. Så gav Wrangel op og stod mod nord. Men det var lykkedes en svensk styrke at få fodfæste ved Strandby. Skansen blev erobret, men Danskerne tog den tilbage igen. Svenskerne nåede dog helt ind i Rudkøbing, hvor borgerne igen ikke vidste andet end at kapitulere. Men

Svenskerne måtte i søen. Wrangel prøvede en sidste landgang ved Lohals, men heller ikke dér havde han held.

Efter Vincents Steensens død smuldrede forsvaret en smule. Hans hustru Anne Holck viste sig at være lige så modig, som hendes mand havde været. Skønt hun var 57 år og svagelig, overtog hun ledelsen af øens værn. Men i marts gik det galt. Langeland blev taget. Historierne om Anne Holck er desværre tågede. Måske blev hun fængslet af Svenskerne, men myten om, at hun lavede blodbad på dem på Steensgård, som hævn for mandens død, er ialtfald ikke rigtig. Hun døde 1660.

Efter krigen så det trist ud på Langeland, som på Fyn og alle vegne i Danmark. Af Steensgårds 30 gårde og huse var de 17 øde endnu i 1670.

Men Vincents Steensens forsvar af Langeland og hans kamp, og hans hustrus arbejde efter hans død, viser igen, at to myter holder ikke. Det var ikke kun Svend Poulsen Gjønge, der ledede en modstandskamp i landsbygden, mens København var belejret. Og det er ikke rigtigt, at »hele den danske adel svigtede«.

Der står en sten i Andemosen, hvor Vincents Steensen faldt.

Litteratur om Vincents Steensen, se Biografisk Leksikon bind XXII, København 1942, side 462. Festskrift til Steensgårds 350-års slægtsjubilæum. Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–1660, Odense 1973. Om Anne Holck: Biografisk Leksikon bind X, København 1936 side 376.

24. Egeløkke

1426 Egælyckæ, af eg og -løkke, gammeldansk lykkaa, samme ord som løkke (på et reb) og lukke, i stednavne gerne noget, der er lukket inde med hegn eller gærde, her vel en egeskov eller jord ved en egeskov. Når navnet til tider ses stavet Egelykke, er det galt.

1426–56 var landsdommer Jens Andersen Mylting ejer af gården, der fik en normal og ret stilfærdig skæbne, med skiftende ejere. Om huset i ældre tid vides meget lidt. I

årene omkring 1800 blev et ældre hus, vistnok fra henved 1700, revet ned, og et nyt blev bygget af Carl Frederik Steensen-Leth. Det hus var af bindingsværk og havde en trefags kvist, og det er nu borte, for Carl Frederik Steensen-Leth den Yngre byggede et nyt hus i klassicistisk stil 1845–46. Det Egeløkke, man idag ser, er altså ikke det, som stod, da Grundtvig var huslærer på gården.

Carl Frederik Steensen-Leth, der byggede 1800-tals-huset, var gift med Constance Henriette, født Fabricius-Tengnagel, 1777.

Nicolai Frederik Severin Grundtvig var født 8. september 1783 i Udby på Sydsjælland, så han var lige fyldt tyve år, da han i oktober 1803 fik sin »attestats« og var præst. Tidligt på året 1805 rejste han til Langeland for at blive huslærer på Egeløkke.

Der er gjort meget ud af Grundtvigs langelandske tid, fordi han blev forelsket i husets unge frue, og det fik stor virkning for hans sjæleliv. Der er blevet fantaseret en del over, hvor meget »man« skal tro om den forelskelse. Det var i romantikken, i tiden der endnu var præget af Goethes roman om den unge Werthers lidelser, når det gjaldt ung elskov. Det var med i programmet for en sjælfuld ung mand at være håbløst forelsket i en gift frue og at nyde de åndelige kvaler ved den situation. De fleste af tidens digtere havde en »Werther-tur«, mens de var unge, og for et så stærkt følelsesmenneske som den unge Grundtvig måtte det blive en voldsom historie.

Der er ingen grund til at tro, at hans forhold til fruen har været noget som helst andet end sværmerisk. Der er linjer i hans digt »Strandbakken ved Egeløkke«, som man peger på med et: her er den da tydelig nok. – »Tak for du saared mit Hjerte! Tak for du sendte mig Smerte! . . . Ak, mens jeg stedes i Vaande, Naar ei den susende Vind Kjøler den kaaglene Aande, Før den omvifter min Kind. Da er der Fare paa Færde . . . Du Have! du nyfødte Spæde! Du strækker med barnlige Glæde, Som Arme de Blomster mod mig, Saa tit ved dit Kys jeg har smilet, Saa tit i din Favn jeg har hvilet, Og dog – dog forlader jeg dig! . . .«

Ja, men det er sjælens tilstand han digter om, og den

yndige have. Grundtvig var voldsom i sine følelser, men han var ikke en tølper. Havde han virkelig hvilet i fruens arme, så havde han ikke skrevet det i sin langelandske vise. Han leger symbolsk med sin smægtende kærlighed og de stærke følelser. Tidens stil var hede drømme og den unge afmægtige kærlighed, og en ikke helt frisk dyrkelse af »Følelsen derved«.

Men hans følelser for fruén var for ham selv et chok – af den art, som enhver følsom ung mand kan få: den første kærlighed, det enkle, at den unge Adam vågner og ser den nyskabte Eva. Han havde aldrig før været forelsket, og sagt lige ud: det interesserede ham meget mere end fruén i og for sig.

Ved sæsonballerne på gården traf Grundtvig i de sidste år den unge fynske søhelt Peter Willemoës, der ville have været i russisk tjeneste, men var blevet hjemme efter det engelske bombardement på København. Willemoës ledede troppetransporter fra Langeland til Lolland. Det skete i åbne både, forbi de engelske vagtskibe. Grundtvig lagde mærke til den unge mand, der var så helt anderledes end han selv.

Men ganske svømmede Grundtvig iøvrigt ikke hen. Han prækede i Bøstrup kirke. 1807, da København var blevet bombarderet, prækede han »paa aaben Mark« for bønderne af landeværnet om landets nød og kraften i Guds ord. Han skrev en afhandling om Eddakvadene, foruden andre afhandlinger. Til »Theologisk Maanedsskrift« skrev han et polemisk indlæg i debatten om gudstjenestens liturgiske former. Som en del andre debattører behøvede han ikke at vide særlig meget om det han blandede sig i. Til Langeland kom rygter om, at skønt hovedstaden var blevet bombet og mere end tusind mennesker dræbt, så var »Forlystelsessygen« brudt ud i hovedstaden, og over det tema, der er det kæreste for enhver moralist, skrev han »Maskeradeballet i Danmark 1808«, kaldet en straffepræken, der iøvrigt er en blanding af kristendom og nordisk mytologi.

Selv om hans forelskelse i husets frue havde ramt ham »som et Haglvejr«, så var han dog så særdeles sig selv, og

morsomt nok: allerede hele Grundtvig, med kristelig forkyndelse og hedensk mytologi, med kærlighed til fædrelandet, og en tro på at han var kaldet til at lede folket på den rette vej. Samt oplysning.

For allerede på Langeland må han ha arbejdet med det værk, der kom i juli 1808, da han var rejst fra Egeløkke: »Nordens Mythologi eller Udsigt over Eddalæren for dannede Mænd, der ei selv ere Mythologer«. I 1807, på Egeløkke, havde han gendigtet Schillers »Bruden fra Mes-sina«. Også andre digte og dramatiske penneprøver er fra Langelandstiden, så den var ikke »en Døs«, men en meget aktiv tid i hans liv. I hans breve fra Egeløkke-årene kan man finde enkelte voldsomme følelses-udbrud, men gennemgående er de saglige og nøgterne, skrevet af en mand, der har meget vel styr på sig selv.

Det var da heller ikke først og fremmest med et nyt syn på kvinden og kærligheden han rejste fra Langeland, men med mange sjælelige og digteriske problemer noget mere afklarede. Og det er ikke mærkeligt, for det er årene fra han var toogtyve til han var syvogtyve – i reglen ganske vigtige år i et åndeligt menneskes liv.

På Egeløkke gled livet videre, mens den unge Grundtvig gik ud til sit lange og stormende værk. Fru Constance Steensen-Leth døde i 1827, to år efter sin mand.

Th. Graae: Grundtvig paa Langeland, Kh. 1880.

25. Tranekær

1231 Tranekyær. Af trane og -kær, der i ældre sprog var en sump eller et sumpet krat.

Tranekær er nævnt i Valdemars Jordebog henved 1231, og på den tid var stedet ejet af kronen. Men gården fik en broget historie. 1287 sad hertug Valdemar af Sønderjylland her og skrev dokumenter. Fra senest 1295 var hans bror Erik Langben herre på Langeland og havde Trane-

kær inde. Mens hans enke sad på gården, var Erik Menved gæst 1313 og 1315.

1339 havde hertug Valdemar af Sønderjylland og greverne Gert og Johann planer om at tage Tranekær med magt, men inden det skete døde Tranekærs høvedsmand Laurids Jonsen Panter. Det ser ud til at hans sønner sad på gården ialtfald nogen tid efter.

1355 belejrede Valdemar Atterdag Tranekær uden held. Det kom til et forlig, og det år har Valdemar Atterdag udstedt et brev på Tranekær, men måske skal det være »ved« eller »i lejren ved«. Ialtfald lykkedes det ham at erobre gården 1358, og 1367 fik han Tranekær og hele Langeland i pant.

Efter det fulgte en lang rad af kongelige høvedsmænd, men 1446 blev gården pantsat til rigsråd Philip Axelsøn Thott. Hans enke Ermegaard Eggertsdatter Frille sad på Tranekær efter ham.

Men 1467 blev gården erobret af Christian den Første i hans fejde med Axelsønnerne, der var blevet meget mægtige, blandt andet sad de på Gulland (Gotland) som om øen var deres. Efter erobringen blev Erik Sture kongelig lensmand. Men siden fik Ermegaard Eggertsdatter Frille gården tilbage, eller rettere lenet, ved dom, og 1478 indløste kongen Tranekær som pant.

1481 fik dronning Christina (kong Hans'es hustru) Næsbyhoved ved Odense og Tranekær på Langeland som »livgeding«. Hun boede her jævnlige.

Under grevefejden overgav Otte Krumpen Tranekær til grev Christoffers uægte bror Lange Hermann. Slottet blev erobret tilbage til kronen af Peder Skram.

1553–1560 var lenet lagt under Nyborg. Tranekærborgen blev lukket, porten spigret til, og jorderne styret af en foged, der boede i ladegården. 1560 blev lenet selvstændigt igen.

Så var det atter en tid under Nyborg, så igen selvstændigt, med en række kongelige lensmænd, blandt dem mænd som Breide Rantzau og Hannibal Sehested.

10. februar 1658 skænkede Carl Gustav Tranekær og Langeland til Corfitz Ulfeldt ved et gavebrev. Men det

blev ikke nævnt i Roskildefreden, fordi det var åbenbart, at når Corfitz Ulfeldt havde siddet ved fredsforhandlingerne i Vordingborg, Tåstrup og Roskilde som den svenske konges mand, måtte han ud af Danmark, så ham måtte Carl Gustav sørge for i Sverige. Derfor kunne Tranekær gå tilbage til Christian Rantzau, der havde gården i pant, og han lod pantebrevet gå til sin svigersøn Frederik Ahlefeldt til Søgård.

Så udramatisk rykkede Ahlefeldterne ind på Tranekær, hvor de har siddet til denne dag.

Når alt det, der virker som remseri, er nævnt her ovenfor, er det for at gøre det klart, at Tranekær har haft en usædvanlig skæbne og har været en vigtig gård. Bag hvert enkelt punkt i listen ligger en mere eller mindre lang og dramatisk historie. Men Tranekær er én af de danske borge, der er i kanten af at være væsentlig. Borgen var stærk. Gang på gang blev den belejret forgæves, og kongerne ville gerne ha fat i den. Men lige så tit gav de slip på den igen eller brugte den som pant for penge. Der var det gode ved den, at en panthaver, der fik borgen og Langeland, samtidig var ret isoleret. Han sad her og kunne ikke lave mange ulykker i riget.

Frederik Ahlefeldt var rigsgreve af Réchicourt i Lorraine (Rixingen på tysk), men 1672 blev han dansk greve, og Langeland blev gjort til et grevskab.

Han var såre rig, og hans hovedgård var Gråsten. Der boede han i reglen. Han blev storkansler, og det politiske og administrative arbejde slugte naturligvis meget af hans tid men han svigtede ikke sine jorder, heller ikke de langelandske. Hans søn, der også hed Frederik Ahlefeldt, pøse slægtens store rigdomme ud, så da han døde var der en gæld på 300.000 rigsdaler, i vore penge temmelig mange millioner.

Hans halvbror Carl arvede ham og giftede sig med Antoinette Danneskiold-Laurvig. Han kunne ikke få sine godser på benene, blandt andet på grund af Den store nordiske Krig, og de elendige år i landbruget, med kvægpest og misvækst, så der måtte sættes en hel kommission til at få skik på økonomien. Han døde året efter, og af hele

slægtens vældige godsmængde blev til hans søn kun Langeland tilbage, plus en svær gæld. Han hed Frederik, som så mange af Ahlefeldterne, og ganske vist var han en tid »i kongelig unåde«, men han var sparsommelig og dygtig. Han kunne købe en del gods til. Det endte med, at han oprettede »Stamhuset Ahlefeldt«, og det var gældfrit. Hans søn fik ved dom, som arv efter farmoderen, godset Laurvig i Norge, og slægten kaldte sig siden Ahlefeldt-Laurvig.

Hans søn igen var »Generalen« Frederik, der ganske vist solgte grevskabet Laurvig til staten, men slægtens navn blev ikke ændret.

Han var født 1760, men tolv år gammel fik han »patent« som løjtnant i det franske regiment Deux Ponts i Strasbourg, og han blev indskrevet ved universitetet i Kiel i Holsten, der den gang hørte under den danske konge. Han var siden medlem af prins Carl af Hessens stab og var med i felttoget mod Sverige. 1793 vendte han tilbage, i nogle år med fast bopæl i Hertugdømmerne, men han tog sig godt af sine godser. 1801 blev han kommandør af Landeværnsbataljonen på Langeland og fik skik på øens forsvar.

1808 blev situationen dramatisk. Som nævnt under Slipshavn var Danmark havnet på Napoleons side efter det engelske overfald på Danmark i 1807, og til Danmark sendte Napoleon så det franske hærkorps under Bernadotte. I det var der spanske tropper.

Med oprøret i Spanien ville Spaniolerne hjem. En del af artilleriets folk slap ud til de engelske skibe over Nyborg og Slipshavn, men på Langeland blev billedet voldsommere.

En del af de franske styrker var kommet til Langeland, og i de styrker var der Spaniolere. Mens Spanierne ellers i Danmark var langt bedre lidt end Franskmandene, fordi Spanierne opførte sig ordentligt, var situationen en anden på Langeland.

En fransk oberst Gaultier havde kommandoen. Ganske vist var de fransk-spanske styrker her som Danmarks allierede, og ganske vist var Ahlefeldt-Laurvig kommandant

på Langeland, men Bernadotte lod Gaultier vide, at selv om der skulle vises høflighed imod »Greven«, så var det Gaultier, der havde kommandoen, i den sidste ende også over de danske Langelandstropper. Det kunne Greven naturligvis ikke gå med til. Og Gaultier var uduelig, iøvrigt en hoven og uforskammet karl, fuld af kværulanteri, og ikke meget pålidelig.

Han holdt en yderst streng disciplin i de franske tropper, men han var bange for Spanierne, så de kunne té sig omtrent som de ville. Og det gjorde de, så de langelandske gårde blev plyndret og køer og heste stjålet, mange mennesker fik bank. Greven klagede, men det hjalp ikke.

Til det kom så det store skred i de spanske tropper i Danmark, ved planen om, at de skulle se at komme ombord i de engelske skibe.

Planen blev, at ialtfald en stor del af de spanske tropper skulle udskibes fra Langeland, for Englænderne havde magten i Storebælt, i den mærkelige dansk-engelske krig, hvor Englænderne efter Københavns bombardement kun gik i land på dansk jord meget få steder (for eksempel på Anholt), men ellers kun holdt de danske farvande fri, så engelske skibe kunne sejle ud og ind af Østersøen.

Men planen var naturligvis en hemmelighed. Spaniernes leder var general de la Romana, der i den sidste tid havde hovedkvarter på Postgården i Nyborg. Hele historien er meget indviklet og fylder en bog, men her kort: Romana sørgede for, at de pålidelige spanske officerer fik bud. Bernadotte måtte naturligvis ikke få det at vide, og Frederik den Sjette heller ikke. Idag kan det se ret klart ud, at Frederik den Sjette burde ha støttet Spanierne, men sådan var situationen ikke. For det første var Frederik den Sjette ingen kynisk politiker og hverken smidig eller intrigeres mand. For det andet – eller egentlig for det første: han havde givet Napoleon sit ord, og han var usvigeligt retlinjet og ærlig, også ud i det politisk uholdbare. Men endelig: hvis det kom frem, at han havde støttet et spansk mytteri i Napoleons tropper, så stod de franske styrker i Danmark. Napoleon kunne bruge situationen som påskud til noget nær hvad som helst. Og en krig imod både Eng-

land og Frankrig var vanvid. Frederik havde intet valg.

General Romana måtte spille dobbeltspil. Det gjorde han. Han var en gentleman. Af de officerer, der kom til Danmark med »hjælpe«-korpset, og som vi kender rimeligt godt, var han den mest tiltalende, den mest kultiverede og menneskelige. Når han var på Langeland, var han uvægerligt Ahlefeldt-Laurvigs gæst, og de fik stor sympati for hinanden. De diskuterede kunst og teater og landbrug og navnlig klassisk litteratur. Krigsvæsenet morede ikke Romana særlig meget.

Men han var Spanier og ville manøvrere den store plan igennem. Han foragtede Bernadotte som en opkomling, men skrev smigrende og yderst loyale breve til ham. Han foragtede oberst Gaultier, men navnlig han, der sad på Langeland, måtte ikke fatte mistanke, så til ham skrev han breve, der kun kan kaldes fedtede og helt løgnagtige. Selv om Romana og Ahlefeldt-Laurvig havde et par sammenstød, var den spanske general meget glad for Greven og blev behandlet som en kær gæst. Så det må siges at være temmelig langt ud over selv de naturligvis ret løse regler for dobbeltspil, når Romana i breve til den grovkornede franske oberst Gaultier kalder Ahlefeldt-Laurvig »forvirret, smålig og ondskabsfuld«. Hvilket skulle sikre, at Gaultier stoledede fuldt ud på Romana, men alligevel –

Det hele blev yderst kaotisk. Det kom til uro og forvirring på alle de store sydlige øer. På Langeland endte det med, at Gaultier stak af, at de danske styrker gjorde oprør og nægtede at parere ordre, og at Franskmændene satte danske kanonbåde til at skyde ind over Langeland. De spanske soldater og de franske var pænt sagt ikke på talefod. Greven havde garanteret for Gaultier, og da Gaultier stak af trods sit æresord, kom Greven i en vanskelig situation. Det endte med, at flere tusind soldater rykkede mod Tranekær og truede med at plyndre slottet og svide det af. Greven var fange hos Romana, der truede ham særdeles, men endte med at – om ikke falde ham om halsen, så dog briste ud i temmelig teatraliske forsikringer om, at der ikke skulle ske Greven noget, for »sådan kunne ingen Spanier gøre!«

Så var Englænderne fremme ved kysten med en flåde under admiralstander. Der var uro på Fyn. »Hr. General! Vi har i dette øjeblik bragt i erfaring, at fjenden lige er rykket ind i Svendborg –« skriver officeren Armendariz. Der var optræk til, at Englænderne ville bombardere Nyborg sønder og sammen, og nu krævedes der store leverancer til de engelske skibe fra Langeland. 300 køer, 600 tønder rug og havre, 200 tønder ærter, 800 pund saltet flæsk, og naturligvis øl. Til transporten af alt det måtte gårdene stille 400 vogne. Midt i roderiet. For imens gik de engelske søfolk iland (hvervede Tyskere, så at sige ingen Englændere). De plyndrede i landsbygden som sørøvere på landgang, i flere dage. De fik svedet flere gårde af og opførte sig rædselsfuldt.

Så endelig gik Spaniolerne ombord.

Det skal siges – for alt i Englænderkrigen var mærkeligt – at Romana af sin krigskasse betalte til Langelænderne hvad han var i stand til, og at den engelske eskadres chef også betalte med en stor sum, så Ahlefeldt-Laurvig straks kunne uddele 1500 rigsdaler til bønderne.

Spaniolerne gik ombord 21. august. Så fulgte efterspillet med beskyldninger og forklaringer.

Trods spansk og fransk national historieskrivnings naturlige tendens til at prise egne folk og lægge en væsentlig skyld for det hele på Greven, er der alligevel almindelig enighed om, at han var pletfri og havde præsteret et utroligt og modigt arbejde i den helt uoverskuelige affære.

I almindelig dansk historieskrivning er de gloende langelandske dage blevet til et par linjer. Men det var særdeles dramatiske døgn.

Iøvrigt var »Generalen« en gavmild natur. Han leverede en stor del af de krævede køer selv og ønskede ingen betaling siden. Han var respekteret og elsket af »sine bønder«, levende interesseret i alt praktisk. Han startede en roesukkerfabrik allerede 1813, men den måtte standse. Han startede et lærerseminarium i Tranekær by. Han lavede fabrik for landbrugsmaskiner, og han var dybt interesseret i teater. Han havde teater og kapel på Tranekær og drev teater både i Odense og i Sønderjylland. Men

hans storslåede ideer ødelagde til slut økonomien. Som hans søn så fik på benene igen.

Selve slottet har mærket tiderne af velstand og fallit.

I midten af 1800-tallet blev det restaureret, desværre af Niels Siegfred Nebelong, der ikke var nogen kunstner, og som var grebet af henrykkelse ved tysk nygotik. Han klistrede Tranekær til med cementpuds og smurte hele huset over med en gyselig rød kulør, samtidig med at han gav det forlorne takker og tinder. En hovedreparation 1948–49 reddede ikke huset fri af Nebelongs puds, og det står stadig smurt ind i rødt.

Dog er der lige taget fat på en ny restaurering. Ved den er de gamle middelalderlige mure tonet frem. Huset er lige så interessant som den gamle bispeborg Dragsholm på Sjælland. Det vil i de følgende år vise sig, hvor langt man går med rensningen.

Kirken, der ligger på den anden side af vejen, er egentlig fra sen middelalder. I 1886 fik den en omgang, omtrent som Nebelong kunne ha gjort det. Men i kirkens kapel står den første Frederik Ahlefeldts kiste. Han var den danske livgardes første chef. Den blev skabt 1658, da Frederik den Tredje måtte opgi sin Gøngegarde. Og ved kisten står livgardens første fane. På kisten ligger hans sværd. Formentlig det han førte i krigen mod Carl Gustav.

Om »Generalen« Frederik Ahlefeldt-Laurvig og den spanske troppeafskibning: Karl Schmidt: Meddelelser om de Begivenheder, som knyttede sig til de fremmede Troppers Ophold i Danmark i 1808, Kh. 1901. Svend Orhammer Andersen: Spaniolerne. Kh. 1973. Grunddigst F. Ahlefeldt-Laurvig: Generalen I – V, Kh. 1927–31, især bd. II side 182–347. Om Tranekærs seneste restaurering foreløbig kort meddelelse i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1973.

26. Longelse

1231 Liungæhals. Første led af gammeldansk liung, et stykke lynggroet land, sidste led er -hals, en snævring, her »en smal sænkning i højdedrag«.

Da Carl Gustav i februar 1658 ville marchere over isen til Sjælland, valgte han ikke ruten Nyborg-Korsør, men den sydligere fra Langeland til Lolland.

5. februar var en svensk rekognosceringstrop i land ved Naskov og plyndrede Grimstedgård. Kongens regimenter fik ordre til at være klar ved Spodsbjærg færgested 6. februar ved daggry. De svenske tropper, der over isen fra Fyn kom til Langeland, spredte sig for at plyndre. General Wrangel overnattede senere på Tranekær, men han var ikke med i første omgang. De svenske styrker samlede sig ved Longelse kirke, og her blev overgangen endeligt organiseret. Den svenske konge var i Rudkøbing, men den 6. februar var han selv på stedet. Den svenske hær brød op fra Longelse kirke og drog ad vejen til Spodsbjærg og videre ud over isen til Lolland. Den svenske maler Gustaf Olof Cederström, (1845–1933), der ellers ofrede heltekongen Carl den Tolvte næsten hele sit livsværk («Carl den Tolvtes likfärd» og mange andre) har også malet et billede af situationen, da Carl Gustav rider fra Langelands kyst ud på Storebælts is, med Erik Dahlberg marcherende foran som situationens helt. Cederström har aldrig været på stedet. Går man turen fra Longelse kirke ned til Spodsbjærg, ser man at både samlingsplads og overgangssted var valgt med al den fornuft og sans for det praktiske, som man måtte vente af Carl Gustav. Eller man kan vende sagen om og sige, at med sin praktiske sans valgte han naturligvis Longelse-Spodsbjerg, færgestedet som trafikken havde valgt århundreder før.

Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–1660, Odense 1973.

27. Albuen

Navnet ligetil, en landtange der er bøjet som en albue.

Helt mod vest rager det sydlige Lolland ud imod Storebælt med en godt fem kilometer lang odde. På de sydligste ca. fire kilometer er den smal, helt ned til 100 meter, men mod nord danner den et hoved. Her er fast land ved Nakkehus, oprindeligt den ø, som odden har dannet sig ud til, og her er det vanlige terrænbillede, en række ældre krumodder og nu lukkede strandsøer og sænkninger. Mellem Nakkehuse-halvøen og det yderste horn, der hedder Sandodde, er Albue Havn.

Odden var i middelalderen base for en af de vigtige pladser i det store sildefiskeri, der nok er mest kendt ved navnene Skanør og Falsterbo, men som havde mange andre større og mindre fiskepladser.

Det store sildefiskeri nævnes første gang hos Saxe, hvor han taler om Øresund-silden. Gennem århundreder var sildefiskeriet en af Danmarks bærende rigdomme. Silden stod til tider så tykt, så man kunne plante en åre i den og øse den op i bådene med skovle. Og det kan godt være sandt. De kolossale sildestimer kan til tider danne et »sildebjærg«, hvor fisken står så tæt pakket, at den knap kan røre sig og til tider kvæles af mangel på ilt. De vældige sildestimer holdt til i Øresund og i den nære Østersø hele middelalderen igennem. Så svigtede silden Sundet og dukkede op ved den svensk-norske kyst i Kattegat, så for eksempel Marstrand blev en vigtig sildeplads.

Siden trak silden op i Nordsøen ved den norske kyst, stadig nordligere, med en del sild i de indre danske farvande stadigvæk, men ikke mere i mængder, der kunne bære det store fiskeri.

Fisken blev saltet i Danmark og navnlig solgt over Hansetæderne. Indtil Nordeuropas reformation var silden vigtig fastemad i mange lande. Og silden fra de danske farvande var højeste kvalitet. For eksempel skulle sildehandlere på torvet i Paris føre mærkeflag, hvis varen ikke var danske sild.

Albuen ved Nakskov Fjord var en af de større sildepladser.

Den lollandske Albue nævnes første gang 1416 (in den Lalandes Ellenboghen) i et tysk dokument. Navnet har skabt nogen usikkerhed, for sildepladsen ved Malmø kaldtes også Ellenboghen, så det kan være svært at se, hvilken af pladserne der menes.

Så vigtigt var stedet, at der blev bygget et kapel, som er nævnt 1460. Man gætter på at det er bygget af Hanseaterne, men det kan lige så godt være bygget af Danskerne. Det er nu borte. Der er fundet en del sten, som har været syld for væggene. Kapellet har rimeligvis været enten af tømmer eller bindingsværk.

1450 pantsatte kapellets værge Marquarde Smede klokken til kirken i Schlutorp ved Lybeck for seks mark lybsk. Hinrik Møller og Hans Eggeherdes kvitterede og har noteret at klokken var seksten mark værd. Men dels har kapellet åbenbart været i pengenød, dels er værgens navn ialtfald halvtysk.

Det er usikkert om kongen har haft hus på Albuen, men det er muligt. 1416 havde Erik af Pommern et møde med Hanseaterne her. I havnen ved Albuen skrev han 1420 et brev på sin hustrus Philippas livgeding. 1426 havde han en del retssager her, og flere stormænd var hos ham ved den lejlighed. 1455 forbød Christian den Første fremmede købmænd at drive detailhandel på Albuen. 1505 holdt kong Hans møde på stedet.

1541 fik Peder Oxe og Jørgen Lykke fiskepladserne på Albuen som len, mod at de holdt en tolder og svarede én læst saltet sild til København. Så sent som 1567 er Albuen nævnt under Ravnsborg len. Og så ebbede det åbenbart ud.

Der er talrige spor af boder i marken. Malende er skildringen af at den lokale historiker Marius Hansen var her sammen med historikeren Aage Roussell og Nationalmuseets direktør Poul Nørlund i 1947. Solen stod lavt over Storebælt, og en kort tid sås alle bodernes lave voldninger tydeligt, som om den sunkne by endnu engang rejste sig, med gader imellem boderne, der kun er helt lave firkanter

med hulning i midten. »Aldrig har jeg set noget lignende—sagde direktør Nørlund, da vi stod midt inde i den gamle by, der i få minutter trådte frem i det svindende sollys«.

Det skønnes at der er spor af mellem 500 og 1000 boder, så det har ikke været en lille fiskeplads. Den lokale tradition har bidt sig fast i navnene, så de huskes: »Kirkebækken«, »Magasinet« og så videre.

Kapelstedet er svært at finde, men det skal søges nordvest for halvøen Nakkehuse, indenfor den allervestligste runding mod Storebælt, bag en strandsø.

Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1953. Danmarks Kirker, Maribo Amt, side 313. C. C. Haugner: Lolland, bd. IV, 1924, side 400–404.

28. Slotø

Navn af Engelsborg. Øen har også været kaldt Slotsholmen og Engelholm.

Slotø ligger i Nakskovfjorden, nordligst på Rasøgrund, ved den bugtede sejlbredde fra Nakskov til Storebælt. Øen er på tredve tønder land, nærmest firkantet, med rundede hjørner og et par stumpede odder mod sydvest. I det nordlige hjørne, lige i strandkanten, ligger ruinen af Engelsborg.

Ved år 1500 ejede Niels Hak øen, der den gang kaldtes Ebbeløen eller Elliløj. Hans børn mageskiftede, så kong Hans fik den i 1509, og han byggede Engelsborg. Der er gættet på at navnet er hentet fra pavens Engelsborg i Rom. Det er ikke utroligt. Også Troja gav navn til mange borge i Europa. Engleborge var der flere af. Men navnet kan også komme af det store skib, »Engelen«, der blev bygget på øen. Hvis det ikke er omvendt, det kan ikke siges.

Baggrunden er Danmarks kamp for at gøre sig fri af Hansestædernes store og særdeles hårdkogte fællesmarked, som havde suget de nordiske lande ud i et par hundrede år.

Kong Hans havde fejde med Sverige og med Hansestæderne, og krigene måtte for en stor del føres til søs. Men Danmark og Norge havde ingen flåde. Det var ikke noget, de europæiske lande havde på den tid. Man brugte gerne store handelsskibe, satte dem fulde af kanoner og propede dem med mandskab. Men det var ikke godt. Hans købte og lånte skibe i udlandet, men så gik han i gang med at bygge, hvad man har kaldt »Europas første statsbyggede orlogsflåde«. Naturligvis havde andre lande krigsskibe, men at bygge en statsflåde, kun til krigsbrug, var noget nyt.

På Slotø, som den kom til at hedde, byggede han Engelsborg.

Som vi kender ruinen, var borgen et solidt rundt tårn, fjorten meter i tværsnit, med skydeskår, og med grav og vold ind mod land. Til borgtårnet blev bygget to solide mure, der vifteformet bredte sig ud, ned imod stranden, i en vinkel på 45 grader.

Imellem dem blev bygget en bedding, og her blev skibene til.

Det var ikke små skuder. Vi har navne på flere af kong Hanses skibe. De to mest kendte var »Engelen« og »Maria«, og det ser ud til at de har imponeret hele landet, så de blev malet i kirkerne. Ialtfald mener man, at skibsbilledet i Æbeltoft kirke er »Maria« og skibet i Udbynedre skal være »Engelen«. Det er sagt, at billederne må være stærkt overdrevne. Men det er de næppe, og selv om billederne ikke skal være netop de to nævnte skibe, så er de skibe fra den tid, og vi ved dog lidt om kong Hanses fartøjer.

Hollænderne var ikke ukyndige, når det gjaldt skibe, men 1514 lånte den nederlandske regering et skib af Christiern den Anden til krigen mod Friserne og Karl af Geldern, og »i det år kom til havnen i Veer et frygteligt skib, som hed Engelen, hvis mage i størrelse aldrig før var set i Zeeland. Det kom fra kong Christiern af Danmark, den anden af det navn, konge af Norge og Sverige, over Goterne og Venderne, og han havde ladet det nævnte skib ruste godt med mandskab, kanoner og alt hvad der skal bruges i orlog. På det skib var en kaptain, som hed Søren

Norby, og under ham var der 500 mand, og de kom for at tjene vor fyrste . . .«

Engelsborgs flådebedding var stærkt befæstet, og de henved 50 meter lange flankemure dækkede skibene mod skud fra søen, mens de stod på bedding.

Der er fundet spor af et par små huse fra kong Hanses tid. Om de har været til at bo i tør ikke siges. Tårnrummene var ikke helt små, men var de nok? Borgens og værftets folk må ha haft husrum, kongen og hans folk har kunnet bo her, så der må ha været mere plads. Står man mellem de smuldrende vinkelmure er det svært at se, hvor folk sov og spiste, og hvor kongen sad og skrev breve. I al den tid vi kender til har der været landbrug og gård på øen. Den har sandsynligvis ligget, hvor øens gård ligger idag, men det var ganske vigtigt at få gravet i gårdspladsen, for her, eller et andet sted, må gården ha ligget, med noget mere plads, end kun til den stedlige bonde og hans familie.

Flere kongebreve blev skrevet på Engelsborg, så et par folk fra kancelliet har her også været plads til.

Borgen var så vigtig, at den blev gjort til hovedlen, med Lollands nørre og søndre herred under sig. Lensmanden må også ha boet på borgen. Eller gården.

Lenet blev nedlagt i 1549, og det er ikke utroligt at det hænger sammen med Grevefejden, som borgens udgraver Marius Hansen gætter på. Han fandt et tydeligt lag trækul over hele beddingpladsen, måske fordi værftet under Grevefejden blev ødelagt ved brand.

Da Nakskov blev byfæstning, havde Engelsborg ingen rolle som borg mere, og det hele fik lov at smuldre.

Men der kom liv i værftet igen. Efter Kejserkrigen (1625–1629) skulle Christian den Fjerde genrejse rigets rustninger, og han brugte Engelsborg-værftet som byggeplads for en række skibe fra 1624 til 1632, vistnok en halv snes. Skibsbygmester på stedet var Daniel Sinclair.

Men Christian den Fjerde havde selv koncentreret flådens virksomhed til København, med Tøjhushavnen og Bremerholm som baser, og da Nyholm groede frem, var der ikke mere brug for orlogs-skibsbyggeri andre steder

end i København. Det er dog åbenbart netop beddingplads, Christian den Fjerde har savnet, for han lader skibe bygge mange steder, for eksempel i Hertugdømmerne.

Borgen smuldrede og groede i tjørn. Nakskovborgere og andre har hentet sten på øen, men ellers lå ruinen så isoleret, at den fik lov at synke sammen i fred.

Kunsthistorikeren Niels L. A. Høyen (1798–1870) kom på sine studierejser også til Slotø. Han var så at sige den første, der metodisk og videnskabeligt så på Danmarks ældre levn – kirker, herregårde, ruiner og andet – og han så kun den smuldrende ruin. Et stormvæltet træ havde lavet et hul, men i det så han kun brokker og grus. Han gættede på, at borgen måtte være meget ældre, end den er.

Den blev gravet ud i 1940-erne af Marius Hansen fra Nakskov og gymnasieelever, og der blev skabt klarhed over selve borganlægget.

At skibsværftet kom til at ligge her er ikke så akavet, som det kan synes. Et angreb fra søen i den fladvandede fjord var kun sandsynligt fra nord, strømrøden. Den løber til gengæld så tæt ind på øen, at der er dybt vand lige uden for strandkanten. Røden er idag fem til syv meter, men den er mudret op. Hvor dyb den var, da værftet var i brug kan ikke siges, men gode skibe kunne sejle ind til Nakskov.

Om borgen blev svedet af under Grevefejden, og hvad der i så fald egentlig skete, véd vi ikke. Men én gang har den været brugt som fængsel. Her sad Odensebispens, skomagersonnen Jens Andersen Bældenak i 1520, efter at han havde siddet fængslet på Vordingborg, ialt i to år. Han var en brutal, magtsyg og pengegrisk herre, ilde lidt af alle, men han fik lov at bøde. Christiørn den Anden behandlede ham ikke blidt. På Engelsborg var hans indædte fjende Oluf Holgersen lensmand. Bispens måtte lade kongen få alt det guld og alle de klenodier, som han havde skrabet sammen på ikke særlig hæderlig vis, før han fik lov at læse messe, få frisk luft en time daglig, og bedre behandling og forplejning.

Men bortset fra det lille mørke kapitel: her er den danske flådes vugge.

Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1948: Marius Hansen om udgrav-

ningen af Engelsborg, side 20 ff. Niels Laurits Høyens Skrifter bd. II, Kh. 1874, side 493–94. I. G. Burman Becker ofrer Engelsborg fire linjer i Efterretninger om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmerne, Kh. 1830, bd. I side 97.

29. Nakskov

1231 Nacascogh. Af nakke- en kam eller et næs, og -skov. Vandet gik tidligere længere ind om bystedet, og egnen var dækket af skove. Sognet syd for byen hedder Vestenskov, og ca. fem kilometer øst for byen ligger sognet Skovlænge.

Det menes, at i slutningen af 1100-tallet lå der på en skovklædt halvø »et fiskerleje«. De danske fiskerlejers ældste historie er ikke klar. Vi kan ikke se nogen forbindelse imellem stenalderens kystboplads og den historiske tids fiskerlejer. Hvornår de dukker op er stadig et åbent spørgsmål. De gamle landslove kender dem ikke. Byen Nakskov er vistnok groet frem i Valdemar Sejrs tid, den er ialtfald nævnt i Kong Valdemars Jordebog. Det er ikke utroligt at den har været med i det fiskeri, der havde sin hovedplads på Lollands albue.

1242 var stedet væsentligt nok til, at Erik Plovpenning her havde et forligsmøde med Reval-bispen Torkil. Kongerne skænkede byen skove og jorder, og det gav vanskeligheder med egnens adelige jordkonger. Byens kirke går tilbage til dens ældste tid og er viet søfartens helgen Sankt Nicolaus. Nakskov fik fra 1386 til 1513 sine privilegier slået fast ved kongebreve ikke mindre end femten gange, så dels har byen åbenbart været ret væsentlig, dels må dens rettigheder tit ha været truet.

I 1500-tallet blev Nakskov befæstet. Christian den Tredje gik i gang med at bygge et slot, men det blev ikke til ret meget. Under Christian den Fjerde blev fæstningsværkerne moderniseret og bygget ud med solide volde, bastioner og grave og et fremskudt udenværk. I tiden før Svenskekrigene var Nakskov nummer syv mellem de danske købstæder og havde en god og rig handel og et solidt borgerskab.

To gange fik byen Svenskekrigene ind på livet, men hændelserne var de to gange vidt forskellige.

Frederik den Tredje havde i sine første regeringsår gjort hvad der kunne gøres, og hvad der var råd til, for at sætte Danmarks forsvar i orden, for efter den tragiske fred i Brømsebro 1645 var det klart, at spændingen imellem Danmark-Norge og Sverige før eller senere igen ville føre til krig.

Da Carl Gustav 6. februar 1658 gik over isen fra Langeland til Lolland, var han klar over, at han skulle marchere lige forbi den stærkt befæstede by, og han var ikke tryk ved bare at gå forbi den med sin ret lille styrke og ha den i ryggen, så forbindelseslinjen bag ud over Bæltet kunne skæres over.

Nakskovs stilling var ikke dårlig. Der var en dygtig kommandant, og der var soldater og indkaldte bønder til at bemane voldene og bruge kanonerne.

Fra ældgammel tid var det de danske bønder, der skulle værne landet. Det kan lyde underligt, men i middelalderen var det simpelthen landsbygden, der var Danmark. Købstæderne var noget nyt og ikke meget respekteret. De var ikke nævnt i lovene. De havde deres egne vedtægter. Bønderne blev kaldt under våben, når landet var i fare, for det var dem der var »det danske folk«, selv om man ikke endnu brugte de ord. Købstæderne var oprindelig »kun« kræmmere og håndværkere. Selv om det gamle syn ikke levede mere, og selv om byerne havde rejst sig til en stærk økonomisk magt overfor landsbygden, så levede det gamle syn: bønderne havde pligt til at værne landet. Til gengæld havde byernes borgere pligt til at værne deres by.

Nakskov var ret pakket med mennesker i februar 1658. Foruden borgerne var der soldater og bondeværn. Og en stor del af den lollandske adel havde søgt ly bag byens volde med deres familier og rørlige gods.

Carl Gustav sendte bud til byen, om den ville ha krig eller fred. Og så blev der panik. Kommandanten ville gøre sin pligt, men det ville borgerne og adelen ikke.

Det blev sagt under Steensgård på Langeland, at ikke alle adelige svigtede. Men størsteparten gjorde det.

Der var ikke på nogen måde tale om et demokratisk oprør. Man tør sige tværtimod. Blandt andet ville borgerne ikke høre tale om, at soldaterne og bønderne skulle ha part i byens lagre af mad. Det hele endte i forvirring, og så sendte borgmester og råd bud til Svenskekongen, at byen overgav sig, hvis den fik fred.

Carl Gustav var lettet. Den alvorligste fare for hans march mod København var borte. Der skete ikke Nakskov noget.

Men efter freden i Roskilde vågnede Danskerne. Det var der mange grunde til, men dels var befolkningen kommet sig en smule efter det lammende slag, dels var der en indædt harme over, at Carl Gustav først fik alt hvad han ønskede, og så uden varsel brød freden. Da han stod foran Københavns volde, var det en ny ånd han stod overfor.

Det samme gjaldt i Nakskov.

Straks skete der ikke noget. Men i foråret 1659 ville Carl Gustav gøre landgang på de store øer syd for Sjælland. Hans krigslykke havde vendt sig. Natten imellem 10. og 11. februar var hans hær blevet kastet tilbage, da den gik til storm på København, og i Jylland var Danmarks forbundsfæller ved at rense Svenskerne ud. Det drejede sig nu blandt andet om, at han skulle bruge de sydlige øer for at skaffe proviant til sin hær og foder til hestene, fordi Sjælland var »spist op«.

Svenskerne angreb Møn flere gange, og 5. maj 1659 prøvede de landgang på Nordfalster. De opgav, men 8. maj gik de i land ved Guldborg og kastede øens styrker tilbage.

Falster og Lolland blev oversvømmet af plyndrende tropper, men denne gang svor Nakskov at holde ud. General Wrangel blev sendt vestpå for at tvinge den til overgivelse. Oberst Joakim Kørber havde været med ved Guldborg. Nu var han i Nakskov. Hans oberstløjtnanter var Daniel von Rheden og David von Bernbach. Borgere og borgmester var enige om, at denne gang skulle Svenskerne ikke ind.

Wrangel stormede ikke straks. Han gravede løbegrave og gik i gang med en belejring, sendte kugler og bomber

ind over byen, og gravede miner ned. Flere gange prøvede han storm, men blev kastet tilbage. Svensk general Stenbock afløste ham. Byens besætning gjorde flere udfald. Ved et af dem faldt von Bernbach (19. juni). Svenskerne satte sig fast på Stensø sydvest for byen og skød ind gennem gaderne, men byens besætning og borgere kastede Svenskerne væk.

Byen fik løfte om undsætning, men det lykkedes ikke at få den sat i land. Yderværkerne blev taget af Svenskerne.

Byen fik tilbud om rimelige vilkår hvis den overgav sig. Nu var officerer og soldater inde på tanken om at det var håbløst at slås videre, men borgerne ville ikke kapitulere. Borgmester Niels Nielsen var halvfjers år, men han stemte imod overgivelsen sammen med Vendelboen Laurids Vidsted, der var præst, og skomager Diderik von Essen, der var borgerkaptajn.

Tilslidst erobrede Svenskerne det nærmeste fæstningsværk »Hornværket«, så nu lå gaderne under ild fra håndbøsserne. Byen havde mad nok, men kugler og krudt var noget nær sluppet op. Så, efter elleve ugers belejring, overgav Nakskov sig, skønt en stor del af borgerne protesterede. Forsvarerne fik hæderlige vilkår. Men soldaterne, der var lejede tyske tropper, gik i svensk tjeneste.

En stor bombe var braset gennem kirkens hvalv og havde smadret altertavlen. Bomben ligger i kirken endnu og viser, at det var ikke småbomber der blev kastet ind.

De hæderlige vilkår gjaldt de professionelle soldater.

Byen blev plyndret komplet. Først hen i juni måned 1660 marcherede Svenskerne ud af Nakskov igen.

Byen var ruineret. Den fik skattefrihed i flere år, og 1667 blev den »stabelstad«. Det vil sige at byen fik privilegium på ind- og udførsel af en del varer. Frederik den Tredje prøvede at komme det danske usalige problem med de alt for mange små havnebyer til livs ved at gøre fem byer til »stabelstæder«: København, Korsør, Nakskov, Nyborg og Fredericia. Det lykkedes aldrig at føre tanken helt igennem, fordi de andre byer protesterede rasende, men for Nakskov blev det alligevel en stor fordel, at planen i nogen grad fungerede.

I løbet af 1700-tallet blev det opgivet at holde Nakskov som fæstningsby, og voldene forsvandt efterhånden, så der nu kun er svage rester tilbage.

Byen havde (og har) et rigt opland og trivedes godt.

At H. N. Andersen blev født i Nakskov fik betydning, fordi han interesserede sig for byens skibsværft. Byen har idag henved 17.000 indbyggere.

C. C. Haugner: Nakskov Købstads Historie I-II, anden udgave 1944-45.

30. Pederstrup

1354 Pætherstorp. Af mandsnavn plus -torp. En mand ved navn Peder, som kan ha givet navn til landsbyen, kendes ikke.

Det ældste, der vides om stedet er, at drost Laurids Jonsen Panter for sin sjæls saligheds skyld skænkede sit gods i Pederstrup, Nordlunde og Birket med alt tilliggende til Halsted Kloster. Han døde 1340. Klostret lod 1354 det hele gå videre til Valdemar Atterdag, og godset blev kongeligt len. Det var i kronens eje i mange år og blev jævnligt brugt som pant. Så gik det over på adelige hænder. 1725 blev Pederstrup sammen med Skeltofte solgt til grev Christian Ditlev Reventlow. Han lagde Pederstrup ind under grevskabet Christiansborg, der fra 1741 har heddet Christianssæde. 1729, da grevskabet Christiansborg blev skabt, eksisterede Christiansborg i København ikke endnu. Men det københavnske store slot blev bygget 1733-40, og så fik det lollandske gods nyt navn.

Hans barnebarn hed også Christian Ditlev Reventlow. Han arvede de lollandske godser. Pederstrup havde været forpagtet ud. Nu gjorde den ny greve Pederstrup til grevskabets hovedsæde.

1686 var der bygget et hovedhus af bindingsværk i to stokværk. Det blev revet ned, og greven lod C. F. Hansen bygge et nyt, ikke særlig stort, i tidens stil, klassicistisk og enkelt.

Her boede han, når hans embeder ikke krævede at han

var i København eller på rejse. Hans far havde været stiltfærdig og navnlig meget konservativ. Han selv var født 1748. Han blev fjorten år gammel sendt til Altona og havde sammen med sin bror en privatlærer, der var ret brutal og iøvrigt ønskede at få drengene til at melde sig som preussiske soldater. 1764–67 var brødrene på Sorø Akademi med dr. med. Carl Wendt som hovmester. Han så det som sit kald at lære de adelige elever borgerdyd og samfundsfølelse. De studerede halvandet år i Leipzig, og så fulgte »den store tur«, studie- og dannelsesrejsen, der gik gennem Tyskland, Schweiz, Frankrig, England, Holland og Belgien og varede halvandet år. Navnlig England satte sig fast i den unge greves hukommelse.

Siden gik turen til Norge og Sverige, hvor han så på bjergværksdrift. Så brugte han et års tid på at studere godsdriften hjemme på Christianssæde. 1773 gik han i gang som embedsmand.

1774 blev han gift med Sophie Frederikke Louise Charlotte, datter af geheimeråd Christoph von Beulwitz. Hun var 27 år gammel.

Hans far døde 1775, og han arvede grevskabet Christianssæde.

Christian Ditlev Reventlow var fyldt af tidens tanker om samfund og fædreland og virksomhed i det godes tjeneste til gavn for menneskene. Han var religiøs og dybt moralsk, i ordets ældre og bredere mening: en menneskelig moral overfor medmennesker. Han var usvigeligt retsindig. Og godt begavet.

Hans slægt var tysk. Hans bror havde godset Reventlow i Slesvig (som Christian Ditlev arvede 1815). Han var Europæer, men først og fremmest dansk, selv om han måtte lære sig det danske sprog.

Han gik i gang med reformer på sine egne godser, både for at modernisere driften og gøre den mere rentabel, og for at bedre bøndernes kår. Han lod fællæsskabsjorderne udskifte, og han reformerede både landgildet og hoveriet, der næsten blev afskaffet. Han blev en af sjælene i det store arbejde, der ikke alene førte til »Bondens Frigørelse«, men også til ny tider i hele det danske landbrug. Men med

sin dygtighed og sin solide viden så han også klart, at det ny kunne betale sig.

I statstjenesten kom han noget nær raden rundt: han sad først i kommercekollegiet (handel), så i bjærgværkskollegiet (de norske bjærgværker), så blev han deputeret i søkrigskommissariatet og overskattedirektionen, gled over i generaltoldkammeret og havnede i overbankdirektionen. Her blev han uenig med Ove Høegh-Guldberg og måtte gå 1783. Men det var naturligt at han var en af de ledende i kresen bag kronprins Frederik (den Sjette) ved statskuppet i 1784, der fjernede enkedronning Juliane Maria, Arveprinsen og Guldberg. Han fik navnlig med landbruget og bondesagen at gøre. Det var ham, der skabte »den lille landbokommission« og kort efter »den store«. Sammen med Christian Colbjørnsen var han hovedmanden bag forordningen af 20. juni 1788 om stavnsbåndets løsning, og det kongelige »kommissorium« af 25. august samme år. Det drejede sig navnlig om bøndernes retsforhold efter vornedskabets ophævelse.

I hele det store arbejde var han med, levende interesseret, med klart blik for bøndernes stilling, men også, som det er sagt, »stærkt opportunistisk«.

Hans idealisme var alligevel klar. Blandt andet ønskede han at gøre noget stort for bøndernes oplysning og uddannelse. Han fik skabt et seminarium på Lolland, og da skoleloven kom i 1814 (den første der krævede undervisningspligt for alle børn i Danmark) var han skuffet. Andre medlemmer af kommissionerne var bange for, at hvis bønderne blev alt for oplyste, førte det bare til mere skade end gavn. Det var ikke uden videre et ønske om at holde bønderne i »en vis« uvidenhed, men ærligt ment: gav man dem for store horisonter, ville de kun blie utilfredse i deres jævne livsvirke. En pudsig parallel til den ængstelse, der i vor tid nu og da dukker op, for at det kun vil føre til samme håbløse utilfredshed, hvis alt for mange får lov at få en højere uddannelse, der ikke svarer til det jævner liv de kan vente.

Ud over bondearbejdet arbejdede Reventlow energisk med handel og en ny friere toldordning, der endeligt brød

med den »merkantilisme«, der stort set havde været rådende tanke siden renæssancen: at hvert land skulle producere så meget som muligt selv, købe så lidt som muligt ude, og til gengæld eksportere så meget som muligt til andre. Reventlow gik her ind for det, der siden kaldes »kræfternes fri spil«.

En fattigordning fik han arbejdet frem, så den blev lov 1803.

Sine skoletanker gav han første gang form i reglementerne for de skoler, han fik i gang på Christianssæde. De blev endeligt »konfirmeret« 9. marts 1792.

Efter dem skulle børnene lære orden, renlighed og flid, og naturligtvis kristendom. De skulle »dannes til gode mennesker«. De skulle lære læsning, skrivning og regning, fædrelandets historie, kendskab til lovene, og »Naturhistorien og Naturlæren give saa utallig mange Beviis paa Guds Almagt, Viisdom og især hans Godhed, at Skolelæreren aldrig kan give Børnene for megen Kundskab udi disse Videnskaber«. Og som noget såre nyt: børnene skulle ha »Legemlige Øvelser«, det vil sige gymnastik.

Børnenes »Sielekræfter« måtte ikke anstreges urimeligt, og »Skole-Tiden skal ogsaa være saa kort, at et Barn ikke kan kiedes ved den«.

Her er programmet kun kort refereret, men alt i alt er det båret af en på den tid helt uvanlig psykologisk og pædagogisk følelse.

Børnene skal ses efter for utøj, og de må ikke ha mad med ind i klassen »paa det at den ikke opfyldes med Lugt«.

Og så kommer spørgsmålet om straf. »Alle haarde Straf-Instrumenter afskaffes aldeles; ligeledes maae ingen Ørefigen, Stød eller Slag med Haanden, Riven eller Trækken i Haarene, Kniben i Ørene, Skiildsord o. s. v. paa nogen Maade have Sted«.

Ris eller tamp kunne gives i meget alvorlige situationer, men kun med skolekommissionens tilladelse. For at børnene kan vide, at læreren ikke må mishandle dem, skal straffereglerne læses op for klassen to gange om året. Bryder læreren reglementet, skal han advares, og hjælper det ikke, har han »forbrudt sit Embede«.

Det er et mere humant reglement end det, der var gældende indtil for en halv snes år siden.

Den samme ånd strømmer igennem det forslag til landskolernes reglementer, som Reventlow lagde frem 1793. Det er strammet på flere punkter, for eksempel må læreren nu ikke »bruge mindste Skiildsord« imod børnene. Ris for større børn afskaffes. Kun en »tynd tamp« må bruges, når børnene har forset sig meget alvorligt. Desværre står der ikke, hvad man regnede for »meget alvorligt«.

De reventlowske skoleforordninger er fængslende læsning, når man bare husker, at de er fra slutningen af 1700-tallet og ikke skrevet idag.

Nelsons angreb på København 1801 gav ikke Reventlow patriotisk løftelse. Han var imod al krig og fandt det modbydeligt. På samme måde reagerede han under Englænderkrigen 1807-14. Han kom i opposition til regeringen. Han var ikke ræd for i en skrivelse af marts 1814 særdeles hårdt, og direkte til Frederik den Sjette selv, at kritisere den selvtilstrækkelige måde, som kongen havde styret landet på under krigen. Han gik fra sine stillinger i kolerierne og nægtede at ha noget medansvar for det danske indre styre og statsbankerotten 1813. Officielt blev han siddende i statsrådet, men i virkeligheden trak han sig ud af politik. Han helligede sig sine godser og deres styre, men stadig også deres skolevæsen og det humane arbejde. Han døde 11. oktober 1827 på Christianssæde. På dødslejet holdt han personligt eksamen over børnene fra Brandstrup Skole.

1859 blev C. F. Hansens Pederstrup »ombygget« af Ferdinand Meldahl. Han gjorde huset større og satte tårne og spir og tinder på så det blev til en forløren »gammel« herregård i falsk nygotisk romantik.

Den sidste direkte arving, lensgreve Christian Einar Ferdinand Ludvig Eduard Reventlow døde 1929. Slægten solgte så jorderne og avlsgården fra. En komité, der fik penge ved en landsindsamling, købte Pederstrup med den store park, og 1938-40 kunne arkitekten Viggo Sten Møller rive Meldahls røverridderborg ned, eller rettere: han

gravede bogstaveligt C. F. Hansens Pederstrup ud af Meldahls uheldige teaterdekoration. Huset blev ført tilbage til C. F. Hansens stil, og sådan står det idag, i en dejlig park. Huset blev museum for slægten Reventlow, med bondereformernes og skolevæsenets store reformator som hovedskikkelsen. Det lykkedes at skaffe en del møbler, som har stået på Pederstrup, eller som har hørt til Reventlowernes »mobiliar« omtrent fra tiden omkring 1800. Samlingen af malerier, navnlig portrætterne, er smuk, og museet er et ret enestående interiørbillede af dansk kultur i de højeste krese på den tid. I parken er bevaret en del minder om dens ældre dage, et tehus og hvad der ellers hørte til. Og der står et mindesmærke for grev Ludvig Reventlow, der i 1945 blev henrettet af Tyskerne.

Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssigt fremstillet, Kh. 1914. V. Thorlacius-Ussing: Reventlow-Museet Pederstrup, Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring 1971.

31. Maribo Kloster

Ældst kendte navneform Mariebo closter, i et udateret brev fra Erik af Pommern. Klosteret var viet til og navngivet efter Jomfru Maria, som Danmarks andet Birgittinerkloster Mariager.

Den svenske stormandsdatter Birgitta fra Uppland, der levede fra 1302 (1303?) til 1373, havde stiftet en klosterorden, og dronning Margrethe ønskede i sine sidste år at stifte birgittinerklostre i Danmark. Det blev til to, Maribo og Mariager. Det sydlige blev lagt ved en sø midt på Lolland. Jordegodset var egentlig borgen Grimstrup, der var krongods. Margrethe døde 1412, men allerede 1401 stadfæstede hendes søsterdattersøn og tronfølger Erik af Pommern hendes gaver til det kloster, der skulle være til ære for Jomfru Maria og Den hellige Birgitta, for Birgitta var blevet helgenkåret efter sin død.

Byggeriet kom i gang før Margrethe døde, men det var ikke færdigt.

Birgittas tanke var et kloster for både nonner og munke. Det var så forbavsende, at hun måtte til Rom for at få Paven til at gå med på idéen. Meningen var ikke at de skulle bo sammen, kun at der skulle være et kloster for kvinder bygget sammen med ét for mænd, og i kirken skulle de mødes i sangen og messerne.

Birgitta grundlagde selv ordenens hovedkloster i Vadstena, og her blev Erik af Pommerns dronning, den engelske Philippa gravlagt.

Mariboklostret kom dog ikke til verden så lige ud. Margrethe havde først tænkt sig et Benediktinerkloster, men det blev til et Birgittinerkloster. Ved søen lå kirkebyen Skemminge, som blev borte i det ny byggeri. 1416 regnes for klostrets grundlæggelsesår. Rimeligvis kom i det år munke og nonner fra Vadstena. Nonneklostret blev bygget nord for kirken, munkeklostret syd for.

Kirken selv blev større end faderkirken i Vadstena. Der er i Maribokirkens mure et tydeligt stop i byggeriet omtrent midtvejs. Det menes, at der kun har været tale om et stop i arbejdet, ikke om en ændring i planen. Men det er ved udvidelsen at kirken er blevet så meget større end Vadstenakirken, der i kirkerummet kun har fire fri søjlepar, mens Maribokirken har otte.

Planen er enkel som i Vadstena, et stort firkantet kirkehus og et firkantet kor.

Det mærkeligste træk i rummet er det murede galleri, der løber langs kirkens ydervægge, så højt så man kan gå i den nedre hvælvede gang. Meningen var, at her skulle processionerne vandre mens de sang, og for at sikre, at nonner og munke ikke kom hinanden nær, gik det ene hold foroven, det andet neden under. Birgitta er her tankevækkende raffineret, for hos de yngre munke og nonner må det ha været en lovlig sød pine lagt til løftet om evig uskyld.

Klostret var noget mærkeligt i Danmark. Enestående var det også, at klostret fik lov til at grundlægge en by. Det skete endda ved pavebrev, allerede 1418. Det første der blev lavet var et meget stort torv. Meningen var jo at få indtægter af en købstads handel. Byen fik navnet Maribo.

Borgerne hørte under klostret og betalte deres skatter og afgifter dér. Landbrug og håndværk har båret byens næringsliv, for søfart var der jo ikke, og byen skaffede sig ikke noget egentligt ladested.

Byen brugte ikke klosterkirken, men havde den gamle Skemmingekirke for sig selv.

Den danske reformation var ret enestående i Europa, som det må nævnes hver gang man taler om landets store godsklostre. Den katolske kirke faldt i 1536, men som andre »herreklostre« og rige klostre i landsbygden fik Mariboklostret lov til at føre sit katolske liv videre, til den sidste munk rejste. Det gjorde han først i 1551, femten år efter reformationen.

1556 blev klostret lavet til adeligt jomfrukloster. Adelen var rent ud sagt vant til at deponere overflødige kvinder i klostrene. Med reformationen var det blevet umuligt, så der blev lavet en del »jomfruklostre« til adelige døtre, der ikke skulle giftes (man skulle gi dem medgift i jord, så mange døtre var ingen guds gave), og til adelige enker og andre ældre damer, som »man« ikke ønskede at ha på herregårdene, plus endelig de ældre adelige damer, som var uden sted at være.

At nonneklostrene skulle væk havde rystet adelen så dybt, at Christian den Tredje lovede ikke at røre dem. Men han holdt ikke det løfte. Adelen slog igen ved at kræve alt det gods tilbage, der igennem århundreder var skænket til klostrene for at få læst »evige messer«. Klostrene havde ført smukke gavebøger, så det var ikke svært at se, hvem der skulle ha hvad.

Kronen ville naturligvis ikke dele det beslaglagte klostergods ud til adelen. Men kravet var lige til, messerne blev ikke læst. Ganske vist var de adelige nu lutheranere, og de katolske messer var papistisk tøjleri, men de blev altså ikke læst, så nu måtte jorderne retur.

Kronen greb først til det enkle middel, tværs hen over den ny kirkeordinans, at – lade messerne læse i Maribo kirke.

Så fandt man på at klare problemet med de overflødige adelspiger ved at stifte det adelige jomfrukloster.

Men så blev det galt, at de adelige jomfruer stadig var lidt for katolske. Det hele var ret svævende.

Og så var de adelige jomfruer ikke nemme at styre. Tiden var voldsom, og temmelig grov. Der blev klaget over, at jomfruerne sloges. De »ønskede hinanden Satan i Vold«, svor ved »tusind Skokke Djævle«. En skok er tre snese, så det er tres tusind. Og en adelig dame ønskede om en jomfrusøster, at »Pokker skulde falde paa hende saa store som Fade!« – Pokker er syfilis. Der var ustandselt klager, og høje herrer og gejstlige måtte komme til klostret for at stifte fred og få damerne til at styre sig. Da abbedissen 1562 måtte holde forhør over to jomfruer, fløj de løs på hinanden i vildt slagsmål.

Vi ville idag kalde dem let stressede. Og det er forståeligt. Med mindre »en god mand« ude fra ønskede at gifte sig med én af de deponerede piger, var hun sat i Maribo på livstid.

Peder Oxe måtte love sin faster, jomfru Birgitte Oxe, tyve mark sølv, fire sider flæsk, tre lam, tre gæs, tyve høns og ti læs brænde ud over det normale, for at hun skulle »være stille og rolig i Maribo Kloster«.

Det kan lyde muntert. Men det var grov åndelig mis-handling, for som Troels-Lund allerede har peget på det: i katolsk tid havde livet i klostret en mening. Der var en stram plan for kirketjeneste og alt andet, og lønnen var den evige salighed. Nu havde indespærringen ingen anden mening, end at familien slap af med kvinderne. Så kunne de sidde og baldyre til de døde. Ud måtte de kun gå ledsaget af en klosterdame. De gjorde oprør ved at sabotere den lutherske kirketjeneste. De læste katolske bøger, mens præsten talte, og råbte højlydt i kirken »Fy skam sig for en præken!« Og de svor henrykte på, at ved bønner i kirken havde de fået taget livet af bisp Jørgen Sadolin. Iøvrigt var det ikke uvanligt, at »jomfruerne« drak sig så fulde, så de lå på gulvet og ikke kunne komme på benene. Med kyskheden stod det sløjt til, skriver bisp Niels Jespersen i sit »klageskrift« over tilstandene. Han hævder, at mens præster ikke var velkomne, havde håndværkere, hoffolk og unge adelige fri adgang, og det hændte at de

var fulde når de kom . . . Frederik den Anden advarede abbedissen og »jomfruerne«, men så lavede han selv kludder ved at kræve Johanne Falster ind på klostret, endda med særlige rettigheder. Svaret fra de adelige damer og piger var et rasende »Kongen har inte med vort kloster at gøre!«

Så kom det store postyr. En »jomfru« skulle straffes med mørkestue. Sophia Gyldenstjerne skulle føre hende ind i den, og hun havde hjælpere. Men så dukkede Karen Friis op og rev huen af Sophia Gyldenstjerne og stak hende et par så knaldende på kassen, at hun fik »stor Brøst deraf paa sin Hørelse« – måske den evige påstand, når der er faldet én på kassen, måske virkelig rigtigt. Abbedissen ville så selv sætte pigen i mørkestuen, men Karen Friis gik til angreb igen og bankede abbedissens piger. Så drog hun og hendes klike med den befriede ind i konventstuen. De låste døren og smadrede inventaret, ringede med klokken og råbte »Mord!« –

Karen Friis kølede dog ned, og for at komme abbedissen i forkøbet klagede hun over hende til kongen, og sendte bud efter den ny lensmand Albert Oxe. Overfor ham klagede hun over dårlig og »grov« mad, og over at hun havde to læster korn til gode.

Sagen blev ikke nemmere af et tyveri, som Anne Gjøe blev mistænkt for. Det blev opdaget, at tyven var en maler, som blev hængt. Da han var vel væk, blev det rygte lavet, at maleren i fængslet havde sagt, at det egentlig var Sophia Gyldenstjerne, der stod bag tyveriet. Endeløs sladder og endeløs uro.

Klostret fik en skrap fundats. Kyskheden tog man håndfast på. »Findes nogen jomfru, som lader sig beligge, skal hun indmures, og abbedissen skal spise hende indmuret hendes livstid« – Meningen er, at hun skulle ha sin mad gennem et hul i muren af abbedissen, så længe hun levede.

Men det hjalp ikke et kuk. Ny fundats. Der bare ikke kunne hjælpe, for det meningsløse i klosterlivet rådede fundatsen ikke bod på. Uro, strid, slagsmål, klager, hysteri, sladder, fortvivlelse, had, angst, ydmygelser og tomhed. Til den praktiske Christian den Fjerde endelig løste

knuden. Fordi »fornævnte Kloster nu befindes fast at misbruges«, lukkede han det i 1621 og lagde klostrets gods og midler ind under Sorø Akademi.

Derfor var det ikke det adelige jomfrukloster, der kom til at skrive det sidste kapitel i Mariboklostrets historie.

1685, efter næsten toogtyve års fængenskab, blev Christian den Fjerdes datter Leonora Christina givet fri fra sit fængsel i Blåtårn på Københavns slot. Hun var 64 år gammel. Hun fik ophold »i Maribo Kloster«. Her døde hun tretten år senere, 13. marts 1698. Det er ikke klart, hvor meget der endnu var tilbage af klostrets bygninger, og hvor hun egentlig boede. Hendes »Jammers Minde« drejer sig om fængselsårene i Blåtårn. Hun havde tidligere skrevet en fransk selvbiografi om sin ungdom, og en skildring af de sytten måneder, da hun og Corfitz Ulfeldt sad fængslet på Hammershus. Den sidste skildring er tabt. Om hun skrev noget om sine år i Maribo vides ikke. Vi ved så at sige intet om hendes år her, ud over at hun vist levede meget stille.

Hun blev gravlagt i kirken, hvor hendes gravsten er. Neden under var hendes gravhvælving. Her ligger, eller lå, også tre af hendes børn. Da den for få år siden blev undersøgt, var den ødelagt. Kister og skeletter var der ikke meget tilbage af. Det blev samlet i en ganske lille kiste, som ses gennem en svær glasrude i kirkegulvet.

Kirken står idag »nøgen«. Det vil sige, at ud over et stort krucifiks er intet igen af inventaret fra den katolske tid – i kirkerummet. Bag altret er samlet det der trods alt er levnet.

Kirken var ved at gå til grunde. Den var for stor for byen. Men C. F. Hansen reddede den, og 1890–92 blev den restaureret af professor H. Storck. Blandt andet blev begge processionsgallerierne genskabt. De var næsten helt væk.

Byen havde overtaget kirken, da »jomfruklostret« blev lukket.

Den kaldtes domkirke, fordi landemoderne blev holdt her. 1803 blev den stiftskirke, da Lolland-Falster stift blev skabt. 1924 blev den officielt »udnævnt« til domkirke.

Som alle andre danske byer blev Maribo ramt hårdt af Svenskekrigene (skader 30.000 rigsdaler). Siden klarede byen sig langsomt frem som Lollands centrale by. Den har nu henved 6000 indbyggere.

Vilhelm Lorenzen: De danske Birgittinerklostres Bygningshistorie, bind IV af De danske Klosters Bygningshistorie, Kh. 1922. Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden.

32. Rødby

1231 Ruthby, af gammeldansk ruth, rød, en rydning i skov. Det kan ses nævnt, at et usikkert og svævende stednavn »Surby« skulle være Rødby, og at det så måtte være et »spottenavn«. Hvis Rødby har heddet noget i den retning, må det vel komme af sør, sor, der betyder snavs, søle, mudder, og bruges i stednavne, der ligger lavt og sumpet, som Sorø.

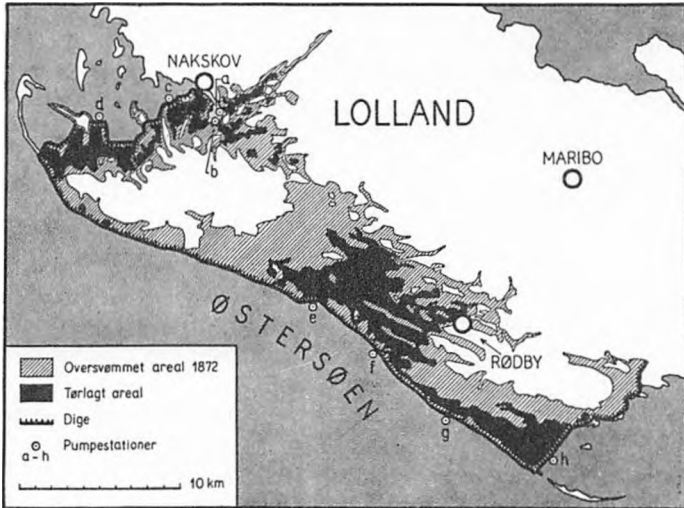
Rødby var oprindeligt en landsby, og dens historie er fortællingen om en by, der kæmpede for at være til og gro, fordi der var visse gode vilkår, som byen bare ikke selv ganske var herre over.

På ældre kort, helt op til generalstabskortet af 1846, ses det, at store dele af det sydlige Lolland (og Bøtø på Falster) var vand. Omtrent alt det, der på Traps kort over inddæmning og oversvømmelse er sort.

Rødby lå ved vandet, men Rødbyfjorden var meget lavt vand, med mange øer og holme og sejlrender.

Tidligt var der færgefart fra Rødby til Hertugdømmerne og til Femern, for her er det korteste stræk over Østersøen. Landingstedet lå ikke lige ved Rødby, men i retning af Lidsø-gården, og byens gade peger stadig dér ned ad. Ruten var op gennem middelalderen meget brugt. Byen levede af landbrug og færgefart.

Ganske vist har de danske konger gennem de ældre tider holdt deres møder de mærkeligste steder, men der er dog nogen mening i, at Valdemar Atterdag i 1364 havde et møde med hertug Adolf af Holsten i Rødby, for hertugen var her lige ved færgen. Ved det møde fik han Femern som len.

Det areal, der under stormfloden i 1872 var oversvømmet (skraveret), og det areal, der senere er dæmmet ind (sort) (H. M. Markersen) (Her lånt fra Trap).

Som løn for pligten til at holde færgefarten rede fik Rødby privilegier omtrent som en købstad, blandt andet ret til at blie ved med den gamle »bondesejls«, som købstæderne var rasende over.

Op gennem 1500-tallet var ruten stadig levende, og Rødby fik nu privilegium på intet mindre end hele kvæg-eksporten fra Sjælland og Lolland-Falster. Privilegiet holdt dog ikke rigtigt og blev svækket hen imod århundredets slutning, fordi andre byer og steder blandede sig i den gode eksporttrafik.

Byens færgemænd jobbede efterhånden færgepriserne op, så 1567 blev der dikteret en fast takst.

Men så stagnerede trafikken, fordi sejlløbet ind gennem fjorden sandede til. Og da den ny postrute til Hertugdømmerne over Assens-Årøsund åbnede i 1653, stjal den meget af trafikken.

Rødby prøvede at finde ny punkter ved fjorden, som kunne bruges, og 1682 blev byen købstad. Men samtidig måtte den til gengæld gi afkald på sin eneret til eksporten.

Det slog så hårdt, at borgerne søgte om at få lov til at beholde den, imod at de så sagde nej tak til købstadsæren. Men der blev ikke byttet tilbage.

Der var stormfloder i 1625 og igen 1694. Byen brændte 1774. 79 gårde og huse gik til. Det siger, at helt lille var Rødby ikke.

1857 opgav man at holde sejløbene dybe, og konsul A. Hage fik koncession på at tørlægge Rødby Fjord. Byen kom nu til at ligge godt fem kilometer fra kysten. Men drømmen om at være havneby ville ikke dø.

Der kom dog en pause i sejleriet. Digerne blev bygget, men de var for svage. Allerede 1863 brød havet igennem »stadsdiget«.

Den store katastrofe kom 13. november 1872, »den store stormflod«, der lavede ravage på Bornholm, ved Øresund og noget nær over hele landet. Stormen var i sig selv ødelæggende, hvor den jog frem, men den blev fulgt af et højvande, der ikke var set »i mands minde«, og som ingen havde tænkt sig muligheden af.

Ebbe og flod af nogen størrelse har Danmark kun ved den sønderjyske vestkyst, omtrent fra Esbjerg sydefter. I de indre farvande kan man nok både måle og se ebbe og flod efter de normale månevirkninger, men det er så lidt, at det ikke betyder noget ved de indre kyster eller i havnene.

En mængde ting skal ske samtidig, før vi i vore indre farvande får den helt store virkning.

Sagt kort og meget teoretisk her – for der er mange variationer – men kort: vind, og ret stiv vind, skal i længere tid ha blæst fra vest-nordvest, svingende let til nord og igen vest, hvis det skal være helt godt. Så blir der presset usædvanlig store mængder af vand gennem Bælterne ned i Østersøen og mod øst, videre op i Den bottniske Bugt, efter hvor stærk vinden er, og hvor længe vindretningen holder og er – gunstig kan man vel knap sige, men effektiv.

Når vandmasserne er stuvet op, skal vinden springe om og sætte gang i dem vestpå, og i rette øjeblik. Det vil sige, at når strømmen er sat i gang og vandbjærget er på det rette sted, skal vinden øst fra stige til orkan. Drejer vinden så i

det rigtige øjeblik en smule, vil virkningen blie den voldsomst tænkelige. Falder det sammen med månens tidevandsvirkning i stærkeste stilling (springflod), får månen for en gangs skyld noget at lege med også i Østersøen og de indre danske farvande, og vi har stormflodskatastrofen.

Næsten alle led i den kæde passede 13. november 1872, så Danmark oplevede en af de alvorligste naturkatastrofer i nyere tid. På Bornholm blev store skibe sat op på havnekajen eller splintret, det samme skete i andre danske havne. Kysten af Køge Bugt stod fuld af skibe, der var sat på land. Der var stormskader over hele landet. Bøtø Nor på Falster blev sat under vand, og på Lollands sydkyst var digerne ikke høje nok. Alt var ellers så smukt, med diger om Rødbyfjorden og pumpestation i Kramnitse, men vandet steg tre en halv meter over dagligt vande (det er henved én meter højere end op til loftet i en almindelig stue af idag) og samtidig kom det med voldsom magt.

Vandet væltede ind over Lolland. Det dannede en sø, der var op til ti kilometer bred fra nord til syd, og så lang som hele det sydlige Lolland, eller rettere sagt: Naskov Fjord og Rødby Fjord flød sammen i én vandflade. En mængde dyr druknede, huse blev sat helt under vand (det steg over tagskægget på almindelige gårde) og alle enge blev druknet i vandmasserne, marker spulet rene, træer skyllet væk. Ødelæggelserne var meget store.

Der blev handlet hurtigt. Katastrofen var i november 1872. 23. maj 1873 blev loven vedtaget, om diger på Lolland og Falster.

Lollandsdiget blev 63 kilometer langt, og ind i land blev bygget fem tværdiger af op til ti kilometers længde, som de vandtætte skot i et skib. Et lokalt digebrud kunne nu muligvis holdes inden for et enkelt felt.

Men alle generaler bereder sig på den forrige krig. Højvandet 1872 var som sagt 3,5 meter, så digehøjden blev 3,8. Med 30 centimeter har man altså nu rustet sig til stormfloden i 1872. Men indrømmet: endnu er rekorden ikke slået.

Der er nu otte pumpestationer og »afvandingsanlæg«.

18.200 hektar er værnet af digerne. En del af det land ligger under havfladen (det sorte på Traps kort). Der blir årligt normalt pumpet henved 85 millioner kubikmeter vand ud. (Det svarer til vandet i et bassin, der er fem kilometer på den ene led, 8½ kilometer på den anden, og to meter dybt).

Et vældigt areal er lagt til Lollands agre og engdrag.

Men Rødby var nu effektivt spærret fra havet, og stadig ville tanken om havn ikke dø. Da Gedserruten til Warnemünde blev planlagt, prøvede Rødby at pege på, at ruten her var kortere, men på Christiansborg sejrede Gedser.

Så fik Rødby tanken om en fiskerihavn på Syltholm, nede ved Østersøkysten. Rødby Havn åbnede 1912.

Desværre blev den en fiasko. Indløbet sandede til, og havnens bassin blev fyldt med tang. Den gang levede det danske ålegræs endnu i sin gamle magt.

Rødby ville ikke opgi tanken alligevel. Havnen måtte gøres effektiv. Der kom et jernskibsværft, og der blev lagt arealer ud »til industri«. Staten havde skænket byen 130 tønder land til det brug.

1874 kom der jernbane fra Maribo til Rødby, og da havnen åbnede i 1912, blev den ført videre de fem kilometer til Rødby Havn.

Men det nyttede ikke. 1921 gik skibsværftet fallit. Bladene havde nu og da artikler om den »døde havn«.

I 1940, under besættelsen, blev tanken skabt, om »fugleflugtlinjen«. Tanken var god nok, men nu blandede den særlige situation sig i sagen. Var der noget, vi i de år ikke følte trang til, var det nærmere kontakt med Tyskland. Men arbejdet blev sat i gang. Det blev hævdet at linjen kun var militær, og uviljen var almindelig. 14. september 1940 skulle trafikminister Gunnar Larsen »åbne arbejdet« med det »symbolske« elskede pjat, der hedder »det første spadestik«. Spaden knak.

Det vakte jubel og blev igen tolket »symbolsk«, og man talte om sabotage. Der var ingen grund til at tro på noget i den retning. Når en uøvet mand træder en spade dybt ned i fast jord og brækker til for at løfte jorden, skal enhver spade knække.

Arbejdet gik langsomt i stå, næsten officielt saboteret. Men efter krigen var situationen en ny, til glæde for Rødby. Ved Tysklands nederlag blev den østlige del af »Riget« besat af Russerne, og Warnemünde lå i det østlige rige. Trafikken på Gedser døde ud, og det ramte Gedser hårdt.

Til gengæld skulle Danmark nu ha en rute til Vesttyskland, og det blev klart, at Rødbyer'ne altid havde haft ret: her var det naturlige sted. Ruten blev skabt, havnen fik færgeløjer, og motorvejen over Lolland blev bygget færdig. Nu kniber det bare en smule med Storstrømsbroens kapacitet, og det sidste stykke motorvej gennem Sydsjælland er ikke færdigt (skrevet 1974), men det vil komme.

Rødby drømte måske lidt for stort om hoteller og sommerliv og strømme af ny mennesker til færgestedet, men det vil ses i de kommende år. Tanken om en bro har været fremme. Den er vist indtil videre døet hen.

Men Rødby fik sin havn.

Om stormfloden 1872 og de lollandske diger se litteratur nævnt i Trap 5. udg. IV,3 side 599. Om Rødby samme bind side 672.

33. Ålholm – Nysted

1329 Alholmc, af ål og holm. - 1339 Nystæth. Af Ny- og -sted, men i den nyere betydning stad, købstad.

Hvornår det første Ålholm blev bygget kan ikke siges, men hverken levn eller historie rækker længere tilbage end til henved 1300. På den tid var borgen kongelig.

Sammen med hele Lolland blev Ålholm pantsat til grev Johann den Milde 1329. Det var landets opløsning under Christoffer den Anden. Efter nederlaget i Sønderjylland havde Christoffer tilsidst intet land tilbage. Han boede i et hus i Saksøbing. To tyske adelige, Henneke Breide og Johann Ellemose (det lyder dansk) angreb ham og stak ild i husets stråtag, så han måtte ud. Som fange blev han ført til Ålholm. Grev Johann gav ganske vist ordre til at han skulle sættes fri, men kort efter døde han (2. august 1332).

Danmark var i hænderne på grev Gert og grev Johann, der gik i gang med at lønne deres adelsmænd med danske len. De danske stormænd havde krævet af Christoffer, at de kongelige borge skulle rives ned. Er det sket med Ålholm, har Holstenerne åbenbart bygget den op igen, så helt ruineret har den næppe været.

Da Christoffers søn Otto var blevet slået på Tap Hede ved Viborg 6. oktober 1334, delte greverne Danmark imellem sig. Johann gav Gert nogle godser i Jylland, som han havde fået fat i, og til gengæld gav Gert ham blandt andet Ålholm.

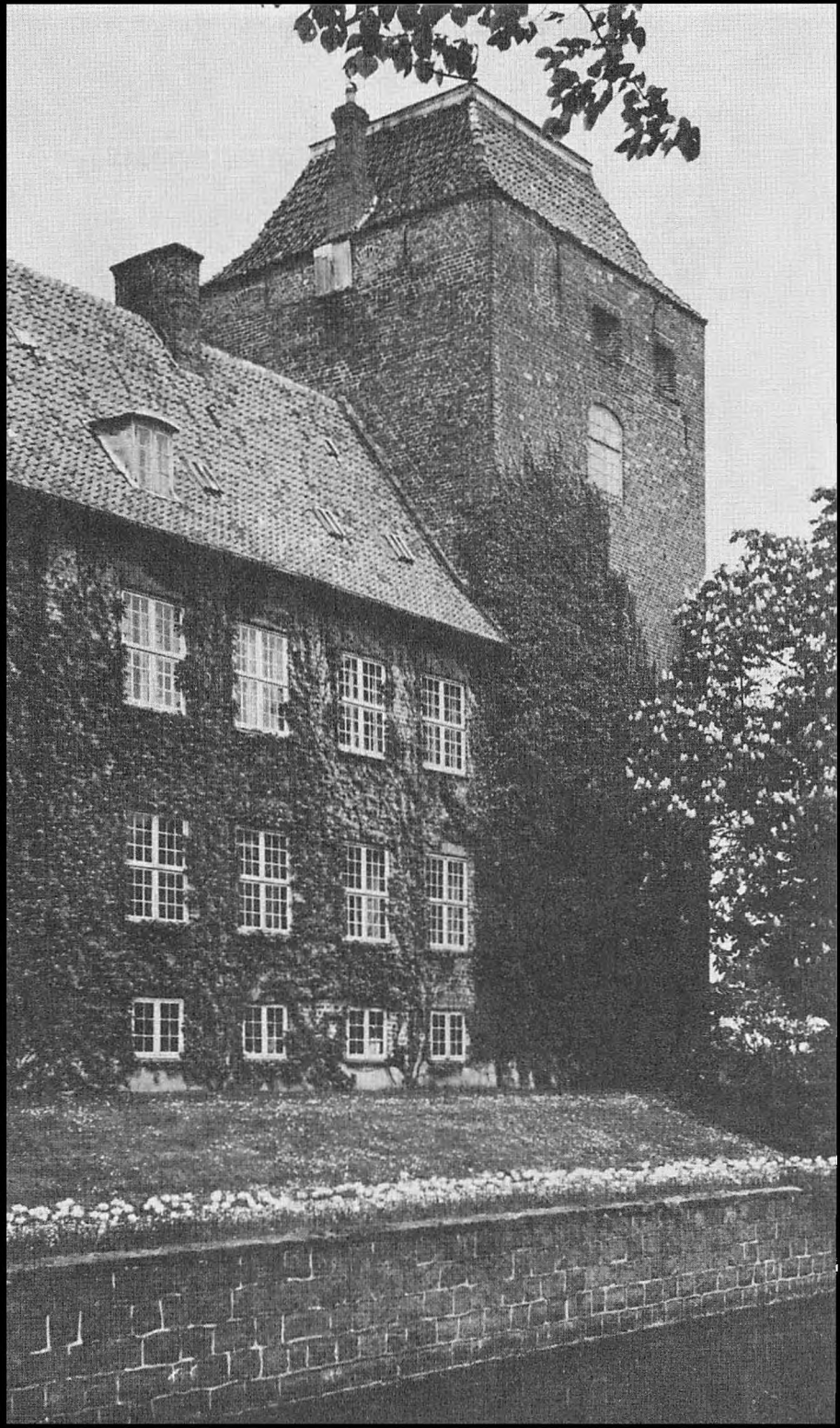
Men Valdemar Atterdag genrejste Danmark, og 28. juli 1366 sluttede han på Ålholm en traktat med Albrecht af Mecklenburg – et af de mest fantastiske aktstykker i dansk historie.

I Norge var Valdemars svigersøn Håkon konge. Han var gift med Valdemars datter Margrethe. Han havde arvet den norske krone, men han var søn af den forrige svenske konge Magnus Smek. Nu sad som konge i Sverige den mecklenburgske Albrecht, der var søn af Albrecht den Ældre, der sad på Ålholm og forhandlede med Valdemar Atterdag. Hverken Håkon af Norge eller kong Albrecht af Sverige anede noget om, hvad de to ældre herrer sad og lavede.

Albrecht den Gamle ville sikre, at hans søn beholdt magten i Sverige. Det havde været naturligt, om Valdemar havde værnet sin norske svigersøns interesser i Sverige. Albrecht den Ældre var netop bange for, at Valdemar skulle hjælpe Håkon med at få den svenske krone.

Men Valdemar gik med til at svigte sin svigersøn ved at gi afkald på hans svenske tronkrav – uden at Håkon anede det. Til gengæld skænkede Albrecht den Gamle Valdemar vældige landskaber af sønnen kong Albrechts Sverige: Varend og Finnveden, store dele af Västergötland, og Elfsborg ved Götaelvens udløb, stedet hvor senere Göteborg blev lagt.

Alt det skulle den unge kong Albrecht bekræfte, sammen med det svenske rigsråd – lovede Albrecht den Gamle på hans vegne. Dokumentet, der eksisterer endnu, mang-

ler naturligvis lige det store svenske segl, for det havde de to kloge herrer ikke på Ålholm.

Albrecht den Gamle skulle endvidere sikre, at de svenske »Folkunger« ikke krævede de afståede svenske lande tilbage af Valdemar. Magnus Smek var på den tid fange. Han skulle ikke sættes fri, før han skrev under på den sælsomme aftale.

Valdemar havde lige fået Skåne tilbage. De østensundske lande var gledet til den svenske krone under Danmarks opløsning, men de var nu hjemme igen. Og Albrecht den Ældre garanterede, på sønnens vegne, at Valdemar kunne beholde dem. Svenskerne skulle også opgi alle krav på Gotland, som Valdemar havde erobret i 1361, det vil sige fem år før Ålholmmødet. Endelig gav Albrecht afkald på 10.000 mark lybsk, som Valdemar havde lovet ham for hjælp til Helsingborgs tilbage-erobring. Albrecht den Gamle mindede ganske vist ved mødet Valdemar om de 10.000 mark, men så nævnte Valdemar, at Hansestæderne havde angrebet Helsingborg, og to af »de fri Hansestæder« sorterede under kong Albrecht af Sverige. Selv om Valdemar aldrig havde rejst noget krav i den anledning, så gjorde han det nu, og de to Gamle blev enige om, at kravene kunne gå lige op. Det vil sige, at Albrecht den Gamle gav afkald på sit krav, mod at sønnen slap for et krav, som aldrig havde eksisteret før. Endelig skulle Albrecht den Gamle anerkende, at Valdemar fik lenshøjheden over Rostock.

Ålholm-dokumentet af 1366 har voldt historikerne hovedpine, for det er en utrolig gang rævestreger. Helt gik aftalen naturligvis ikke igennem, for Svenskerne skrev ikke under. Men det siger, hvor stærkt Valdemar og Danmark stod efter genrejsningen.

Ålholm var 1359 gået fra Holstenerne til Valdemar, og hans søn hertug Christoffer sad her vistnok fra 1360 til 1363, for han var hertug af Lolland.

I de følgende tider sad kongelige lensmænd på borgen. Knud Pedersen Gyldenstjerne mistede lenet 1517, samme år som han havde fået det, og sad en tid fængslet, vistnok fordi Christiern den Anden mente, at han var blandet ind i

mystikken om Dyvekes død. Det var han måske, måske ikke. Lolland og Falster, med Ålholm, blev lagt ud som livgeding for Christiern den Andens dronning Elisabeth, men det blev ikke til noget, for hun flygtede til Nederlandene sammen med kongen. Frederik den Første lovede hende ganske vist, at hvis hun blev i landet, skulle hun nyde »fuldt kongeligt underhold« (hun var jo kejser Karl den Femtes søster) og altså beholde Ålholm, men det var på det tilbud hun svarede med sit livs replik: »Hvor min konge er, dér er mit kongerige!«

Med det svar var sagen afgjort, og Frederik den Første gav så lenene Nykøbing Falster, Ravnsborg og Ålholm til sin egen hustru Sophia, som hendes livgeding.

Grevefejden bragte kludder her som overalt. 1535 blev borgen erobret og plyndret og lensmand Otto Krumpen ført som fange til København. Efter fejden faldt Ålholm tilbage til Sophia, der havde det, til hun døde i 1568.

Så gik borgen tilbage til kronen, og den blev sat i stand, i den store restaurering af rigets borge, som Christian den Tredje førte igennem.

Men tanken om de falsterske og lollandske len som livgeding til dronninger holdt sig. Da Frederik den Anden døde i 1588, gik Ålholm len, sammen med andet gods, til hans enke Sophie, Christian den Fjerdes mor. Hun boede dog mest på Nykøbing Slot. Hun døde 1632, og året efter gik Ålholm med hele Lolland og Falster til Den udvalgte Prins Christian. Han døde 1647, og lenene gik til hans enke Sibylle. Men hun giftede sig igen 1652, og lenene, med Ålholm, var igen hjemme ved kronen.

Med enevælden af 1660 blev Ålholm sammen med Halsted Klosters gods gjort til ét amt, senere smeltet sammen med Maribo.

Igen blev Ålholm livgeding alligevel, 1670–85 for dronning Sophie Amalie, Frederik den Tredjes enke, og 1699–1714 for Christian den Femtes enke Charlotte Amalie. Så blev godset lagt ud som »rytterdistrikt«, men 1725 blev det solgt på auktion og gik over i adeligt eje. Ålholm var ikke mere en kongelig borg.

Ålholm var åbenbart fra sin første tid en stor borg, men

den fulgte ikke med tiden. Den blev ved med at være den uregelmæssige, tungt middelalderlige klump af huse, mere monumental end de adelige herregårde, men gammel i stilen. Selv om borgen igen og igen var dronningernes enkesæde, blev den ikke alvorligt moderniseret, for de boede gerne på Nykøbing Slot.

Svenskekrigene ødelagde den alvorligt. Da den blev privat adeligt gods, var den så elendig, at lensgrev Raben måtte bo i et hus i Nysted. Lidt efter lidt kom der dog hold på både borgen og parken. Men først 1889 blev borgen for alvor repareret og – desværre restaureret temmelig brutalt, af arkitekten professor Hans I. Holm. Der blev bygget nyt, men ældre fløje blev dog sat i stand, det der blev levnet. I vor tid har en ny restaurering fået sat »Margrethefløjen« i stand. Borgen er stærkt præget af professor Holm, men den er samtidig en af vore stærkeste og mest spændende herregårde.

Det er sjældent, at en herregård ligger så nær ved en by. Det hænger naturligvis sammen med at borgen var kongelig. Mange kongelige borge lå i byen (Koldinghus, Riberhus, Nykøbing og så videre). Og det er heller ikke sjældent, at en by groede op i ly af en borg (som Kalundborg). Men her er stadig synligt et meget gammelt samspil: borgen ved byen, men ikke inde i den. Det skyldes borgens plads. Byen havde ikke stor mulighed for at gro ud omkring slottet. Og det skyldes, at Nysted ikke er groet særlig meget. Men Nysted er ikke én af de urgamle danske byer, som vi ikke kender alder på. Eller rettere: vi kender ikke alderen, men navnet siger, at stort ældre end borgen kan den ikke være.

Nysted ligger ved havet, men lunt i læ, omtrent som Rødby lå, ved et indvande, men med mulighed for sejls på havet. En revle skyder fra Lollands kyst gennem havet ned imod Gedser Odde og danner i nogen grad en lagune. I bunden af den ligger Nysted.

Her var tidligt et franciscaner-kloster, og så var her som sagt en solid kongelig borg. Byen havde lidt søfart, men levede af sit gode opland, og en eksport af landbrugets varer.

Det er yderst sjældent, vi i Danmark ser det middelalderlige fænomen, som er almindeligt i Europa ellers, at en borg ejer en by. Roskildebispens »ejede« København, men ellers har vi ikke mange tilfælde af den art. Det er muligt, at Nysted oprindelig var ét af dem, for 1409 blev borgerne udtrykkeligt fri for at arbejde for borgen, og fri for at betale skat til den, så det havde de altså tidligere gjort.

Den store middelalderlige kirke tyder på, at byen ikke var helt fattig, men det er muligt at borgen (kongen) har spædet til. På den anden side må Nysted ha været med i det store sildefiskeri på en eller anden måde. Men det døde hen i 1500-tallet, og det store købstadseventyr skete ikke her.

I historien skrev Nysted sig ikke, men her blev skrevet alligevel, i elleve år.

Fra 1827 til 1838 boede Emil Aarestrup i Nysted, og her blev det meste af hans digtning til.

Han var født år 1800 i København. Han mistede sine forældre, da han var otte år. De døde med en måneds mellemrum. Han boede hos onkler og tanter. Han var levende interesseret i kunst og litteratur, men tog en lægeeksamen. Han skrev tidligt en del digte, i den gængse stil, men i det poetiske var de ikke gængse. Han kunne digte.

Han blev gift 1824, og læge i Nysted 1828. Her sad han som ung familiefader og sloges noget med økonomien, mens han følte sig forvist fra hovedstaden og fik trøst i at skrive breve og at få sendt bøger af den nyeste europæiske (og naturligvis danske) litteratur. Oehlschlæger var hans store skjald, og hans ven. Han var også en god ven af Christian Winther. Til hans unge trolovede, Sophie Hansen, skrev han en række digte, rent ud sagt kærlighedsdigte, »Der er en Trolddom paa din Læbe!« for han var en elsker af kvindelig dejlighed. Og af små gode middage, med endnu bedre vin, når det lod sig gøre. Han var læge for mange af de lollandske adelige og en kær gæst på slottene. 1832 rejste han som læge med den unge komtesse Amalie Raben fra Ålholm på en baderejse til Tyskland, Bøhmen og Italien. Hun var håbløst syg af tuberkulose og døde på hjemrejsen. Også den oplevelse blev til digte.

Det var Christian Winther, der »pinte« ham til at udsende et lille bind »Digte« i 1836. Det blev ingen stor succes. Tre måneder efter udgivelsen var der solgt 40 eksemplarer. Tidens kritiske diktator Johan Ludvig Heiberg opdagede overhovedet ikke Emil Aarestrup. Eller ville ikke se ham. Aarestrup var erotikkens digter. Han var for dristig for Heiberg.

Men han digtede videre. 1838 flyttede han så til Saksøbing. Familien voksede, så han måtte tjene mere, og fik mindre tid til digteriet. 1849 flyttede han til Odense som stiftsfysikus, og her døde han 21. juli 1856, kun 55 år gammel. I sit ægteskab fik han tolv børn, og han var en god og omhyggelig læge, kun trist over at han ikke kunne nøjes med at være æstet og digter og livselsker.

Men han var ikke en mørk og tragisk mand. Bedst lærer vi ham at kende i de 136 breve der er bevaret, af hans brevveksling med den københavnske købmand Christian Petersen. Købmandens breve til ham er desværre gået tabt. I brevene er Aarestrup vel nok til tider trist resigneret, men det hele bæres af hans ironi og hans store, levende humor. Brevene er både fra Nysted, Saksøbing og Odense, men som sagt: det var i Nysted, han skrev hovedparten af sit livsværk.

»Efterladte Digte« kom 1863, syv år efter at han var død. »Samlede Digte« kom 1877, udgivet af Liebenberg. Endelig kom hans »Samlede Skrifter« I-V i en udgave fra Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Aarestrup var forlængst blevet placeret som en af Danmarks største lyrikere.

Hans hus i Nysted står endnu. Han havde have ned til vandet, hvor der nu er strandpark.

Og kernen af hans Nysted er stort set bevaret, et fint gammelt bymiljø i en yndig egn.

Svend Jensen: Lolland-Falsters Herregaarde i Fortid og Nutid, Kh. 1938. Litteratur om Emil Aarestrup se Biografisk Leksikon bind I, Kh. 1933, side 38. Emil Aarestrups Breve til Christian Petersen, ved Morten Borup, Kh. 1957.

34. Frejlev

1445 Fredeloff. Af mandsnavnet Frede.

På Frejlev Mark ved Frejlev by står »Skalkekorset«. Det er en høj hvidmalet planke med tværstok, og med vindrose af jern på spidsen. På korsarmene står årstallet 1533. Korset er, som kors af den art blev det, fornyet 1953, og det er tidligere fornyet flere gange, fordi det rådnete.

Skalkekorset står til minde om et drab på en foged i 1533, siger myten.

Det er næppe galt. Vi har en herredsdom for drabet, dateret 17. juni 1533.

Men myten er broget, som myter gerne er det. Der tales om en kongelig foged eller forvalter, eller Ålholmridefogeden Steffen. Ålholm var kongelig borg, så fogeden der var vel kongelig. Men sagnet siger, at der var strid imellem fogeden og bønderne, fordi han lod hugge træ i deres skov og endda ville ha dem selv til at hugge det. Eller at manden på Ålholm gjorde krav i bøndernes skove. Det står fast, at Frejlevbønderne ejede skove (Nørreskov, Hestekoppel, Bøget og Grønnæs). Sagnet hævder, at skovene var skænket dem af dronning Margrethe »for deres tapperhed«. Det er usikkert, men skovene er noteret som bøndernes i 1521, og privilegiet blev fornyet flere gange, senest 1670. De dræbte fogeden, men ikke her. De slæbte ham ned mod stranden, hvor der er en stenstrøning (store blokke fra istiden). Her slog de ham med knipler, og så lagde de ham over en stor spids sten. Om de slog ham, mens han lå dér, eller slog ham først, er igen uklart, men over den spidse sten brækkede de hans ryg. Stenen ligger der endnu og hedder »Knækkerygsten«. Så er sagnet uklart igen, for nogle har hævdet, at han døde dér, andre at han slæbte sig op til det sted, hvor korset er rejst.

Men da det var sket, blev de naturligvis stævnet for drabet. De fik at vide, at de skulle slippe for straf, hvis de skaffede tolv par hvide okser med røde ører som bod og bragte dem på Ålholm. De fik kun fat i elleve par, det tolvte par havde også hvide ører, men »Sorte Ellen« fandt

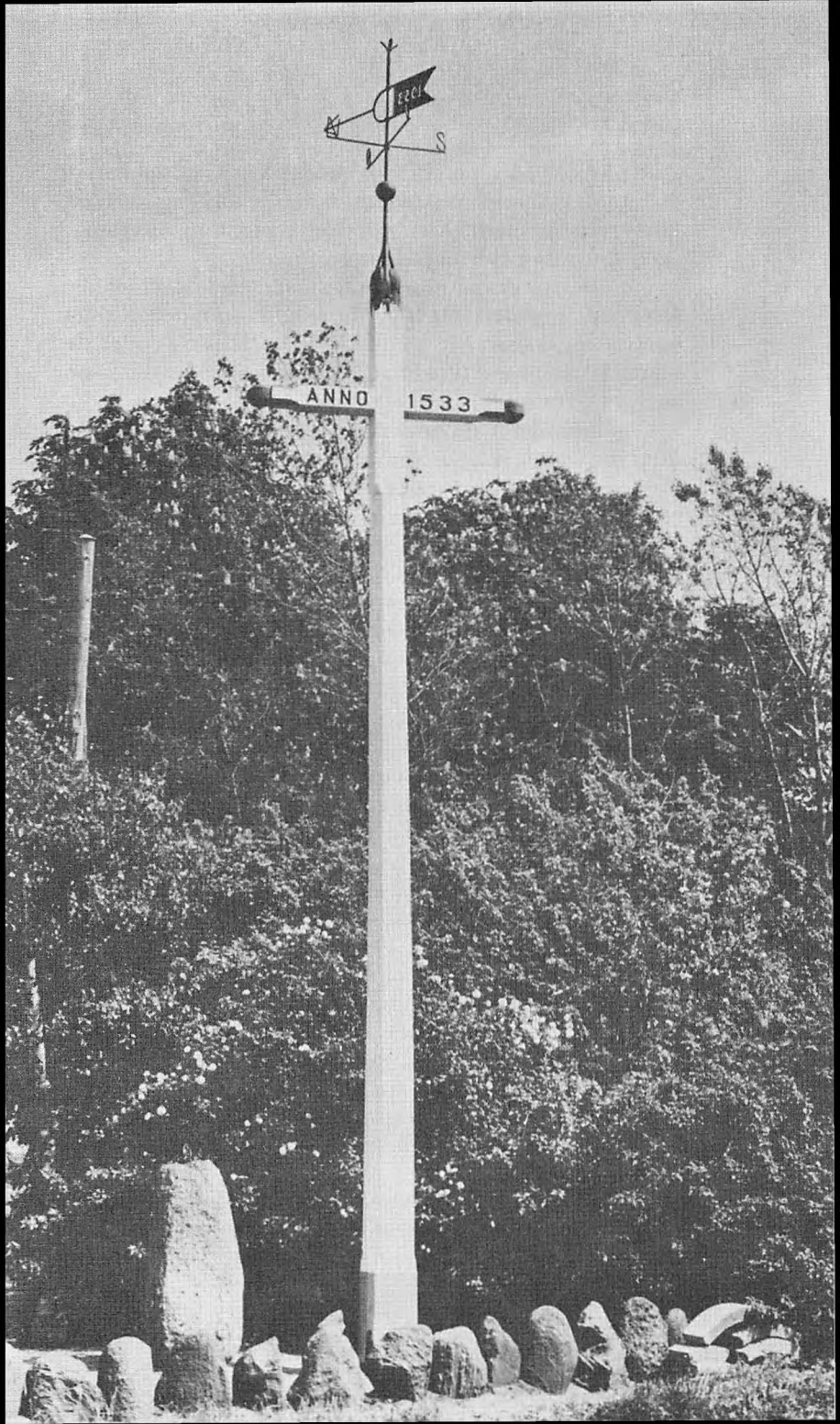
på at male de to uheldige oksers ører røde. De drog til Ålholm med de fireogtyve okser, men så blev det sandelig plaskregn, og den røde farve gik af. Christian den Tredje var alligevel nådig. Han sagde, at de vare »skalke«, men hvis de »inden trende solemærker« rejste et kors i deres by, til evigt tegn på deres »skalkagtighed«, ville han ta imod okserne som de var.

Så rejste de »Skalkekorset«, siger traditionen. Siden har de været stolte af det, for det stod jo og vidnede om, at de havde slået en foged ihjel.

Traditioner af den art findes landet rundt, ikke just om slagtede fogeder, men der er på stedet noget at se, og det er der så en historie om. Det særlige her er, at historien er blandet sært sammen. Den sidste del, om okserne, minder svært om et almindeligt folkeeventyr. Den første part, om fogedens maltraktage på »Knækkerygstenen«, og hans drab, er vanskeligere. Sagnforskere har peget på, at det naturlige vil være, at fogeden blev dræbt, hvor korset står. »Knækkerygstenen« og historien om den kan være en langt ældre tradition om en offersten fra førkristen tid, eller ialtfald fra en tid, da hedenske handlinger skete endnu. Eyrbyggjasaga fortæller om en mand, der ofres til Tor ved at hans ryg blir brækket på en sten. Er der tale om to traditioner, der er blandet sammen, har den stedlige legende åbenbart prøvet at få mening i sagen ved at lade fogeden slæbe sig fra stenen helt op til stedet hvor korset står, og hvor han så døde. For det normale var jo, at korset stod dér, hvor drab eller anden voldsom død var sket, og hvor blodet flød.

Hvorfor to forskellige historier er blevet blandet sammen – hvis det er det, der er tale om – kan ikke siges. Der er den teoretiske mulighed, at bønderne netop har slæbt fogeden til den gamle helligsten og har givet ham den behandling, som en urgammel bygdetradition kendte endnu. Men den tolkning svæver unægtelig frit i luften. Vi må nøjes med at se, at her er sagnet speget, og at der er lidt for mange muligheder for at tolke dem.

Derimod er det rimeligt at tro, at hver gang »korset« blev fornyet, fik det omtrent samme skikkelse. Man har

ECCLES

ANNO 1533

ikke pludselig lavet en helt ny model. Og så er det næppe et gammelt katolsk vejkors, men måske virkelig et »blodkors«, rejst på stedet hvor det drab skete, som vitterligt er sket, for det er der herredsdøm for.

Men derfor er den side af sagen alligevel ikke helt klar. Drabet på fogeden står fast. Men sagnet som helhed, sten og kors, er ikke særlig gammelt. J. M. Thiele kender det ikke. Det kan være tilfældigt. Men de ældste historier om korset er fra midten af 1800-tallet.

Legenden siger at bønderne fik ordre til at rejse et kors. Men det ligner ikke et almindeligt kors, som de normalt blev rejst på blodige steder. Det ligner en majstang, eller en midsommerstang. Det har enkelte forskere også nævnt.

Majstangen, eller midsommerstangen, kender vi fra Sverige, hvor de har været brugt siden ingen véd hvornår og op til vor tid. I Danmark var præsterne mere nidkære, ældre hedenske levn skulle bort, så »løben jul« og »riden sommer i by« blev tidligt standset. Er »Frejlev Skalkekors« bare en god historie og en midsommerstang, der strengt taget ikke har noget med hinanden at gøre?

Så let er det heller ikke. Korsets form er i Danmark usædvanlig. Men for eksempel på Gotland kendes kors mage til, bare med den gotlandske solring føjet til. Der er på Gotland kun to af dem tilbage. De blev rejst ved gårdene for at mane det onde, som korset ved gården Lauks i Lokrume sogn, der blev sat op i 1705, fordi bonden havde haft »ond og elendig boskabslykke«, det vil sige uheld med kreaturerne. Korset ved Frejlev kan være rejst ved en gård, eller i byen, »mod ond lykke«, kvægpest eller misvækst. Eller der er den mulighed, at det virkelig er rejst som værn mod »det onde«, der lå over byen for drabets skyld. »Skalkekors« kan så være et drillenavn, nabobyerne har fundet på. Den slags var almindeligt. Og så kan Frejlevbønderne ha brugt historien om de rødderede okser (der unægtelig er et kendt vandresagn) for at ta brodden af naboernes hån.

Nu har det kors i mange år stået som sejrsmonument over drabet på en kongelig foged, der som sagt virkelig blev dræbt i 1533. Men sagnet er forvirret, blandet sam-

men af flere historier. Og tanken bag korset, grunden til at det blev rejst, er heller ikke meget klar. Derimod er »Frejlev Skalkekors« enestående i sin art i Danmark.

August F. Schmidt: Danmarks Kæmpesten, Danmarks Folkeminder Nr. 59, Kh. 1933, side 185-187.

35. Nykøbing Falster

1231 Nykobing. Forleddet Ny siger måske at byen er yngre end en anden, men hvilken kan ikke siges. Der er gættet på Stubbekøbing, men den er ikke nævnt i Valdemars Jordebog, mens Nykøbing står der. De to andre danske Nykøbinge har ikke en ældre købing i nærheden. Snarest siger navnet, at byen er »ny« og ikke groet op af en samling huse fra ældre tid. Endelsen købing (svensk köping, norsk kaupanger) menes at være lån fra gammel-engelsk ceaping, cieping, en handelsplads, eller fra frisisk, der også har ordet. Egentlig kan kun for hele området siges »samme ord som«, og næppe hvor det blev brugt først. Iøvrigt er der meget frisisk i engelsk. At købe var oprindelig handel begge veje, køb og salg, som i »at købslå«, altså »handel«.

Slottet: 1329 Nykiøbing slot (afskrift fra 1551), enkelte gange også Nykøbinghus.

På en halvø imellem Vestenskov Sø (nu tørlagt) og Guld-borg Sund blev i Valdemar den Stores tid lagt en borg eller et værn imod Venderne. I ly af det groede byen op.

1253 lagde Lybeckerne og Holstenerne borgen og byen øde. Dog næppe helt, eller de er blevet bygget hurtigt op, for kun 34 år efter, i 1287, blev begge dele igen svedet af. Denne gang var det marsk Stig og hans norske venner.

Borgen blev jævnlige brugt af kongerne, fordi den lå ved ruten sydpå over Gedser eller Rødby. Her var det også praktisk at holde møder med folk, der kom syd fra.

Mange møder er blevet holdt på slottet eller i byen, eller begge dele samtidig. Et af de vigtigere var mødet »ved Sankt Hansdags Tide« i 1507. Kong Hans var midt i sit evindelige vrøvl med Sverige, der hverken ville godkende ham som konge eller sige sig blankt fri af »Kalmarunionen«. I det var Lybeck blandet ind. Mødet blev holdt på

slottet og på rådhuset, og bisp Jens Andersen Bældenak var kongens advokat. Han havde støvsuget arkiverne i »Folen« i Kalundborg og mødte frem med klager og krav, der var temmelig hårrejsende. Alle danske fejder fra Valdemar Sejrs tid til 1507 gav han Lybeck skylden for, om det så var kong Hanses nederlag i Ditmarsken i 1500. Alt det skulle Lybeck nu gi erstatning for.

Lybeck stod svagt. De fleste andre Hansestæder var ikke interesserede, nogle af dem ville ikke ha deres gode forhold til Danmark ødelagt, andre var ikke særlig meget med i Østersøproblemerne. Og Bældenak var hård. Lybeck skulle sørge for at borgen Delmenhorst kom tilbage til kong Hans, for den var taget fra Oldenborgerne. Og mere lige på: kongen af Danmark og Norge skulle ha selve Lybeck borg. Det vil sige, at han så simpelthen blev Lybecks herre.

Lybeck sagde naturligvis nej og krævede til gengæld sine gamle privilegier i de nordiske farvande respekteret, og erstatning for syvogtyve mistede skibe.

Enden blev nederlag for Lybeck. Hansestæderne skulle lægge pres på for at få Sverige til at bøje sig for kong Hans. Og det lovede de. De fik erstatning for to skibe. Erstatningerne for »al skade i Danmark siden Valdemar Sejr« (han døde 1219 og mødet var som sagt i 1507) gik man lettere hen over, det var nærmest krav til at slå af på for at vise god vilje. Men Lybeck måtte bøje sig på et ydmygende punkt: den danske konge fik »visitationsret«. Det vil sige, at hver gang et lybsk skib mødte et dansk orlogsskib, skulle det stryge flag og finde sig i at blie visiteret, for at Lybeckerne ikke skulle sejle »ulovligt« med svenske varer eller krigskontrabande til Sverige.

Så ganske efter ordlyden blev det stramme forlig naturligvis ikke holdt, og først med Grevefejden og Lybecks nederlag havde de nordiske lande endeligt kæmpet sig fri af Hansestædernes velsignede nordeuropæiske initiativ.

1516 var der igen møde på Nykøbing Slot og i staden. Christiern den Anden havde ægtet Karl den Femtes søster Elisabeth. Med i betingelserne var, at Christiern skulle lade sit store skæg falde – og sende sin elskerinde Dyveke

væk. Det med skægget er uklart, vi hører ikke mere om det. Men han sendte ikke Dyveke væk, og hoffet i Brüssel blev rasende. Situationen var ikke ufarlig. Vel blev Karl den Femte først tysk kejser tre år senere (i 1519), men han var Habsburgernes tronfølger, én af Europas mægtigste, næst efter sin far kejseren. Og kejser Maximilian var Elisabeths bedstefar. Det var ham, der i januar 1516 sendte Sigmund von Herberstain til Danmark med særdeles klare krav: Dyveke skulle væk, og ud af Christiernes riger. Skete det ikke, blev der sagt, ville man »hvad det så koster, spille hende en grov streg, og ikke hvile førend hun er borte!«

De ord ligger til grund for, at man senere mente, at kejserhoffet stod bag Dyvekes pludselige død.

Herberstain kom til Nykøbing. Og her kom både Christiern og Elisabeth.

1. april 1516 kaldte Christiern Herberstain til sig. Mødet blev holdt i franciscanerklostret. Herberstain havde ordre til at sige kejserens mening særdeles skarpt, så han havde skrevet hvad han ville sige, for ikke trods alt at komme til at sige noget alt for uheldigt. Han læste budskabet op. Ved hans side var sendebud fra Nederlandene. Kongen stod og så ud som om han kedede sig, mens han hørte på Herberstain. Han var tydeligt utålmodig. Da Herberstain havde læst færdig, sagde Nederlænderne, at deres herre, prins Karl, mente det samme. Kongen svarede, at han skulle tænke over sit svar. Mødet var slut. Efter middagen blev de hentet til Elisabeth. Hun manglede et par uger i at fylde femten år. Nederlænderne og Herberstain blev modtaget venligt, men de fik så vidt vides intet ud af mødet, ud over at Elisabeth venligt spurgte til sin familie. Det ser ud til, at hun hverken har beklaget sig eller diskuteret sit og kongens privatliv.

Da kongen endelig svarede, var det meget svævende. Da Herberstain spurgte, om det skulle sige, at kongen ville sende Dyveke bort, svarede han klart »Nej, det var ikke meningen«.

Herberstain sagde, at det svar ville han gerne ha skriftligt, for det var så utroligt, at kejseren ville mene, at han

havde misforstået kongen. Til det svarede Christiern, at han havde ikke fået noget skriftligt fra kejseren, så han sendte ikke noget svar. Herberstain kunne bringe sine indtryk tilbage, som han ville.

De fremmede blev i Nykøbing en halv snes dage, og Herberstain boede ikke på slottet, men hos en præst. Han fik som gave fra kongen en prægtig hingst med herlig sadde og seletøj, og egentlig syntes han godt om kongen. Og så traf han Søren Norby. Herberstain kalder ham kongens høvedsmand på søen, og det er Herberstain der fortæller os, at det sagdes om Søren Norby, at alt hvad han gjorde, gjorde han i Djævelens navn.

Herberstain rejste hjem over Fyn for at prøve sine over-talelser hos enkedronning Christine i Odense. Forgæves.

1570 var der fredsmøde i Stettin, efter Den nordiske Syvårskrig mellem Danmark-Norge og Sverige. I den tid boede Frederik den Anden på Nykøbing Slot for at være mødet så nær som muligt.

Frederik den Anden havde store planer med slottet. En af grundene til, at møderne ofte blev holdt ude i byen, var, at det ældre slot ikke var særlig stort. Ialtfald var det ikke et samlet kompleks, men flere huse. Nu skulle det bygges virkelig prægtigt. Men før byggeriet kom i gang døde Frederik den Anden, 1588. Hans enke Sophie fik Nykøbing som en del af sit livgeding (pension), men hun klager over at slottet ikke var brugeligt, da hun fik det.

Så blev der endelig bygget, i årene fra 1588 til 1592, og slottet fik stort set den form, som det havde, da det blev revet ned.

Selv om slottet nu var hendes, blev det brugt flere gange, når de store fester i København hentede ædle gæster fra Mellemeuropa. De kom over Gedser eller Rødby og overnattede på slottet.

Om Sophies år i Nykøbing véd vi en del, for vi har en del af hendes kopibøger. De er blevet trykt i vore dage (i referat). Hun var rig, ja noget nær regnet for Europas rigeste fyrstinde, og hendes søn Christian den Fjerde lånte gang på gang penge af hende. Hun var vistnok lidt af et økonomisk geni, men hun var også nøjeregnende. Ved sin

død efterlod hun sig en formue på henved tre millioner speciedaler. En ret vanvittig sum dengang.

Hun døde 3. oktober 1631, og tre år efter gik Nykøbing til Christian den Fjerdes ældste søn, Den udvalgte Prins Christian, der har voldt ældre historikere en del kludder, fordi hans våben og sølv og andre ejendele bar monogrammet C. V., det vil sige Christian den Femte. Men han døde før sin far og blev aldrig konge. Han var gift med Magdalene Sibylle af Sachsen. I hans tid var Nykøbinghof-fet ødselt og uordentligt. Christian den Fjerde klager i sine breve over, at når sønnen kommer til København eller andet sted med sit hof, er alt virvar og hurlumhej med folk der skændes og slås. Hans breve er trykt, og de er halvtrist læsning, megen klynk og elendighed. I hans tid var Gustav Adolfs enke Maria Eleonora von Brandenburg gæst på slottet. Hvordan det spændte af vides ikke, men hun var en overspændt dame, nærmest sindsyg.

Under Svenskekrigene boede Carl Gustav en kort tid på slottet. Det var her han fik bud om at det trak op til slaget ved Nyborg.

På Rosenborg ligger nogle meget gamle fade med rhinskvin. De kaldes populært »Christian den Fjerdes«, og vinen serveres ved særlige lejligheder, et meget lille glas, med sukker i, for vinen er blevet hartad udrikkelig, simpelthen vineddike. Det siges, at i virkeligheden er vinen ikke Christian den Fjerdes, men hans mors. Den lå her, og Carl Gustav sendte hele Nykøbing Slots vinkælder på skib mod Stockholm. Men skibet blev til søs erobret af Danskerne og vinen kom til København og gik ned i Rosenborgs kælder.

25. juni 1667 fejrede Christian den Femte sit bryllup her med Charlotte Amalie. Han kom her nu og da, for eksempel på svanejagt. Det var én af hoffets mærkelige fornøjelser. Danmark var den gang et vådt land, med tusinder af søer og moser og lavvandede lune vige, som nu er drænet og tørlagt. Rejsende taler om, at ved efterår, vinter og tidlig vår var de danske farvande dækket med endeløse hvide tæpper af svaner. I den tid, hvor svanerne fælder, kan de ikke flyve. Og så blev de jagtet mange steder, men

hoffets svanejagter var gerne på Amager eller her ved Nykøbing, ved Guldborg Sund eller Vestenskov sø. Jagt er nu ikke rigtig ordet. Det var storslået svinsk slagteri.

Slottet blev igen livgeding for Frederik den Tredjes enke Sofie Amalie, og for Christian den Femtes enke Charlotte Amalie.

Det førte til ændringer. Blandt andet blev den vældige store sal gjort mindre. Den var mere end 43 meter lang. Nu blev en del af den gjort til værelser, og resten, henved 18 meter, blev reformert kapel, for Charlotte Amalie var »reformert«.

De sidste større ændringer og byggerier skete ved år 1700, under arkitekten J. C. Ernst.

Peter den Stores kone boede her nogle dage i 1716, Peter selv sagde nej tak, han havde ikke tid.

Så sent som 1750 skal Frederik den Femte ha sagt: »Det er dog en artig gammeldags bygning. Vi ville holde den ved lige!«

Men den var netop gammeldags. Tiden var løbet fra de gamle slotte. Der var ikke brug for dem mere, og de var dyre at holde. Med det ny Christiansborg, med Fredensborg og Hirschholm og andre nordsjællandske palæer, og med Frederiksborg stadig brugeligt, havde kongehuset bygget stort og havde huse nok. Og så gik man rationelt til værks. De fleste af de gamle slotte forsvandt ét efter ét op gennem 16- og 1700-tallene, Kalundborg, Vordingborg, Nyborg (delvis), Skanderborg og så videre.

1766 fik Nykøbing by tilbud om at få slottet som fri ejendom, imod at holde det ved lige og ikke rive det ned. Byen sagde nej tak. Så blev slottet budt til salg. Men det højeste bud var helt latterligt. Så blev slotsgrunden budt ud, og det salg lykkedes. Slottet blev revet ned til grunden, møblerne, indboet, eller det meste af det, blev solgt ved auktion. Af materialerne blev bygget tre-fire herregårde. Idag er der en lille bid mur tilbage. Et lille udhus er stadig levnet.

Men minder om de store dage har byen stadig. I kirken har det sat spor, at den var slotskirke, selv om der var kapel på slottet. Her hænger blandt andet den store dobbelte

»anetavle«, som enkedronning Sophie fik malet og hængt op.

Og på Nationalmuseet er en malet, trefløjet altertavle fra Nykøbing Helligåndshus. Den er åbenbart skænket af kong Hans, for det må være ham, der knæler på tavlens midterparti. Til venstre er en neger, for motivet er De hellige tre Konger. På højre fløj står en yngre mand, som man har ment må være den unge Christiern den Anden. Men han har et umådelig langt flettet skæg. Her må man mindes, at kejserhoffet krævede hans skæg bort. Det må vel være utænkeligt, at han havde så langt skæg som ung. Men langt kan det jo ha været. Og så har han måske virkelig kortet det af, for familiefredens skyld. Intet vides, men er det ham, ser han underlig ud.

Ved Carl Gustavs første march mod København efter toget over Storebælt, skete der vistnok ikke alverden i Nykøbing. Men krøniken kunne siden en historie: Svenskerne kom til Nykøbing, og det gik hårdt til med plyndren og krav om fetalje. I kirken var der gudstjeneste, og på prækestolen (den der stadig sidder i kirken) stod præsten Jes Jessen. Han var treogtredve år og en modig mand. Mens han talte, kom Svenskere ind i kirken, og mellem dem Carl Gustav selv. Præsten talte så om krigens gru og meningsløshed imod fredelige borgere, og det ugudelige i at lægge byer øde og myrde og mishandle folk. Carl Gustav hørte roligt på ham, og efter gudstjenesten bad han sig selv til middag hos Jes Jessen, der svarede, at som lejligheden var blevet, havde han ikke andet at byde på end ærter og flæsk, for »det er alt, hvad Svenskingen har levnet til mig!«. Men Carl Gustav kom, og ved bordet talte præsten så inderligt, at Svenskekongen skånede Nykøbing.

Til mindelse herom hænger præstens billede på byens rådhus.

Hvor meget der er om den historie, så skånede Svenskerne ialtfald ikke Nykøbing under den anden Carl Gustavkrig. Byen blev besat, og efter krigen gjorde den sine tab op til 160.000 rigsdaler.

Men da slottet var borte, havde byen mistet sin bedste indtægt.

Det gik alligevel, med søfart, handel og håndværk, men den voksede langsomt. Bro til Falster blev bygget 1867, og i 1800-tallet kom der liv i økonomien. År 1900 havde byen 7000 indbyggere. Idag har den over 20.000.

Holger Hjelholt: Falsters Historie I-II, Nykøbing F 1934–35. I Thuras Danske Vitruvius (genoptrykt) findes planer og stik af Nykøbing Slot. Dronning Sophies Kopibøger 1588–1617, ved Svend Thomsen, Kh. 1937. Prins Christian (V)s Breve («den udvalgte prins Christian») I-II, Kh. 1952–56.

36. Kippinge kirke

1231 Kyppingi. Tolkningen helt usikker. Stednavneforskere peger på et ældre ord, der betyder kæp, et andet der betyder rask, hurtig. Noget i retning af købing kan ikke passe med den ældste kendte form.

På vejen fra Storstrømsbroen til Guldborgsund ses Kippingekirkens slanke tårn mod vest, højt rejst i landskabet.

Kirken ligger midt mellem landsbyerne Øster og Vester Kippinge. Tanken om at navnet kunne ha at gøre med et »købing« skyldes, at sognet har ligget godt for den gamle fri bondesejlad og handel. Det rager ud til Guldborgsund med et stykke strand på mere end to kilometer, og nordfra gik vandet helt sydpå til kirken. Endnu på kort fra midten af forrige århundrede ses det, at Vålse Vig rakte ned over de flade enge og agre, der nu hedder Vålse Inddæmning.

Hvor meget liv der var i de muligheder kan ikke siges, men op gennem middelalderen blev Kippinge kirke kendt også udenfor landets grænser, som valfartskirke.

I katolsk tid var det et vældigt aktiv for en kirke at ha noget, som pilgrimmene søgte. I Kippinge var det Sankt Søren's helsekilde, en Mariatavle med stærk virkning, og nogle dråber af Kristi blod.

Kirken er bygget i tidlig gotisk tid. Den var viet til Maria, men også til søfartens helgen Sankt Nicolaus, så nogen søfart har der nok været i sognet.

Ved pilgrimmenes gaver blev kirken rig. Så rig at den fungerede som lånekasse, ikke altid med sin gode vilje.

Christiern den Anden lod låve en monstrans (et gemme for den hellige hostie) til Andreas-kapellet på Vordingborg Slot. Men han bad lensmanden på Nykøbing Slot om at sørge for, at guldsmeden blev betalt af Kippingekirkens kasse, imod at kirken fik monstransen som pant for pengene. 1518 gav han kvittering for, at han til sig selv og riget havde lænset kirkens kasse for 1500 mark »som det hellige sakrament i Kippinge tilhørende er«. Samme år måtte hans sekretær på Engelsborg gi kvittering for et nyt lån, så han har åbenbart ikke fået den helt tømt med det første. Og så lånte han igen i 1523, samme år som han 13. april rejste til Nederlandene og mistede sine kongekroner, så Kippinge har næppe fået meget tilbage. Private lånte ganske reglementeret, mod afdrag og formodentlig renter.

Ved reformationen var Kippinges stilling som mirakkelkirke officielt ødelagt. Men det gik ikke så stærkt. Mange katolske levn levede videre, ikke så meget den højere katolske teologi og kirkelære, men netop det magiske, det undergørende og helsebringende. Folk kom stadig til Kippinge. Der kom stadig forbavsende mange gaver udefra til den lille landsbykirke. Og det var ikke kun »den vanvittige almue«, det vil sige »den uvidende«. I én af sine mange redegørelser for Kirsten Munks synder skriver Christian den Fjerde 27. december 1630: »Item (ligeledes) at du varst udi Kippinge kirke udi Falster og sammesteds først faldt på knæ udi stolen og læste og siden gjorde reverens for alteret og lagde nogle stykker guld udi alterbogen, så og udi stokken, forærede også klokkeren et stykke guld, alt til den ende, at Gud i himmelen ville unde dig din hjertens begæring« (nemlig at kongen snart måtte dø).

Christian den Femte med Charlotte Amalie og kronprins Frederik (den Fjerde) var i kirken 21. juni 1692. Og der kom stadig gaver og penge. 1695 skænkede Niels Knudsen fra Nakskov en guldmønt (en halv portugaløs), der blev hængt op på alteret i en guldkæde, som gaver hænges op i sydlige katolske kirker endnu idag. Den blev stjålet i 1723. Men endnu 1729 hang på alteret et sølvkru-

cifiks skænket af Cathrine Høyer, ialtfald med hendes navn på. Det er også væk.

En stor del af kirkens inventar er skænket af fromme givere. Langt mere end i almindelige landsbykirker.

Kirkens indre er stateligt. Kirken har murede hvalv i koret, smykket med kalkmalerier. Kirkerummet har en tøndehvælving af træ. Den har haft malerier, men den blev desværre helt fornyet midt i 1800-tallet. Altertavlen er fra 1633 og dens gamle »staffering«, det vil sige maling og guld, er vistnok gjort af dronning Sophies hofmaler Anthonius Clement, så stafferingen kan være en gave fra enkedronningen. Havde hun skænket tavlen (skåret af Jørgen Ringnis) havde hun nok sat sit navn på.

Korgitteret er fra 1650, men nystafferet 1680. Det er mindet ved en malet indskrift, der blandt andet nævner »Biscop offver Fynestift Mg. (Magister) Thomas Kingo«, for Lolland-Falster hørte den gang under bispestolen i Odense.

Også den rigt skårne skriftestol er stafferet 1680, af Hans Lauridsen fra Næstved. Den har seks bibelske relieffer, med firelinjede vers, der ikke kan være digtet af Kingo. De halter i metrikken, og de er henrivende naive. Selv det alvorlige værk »Danmarks Kirker«, der sjældent har lejlighed til humor, kan ikke stå for det lille vers

Jonas Aff Fiskens Bug
Saa Jammerlig Raaber ud
Høyt Op til Jesu Øre
Att Komme paa det tørre

Digteren har talt én af de danske dialekter, hvor »d« i ud er stumt. Rimet i de to første linjer blir Bu- u-, vel udtalt uden stød.

En pragtfuld gotisk alterkalk er nu på Nationalmuseet. Kirken gav den imod at få en kopi.

Kirketårnet fik sit høje og slanke spir 1701. Det er tækket med spån. Det blev »helt fornyet og delvis forringet 1911 ved arkitekt H. C. Glahn« (Erik Horskjær).

Sankt Søren's kilde lå vest for kirken. Den blev søgt af kildegæster ved midsommer helt op imod år 1800. Den

søgte af krøblinge, der her, som ved Helnekilden i Tisvilde, lod deres krykker blie i kirken som tak. Den blev rensset op 1822. Men den forsvandt så komplet, at man i vor tid har ment at den i virkeligheden i sin tid var i et hul i tårnet. Da jorden vest for kirken skulle bruges til at udvide kirkegården (den var ikke gjort større siden middelalderen) søgte man efter kilden, men den er vistnok ikke fundet endnu.

Men på Falster var troen på Kippinge stærk langt op i tiden. Falster skulle være »ved magt«, så længe Kippinge kirke stod.

Holberg nævner i sin danske historie legenden om en tyv, der stjal kalk og disk fra Kippinge, men han kunne ikke slippe bort, for han sank i, hvor han så gik, men sagnet må skyldes, at »bemeldte Kippinge kirke endnu af den gemene almue holdes helligere, end andre kirker der på landet. Jeg begriber, at en præst kan være helligere, end en anden, men ikke, hvorledes sådan særdeles helligdom kan falde på en bygning frem for andre«.

Men »almindelige mennesker« læste ikke Holberg og de andre rationalister. Kun langsomt blev Kippinge kirke »almindelig«.

Litteratur om Sankt Søren's kilde i Kippinge, se August F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, Danmarks Folkeminder Nr. 33, Kh. 1926, side 126.

37. Borrehuset

1709 Borrehuset.

Godt fire en halv kilometer øst for Stubbekøbing har Falsters kyst et hjørne på næsten 90 grader. Her er Grønsund færgested, lige overfor Hårbølle Bro på Møn. Grønsund er én kilometer bredt, strømmen kan være ret stærk.

Her ligger Borren, en stor sid eng, og Borreknold, eller Trælleborg. Navnet Trælleborg kendes henved tredve

HER LAA
BORREHUSET

1705 - 1731

TOMTEN UDGRAVET

1941

steder i Danmark, lidt varieret. Der er gættet frodigt på, hvad navnet kommer af, men det vides ikke. På Borrenkold er der spor af en borg, så der er tale om én af vore ret utallige tidligt middelalderlige borgtomter. Det spændende er, at borgen har ligget svært strategisk, ved Grønsunds snævring. På Møn er der mange borgsteder, det samme på Falster, i Sydsjælland og på øerne. Det kan se ud som et helt strategisk system til værn mod fjender fra søen, men det kan der ikke siges noget om, før samtlige borgtomter er, om ikke undersøgt grundigt, så dog daterede.

Navnet gik videre til Borrehuset, hvor Marie eller Maren Grubbe boede i de sidste tolv år af sit liv.

Marie Grubbes historie er fortalt i »Her skete det, Nørrejylland, 28, Tjele«, og den skal ikke fortælles igen her.

Men kort: hun var født cirka 1640. Hendes far var Erik Grubbe på Tjele, hendes mor Maren Juul Iversdatter. Marie Grubbe ægtede først Frederik den Tredjes »naturlige«
søn Ulrik Frederik Gyldenløve. Hun blev skilt fra ham, flakkede om i udlandet, vendte tilbage til sin far på Tjele, og blev gift anden gang, med Palle Dyre. Ham blev hun også skilt fra, igen på grund af utroskab, og hun ægtede sin mands kusk Søren Sørensen Møller. 1706 kom hun og han til Borrehuset ved Grønsund. Om han havde eneret på færgefarten eller kun en ølstue, eller begge dele, er lidt uklart, men han var vist virkelig færgemand.

Som nævnt i fortællingen om Marie Grubbe må der ha stået nogen bag. Det var ikke et ringe færgested, så hvad enten de har levet af krohold, færgefart, eller begge dele, så kan de godt ha siddet nogenlunde i Borrehuset.

Færgestedet var ældgammelt. Det ligger i Danmarks geografi, at visse steder må der blie færgefart, eller ialtfald overfart, så snart bygderne har haft så meget med hinanden at gøre, at der var brug for at komme fra sted til sted.

Her er færgefarten naturligt dikteret af, at det er Grønsunds smalleste sted.

Færgestedet ved Grønsund er nævnt første gang 1509. Men her har været fast overfart-sted længe før. Der var bare i dokumenterne ikke ret tit brug for at nævne et færgested. Den slags naturlige småting kom først med i

det skriftlige, da folk begyndte at skrive mere personlige breve.

Vi véd ikke hvem der kan ha hjulpet Marie Grubbe og hendes mand til bevillingen på færgestedet her, eller om de er blevet hjulpet, men det er ialtfald tankevækkende, at de flyttede ikke ind i en gammel elendig rønne. Huset var nyt, bygget året før. Blev det simpelthen bygget til Marie Grubbe og hendes mand?

I tre år sad hun alene i huset, mens han var i jern på Bremerholm, for drab på en skipper, som han var »kommet til« at slå ihjel. Enten har drabet været i nogen grad nødværge, eller der må igen være en hjælpende hånd bag, for det er på den tid en forbavsende mild straf for drab.

Det var i den tid, den 27-årige Ludvig Holberg så hende og talte med hende. Han var rejst fra det pesthærgede København, hvor universitetet var lukket.

Marie Grubbe døde 1718, i en alder af 75 år, så hvor vildt hun havde levet, var det åbenbart ikke gået alvorligt ud over helbredet.

Det Borrehus, som hun boede i, brændte allerede 1731. Det ny blev bygget lidt mod øst. Derfor var grunden urørt, da den blev gravet ud 1940–41. Der blev ikke fundet meget, og idag er kun en brolægning synlig, men der er rejst en sten, som siger at her stod Borrehuset.

Fra færgepynten nord for Næsgård følger man vejen mod nordøst-øst langs kysten. Så ses tomten og stenen på højre hånd, lige ved vejen.

38. Fanefjord

Omkring 1370 Fanæfyorth. Tolkning tvivlsom. Ialtfald ikke noget med fane, flag. Måske samme rod som i Fanø, der også er usikkert tolket. Et ord kendes fra norsk (Ivar Aasen), fan eller faan, støv, aske, snedrive. På Fanø kunne det så være klitterne, og der kan ha groet kæruld ved Fanefjord. Vestjysk har ordet fenne, svensk fen, sid mark, våde enge. Det passer på den østlige, brugelige del af Fanø, og på Fanefjord, som landet om fjorden ser ud idag.

I Møns sydvestlige hjørne, syd for broen til Bogø, skærer Fanefjord sig næsten to kilometer ind i landet, med en største bredde på henved en halv kilometer.

Der ligger en kirke og nogle få huse. Intet fiskerleje og ingen by er groet op ved fjorden, der bare rækker ind i bondebygden uden at blie brugt til noget som helst.

Det er Saxe, der i sin danske historie har ledt tanken hen på Fanefjord.

Vikingetiden havde været en stor tid for mange Danskere. Vældige skarer var stået vestpå, til Normandiet og England, og havde taget jord i bygderne, som de nordligere landnamstogter til Island. Men de danske togter havde en anden karakter, fordi togterne ikke gik til øde egne, men til bygder hvor landet måtte erobres.

De »store tider« var en vældig åreladning for det danske hjemland. Så stor så kejser Otto kunne marchere op i Jylland med en hær, for vikingetogterne hærgede også de frisiske kyster og handelspladserne ved flodmundingerne. Otto havde åbenbart regnet ud, at om sommeren var landet svagt, for de fleste mænd var på søen.

Det endte med en dyb svækkelse i Danmark. Alt for mange var rejst bort, alt for mange var druknet eller faldet »i viking«. Det kneb at organisere det ny kongedømme efter vesteuropæisk mønster. De gamle selvgroede bygder ønskede ikke en alt for mægtig herre. Og så endte det tilmed i evige fejder imellem kongeættens unge, fordi der ikke fandtes regler for, hvordan kronen gik videre ved kongens død.

»Prinsekrigen« stod imellem Svend, Knud og Valdemar, tre ætlinge af kongestammen. Mens alt det skete, blev landet hærget af Venderne, der sad ved den nu tyske Østersøkyst og blev trængt sydfra, bogstaveligt skubbet i vandet. Hvem de egentlig var er usikkert, men var de ikke Slaver, var de ialtfald blevet »slaviserede«. Den danske vikingetid var endt. Landsbygdens bønder lå ikke mere i viking hver sommer, og et mægtigt jagtrevier for sørøvere var ledigt. Det var det, Venderne nu overtog. Med store flåder stod de nordpå og viste at de havde lært Danskerne kunsten af. Nu var det Danmark, der oplevede velsignel-

sen ved at få visit sommer efter sommer af hærgende vikinger, og de danske bygder var lige så hjælpeløse overfor truslen, som bygderne i England, Normandiet og Frisland havde været det. Falstringerne og Lollænderne sluttede endda til tider en slags fred med Venderne, selv om det aldrig gik så vidt som det var gået vestpå. Der blev ikke betalt enorme formuer til fjenden, som den engelske »Dane-gæld«, og der blev ikke tale om, at tusinder af Vender tog jord i Danmark, kun nogle få, og det er endda usikkert hvornår det skete.

Situationen var håbløs, så længe de danske konger og kongsemner havde mere travlt med at flække hovedet på hinanden, end med at samle ledingen og værne landet. Den gamle flådeleding var gået i opløsning, selv om ledingsflådens »styrismænd« vistnok stadig hævdede deres stilling som flådens ledere.

Men så blev Knud Lavards søn Valdemar (den Store) enekonge i Danmark, efter at Knud var blevet myrdet ved Blodgildet i Roskilde og Svend var blevet dræbt efter slaget på Grade Hede (1157).

Det var Valdemars tanke, at nu skulle der sættes hårdt ind for at standse Venderne. Absalon var hans ven. Eller »ven«, vi véd det ærligt talt ikke, men de stod ialtfald sammen i arbejdet.

Foråret 1158 bød Valdemar en del af søledingen ud. Skibene skulle samles ved Masnedø, men her viste det sig, at flådens styrismænd ikke havde spor lyst til djærv strid. De forklarede Valdemar, at det kunne ikke nytte noget, og sæt de blev slået! Det bøjede Valdemar sig for, og han blev frygteligt hånet af Absalon.

De var unge mænd i deres bedste alder. Absalon var 30 år, Valdemar var 27.

Bisp Asser i Roskilde var død i april 1157, og Absalon var blevet valgt til hans efterfølger ved et sælsomt valg, der ikke lod kannikerne i tvivl om, at de gjorde klogt i at vælge ham. Og, siger Saxe, således blev Absalon valgt på den smukkeste måde.

Saxe fortæller, at bispegården lod han ligge »mestendels jævnet med jorden«, mens han selv gik i viking mod

Venderne. Hans herlige første sejr stod 12. april 1158 ved Boeslunde på Sjælland, hvor han med sine huskarle »atten mand høj drog mod fireogtyve fjendtlige skibes mandskaber« – en højst utrolig historie (Boeslunde, bd. 1, Sjælland).

Saxe lader os forstå, at Absalon er fuld af kraft og mod, mens Valdemar pønser på et togt, der skal lægge Falster øde, fordi en mand på Falster havde sagt uheldige ting.

Men så blev kongen alvorligt syg. Også Absalon blev syg, så det var åbenbart noget smitsomt.

Men da de var raske, gik Absalon sammen med sine slægtninge Peder, Sune og Esbern (den stærke regeringskamarilla) til kongen og sagde, at nu måtte der ske noget.

Kongen drog til Skåne og udbød leding, som samlede sig ved det nuværende Landskrona. Sjællands leding blev også budt ud. Sidst Falstringerne og Lollikerne, for at de ikke skulle smutte ned til Venderne og røbe det hele.

I »magsvejr« stod flåden sydpå mod Vendernes hovedborg og helligdom Arkona. Men da de omtrent var fremme, vendte det meste af flåden og kongen om og sejlede tilbage. Dybt skuffet fulgte Absalon efter og fandt kongen »i Mønboernes havn«.

Den er almindeligt tolket som Fanefjord.

Kongen bad dem komme til sig og sagde, at det var blevet så sent på dagen. Det var bedre at vente til næste dag og komme friskere frem.

Så gav Absalon kongen den navnkundige, vældige op-sang, der først tolker hans sorg og skam over at kongen igen havde bøjet sig for styrismændene: »Den ypperste lejlighed vrager vi! Liden kost har vi tilovers! Og dog bruger vi tiden til unyttige svinkeærinder, der kun er et påskud til at vende hjem! Der er intet, der spærrer os vejen, men vi vil grumme gerne gi vor fejhed navn af nødvendighed! Er det ved den slags dåd du vil værne landet? Er det med slige tanker du går til din kongegerning?« – og så videre.

Næste morgen lagde de ud. Men det var blæst op, så det blev en drøj dag ved årerne, imod vind og Østersøens korte hårde krapsø.

Kongeskibet var for vældigt og prangende, ikke et helt godt søskib, så i åben sø sprang kongen »med sværd i den ene hånd og banner i den anden« over i Ingemar Skånings skude. Bisp Eskild var med, men hans store skib holdt ikke til at hugge i søen, så han måtte vende om. Flere fulgte ham straks.

Nogen vældig succes blev togtet ikke, men dog en begyndelse.

Og så fulgte år efter år togterne mod Vendland, som endte med Arkonas erobring og hele Vendlands undertrykning. Der kom ikke flere Vender på togt til de danske kyster.

I de kampe blev ledingsflåden samlet gang på gang, gerne med Masnedø og Vordingborg som samlingssted og hovedbase. Men Fanefjord? Har den fungeret som frem-skudt havn og flankestilling?

Det har været almindeligt antaget, at Fanefjord stadig spillede en rolle. Stedet lå godt for udfart til Østersøen, for sejlads til og fra Vordingborg og farvandene mellem Sjælland og de sydlige øer. Det er en god naturhavn med læ og nem udfart.

Men Saxe nævner ikke navnet Fanefjord. Kun »Mønboernes havn«. På Møns sydkyst er ingen havn. Det lyder ikke troligt, at kongen efter det første uheldige togt skulle være roet og sejlet halvt rundt om Møn til Stege Nor.

Der er bare en uheldig vending i Saxes tekst. Han fortæller, at om natten blæste det op, flåden blev splittet og drevet til havs. Fra Fanefjord turde det være noget nær umuligt. En del skibe kan ha ligget udenfor fjorden.

Vi har ikke noget andet sted på Mønkysten, der naturligt kan kaldes »Mønboernes havn« – ud over indsejlingen til Stege Nor, hvor købstaden Stege groede op, og som sagt, det vil virke lidt akavet, om kongens skib og de andre, der vendte om, virkelig skulle være sejlet så langt før de lagde til land. De kom fra Øresund og var noget nær nede ved Vendlands kyst, før de lagde kursen om og søgte hjem. Man kan sige, at Fanefjord er ikke den helt ideelle naturhavn, fordi bredderne er så moseagtige, men fjordhavnen har været i høj grad brugelig.

Stedet er ikke undersøgt, og der er, så vidt jeg ved, ikke gjort fund, der kan tolkes som spild fra en ledingsflådes base – enkelte ting må være gået over bord, lerkar til maden må være blevet knust. Det ville være morsomt, om arkæologerne så på stedet.

Og noget vil de nok finde.

For ved Fanefjord ligger Fanefjord kirke, alene i bondelandet, kun med et par huse ved siden af. De andre Mønkirker ligger i hver sin landsby, bortset fra Damsholte, der er et langt senere herregårdskapel.

Alligevel er Fanefjord kirke øens største, bortset fra kirken i Stege.

Og den er viet søfarernes helgen Sankt Nicolaus. Kirken er bygget 1250 til 1300, altså ret tidligt i middelalderen, men hundrede år efter at Vendertogterne kan ha brugt Fanefjord som havn.

Kirken er toskibet, med hvalv, der er sat op i tiden omkring 1500. Den store kirke er rigt smykket med kalkmalerier. Det er ikke enestående billeder alle sammen, for de er malet af den maler, der kaldes »Elmelundemesteren«, fordi hans malerier først blev fundet i Elmelunde kirke. Han har malet i Elmelunde, i Kjeldby, og i flere kirker, men hans største præstation er her, af den enkle grund, at her var malerifeltet størst. I de andre kirker er der kun ét sæt hvælvinger, her som sagt to. Hvalvene bæres af tre solide murede piller midt ned gennem kirken:

Mens de romanske kalkmalerier gerne er højtidelige, man har kaldt dem »aristokratisk kunst«, er mange af de senere middelalderlige billeder folkelige, vist nok gerne med mellemeuropæiske træsnit som forlæg. De er bibelen og helgenlegenderne fortalt som festlige kulørte serier. Kulturhistorien var ikke opfundet endnu, da billederne blev malet. Hvordan mennesker i Palæstina gik klædt på Jesu tid anede man ikke noget om. Man tænkte sig til lidt folderige kapper, og enkelte tyrkiske turbaner, når det gik højt, og derfor er julenat i Fanefjord en hyggelig scene med et jævnt dansk middelalderpar. Josef sidder og spiser af en madpotte, og de er klædt som jævne borgerfolk eller bønder fra Møn. Der har været malerier på væggene. De

er gået tabt, men på hvalv og piller er de godt bevaret og heldigvis først fundet 1930, så de har undgået alle de velmente uheldigheder, som skete med de første danske kalkmalerier, der blev banket frem. Fanefjord er en af vore pragtfuldeste kalkmalerikirker. I det kirkelige kalkmaleri ejer Sverige og Danmark et enestående felt af europæisk kultur- og kunsthistorie, mærkværdigt lidt kendt udenfor Norden.

Men bag den enlige store kirke der havde råd til at lade en god malermester boltre sig på alle vægge og piller og hvalv – bag det må ligge, at kirken var rig.

Den naturligeste forklaring er, at Fanefjord har fungeret som fiskerihavn under de store sildefiskerier. Stege var med i »Sundfiskeriet«, der også drejede sig om fiskeri i en del af Østersøen. Igen mangler vi undersøgelser. Er der spor af sildeboder her, som på Lollands Albue? Intet ses, men de har næppe ligget i de våde enge, og alt det fastere land er pløjet i århundreder siden fiskeriets store dage. Men har her været fiskerihavn, så det er meningen bag ordet om »Mønboernes havn«, viser det, at fjorden var brugelig, og at der var en grund til, at fjorden havde det navn på Saxes tid, for allerede den gang var sildefiskeriet i fuld gang.

Der er i egnen en del borgtomter fra tidlig middelalder. »Borgsted« nord for Fanefjord blev ødelagt ved »militære anlæg«, der under første verdenskrig absolut skulle plantes lige oven i borgtomten, der var ret usædvanlig, 60 gange 65 meter, med grav om banken. Fund af skår siger »ca. 1300«.

Fanefjord er mere fuld af uløste gåder, end af klare kendsgerninger. Bortset fra den pragtfulde kirke, men den er turen værd.

39. Lille Damme

Store og Lille Damme, på Vestmøn. 1513 Damme. Indtil for få år siden Store og Lille Dame. I egnen også Dame Mader eller Damme Mader. Damme hænger sammen med både dam og dæmning, en made er en mose (sønderjysk maj), samme ord som mudder.

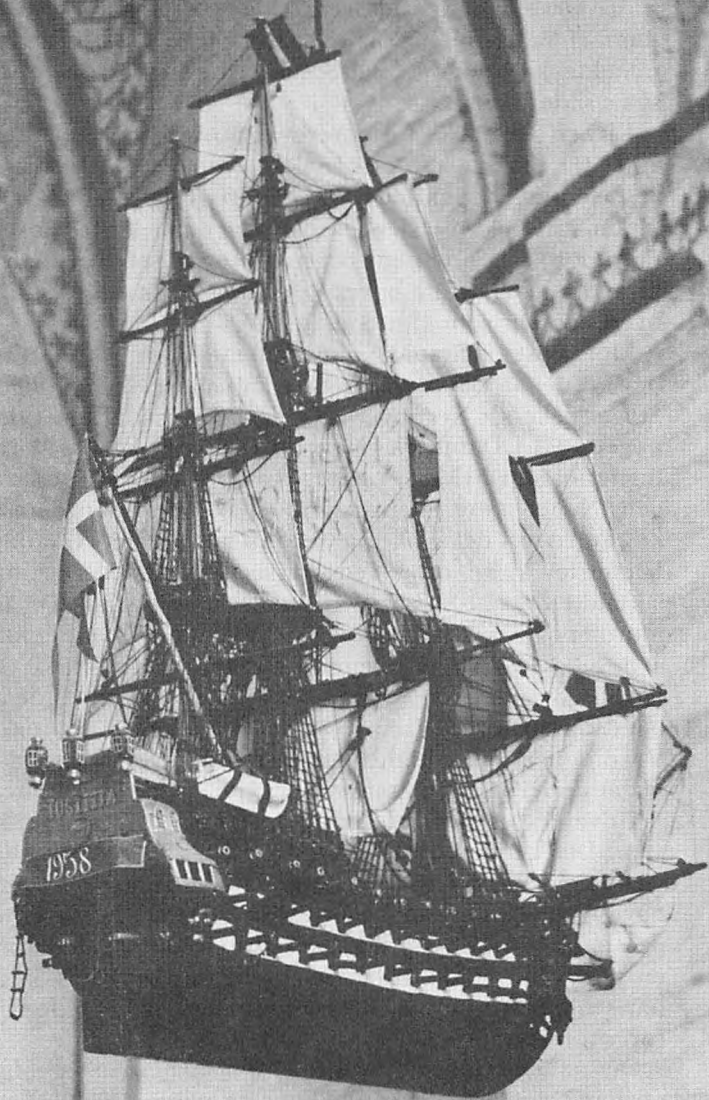
Under den første Carl Gustav-krig 1657–58 blev Møn hærget af Svenskerne, og her som andre steder »udskrev« Carl Gustav soldater. Tre hundrede unge mænd blev hentet ud af deres hjem og som svenske soldater stukket ind i Carl Gustavs hær. De fleste »udskrevne« endte i de baltiske stater, hvor de deserterede eller gjorde oprør, så deres skæbne blev mørk. Kun enkelte slap hjem.

Tre hundrede unge mænd fra Møn svarer vel, med folketallet af idag, til om Tyskerne havde udskrevet et par tusind eller mere. Da Carl Gustav brød freden og trængte ind i Danmark igen, var Mønboerne indædt sikre på, at til Møn skulle Svensken ikke komme igen. Skønt de svenske tropper imod fredsftalen ikke havde rømmet Danmark, hørte Møn til de egne, som Svenskerne havde trukket sig væk fra.

Der var dog blevet enkelte svenske militærfolk på øen, men Mønboerne greb til våben. Dem var der ikke mange af, så de væbnede sig med »kirkeknipler«, det vil sige knipler der var blevet gjort reglementerede ved, at de var stemplet eller brændemærket af øens embedsmænd. En del bøsser havde de også. Det gik hårdt ud over de få Svenskere, som ikke slap væk. Og så fulgte øens ret utrolige kamp for friheden.

Carl Gustav sendte straks efter sin landgang på Sjælland bud til Møn og krævede proviant til heste og mænd. Han fik ikke noget. To gange til sendte han bud og truede med de sædvanlige militære repressalier. I stedet sendte Mønboerne proviant til det belejrede København.

I spidsen for Mønstyrkerne stod oberstløjtnant Just von Ebbel, der havde mere erfaring end de fleste danske officerer, for han havde været i England og kæmpet med den skotske hær imod Cromwell. Frederik den Tredje sendte et kompagni til øen, ledet af kaptajn Hans Schrøder. De to

officerer arbejdede godt sammen, så ledelsen var i orden.

Svenskerne prøvede at få Mønboerne til at tro, at modstand var håbløs, fordi København allerede var faldet. Mønboerne havde bådkontakt med hovedstaden og lod sig ikke narre.

Men som året før kom frosten tidligt og hårdt. Juleaften (ny kalender 3. januar 1659) gik tusind Svenskere over isen fra Sjælland. Schrøder førte sine styrker imod dem, og efter en kamp på isen omtrent midt mellem Sjælland og Møn blev Svenskerne kastet tilbage.

Efter at isen var kommet, var det umuligt at sige hvor Svenskerne kunne ventes, så Mønboerne holdt våger åbne på et stræk af tre danske mil, fra Ulvshale til Grønsund. Alle var med til at save vågerne, også kvinder. Der var strandvagter langs kysten, og feltkanonerne stod og ventede på torvet i Stege.

28. januar rykkede oberst Ascheberg over isen imod Møn med tre tusind mand. Han havde prøvet at forhandle, men Mønboerne havde sagt nej. Kampen stod igen på isen, imellem Stege og Koster, og vågerne hjalp meget. Svenskerne blev igen kastet tilbage.

Det betød måske ikke alverden i den svenske krigsførelse, om Møn var i svenske hænder eller ej, men dels ville Carl Gustav ikke finde sig i at en lille ø sejrede, dels havde han hårdt brug for øens forråd, efterhånden som de sjællandske slap op.

Da isen var borte fik pfalzgreve Philip von Sultzbach (som siden førte den svenske højre fløj i slaget ved Nyborg) ordre til at erobre Møn.

Hans første landgang slog fejl. Han kunne ikke få sine heste i land. Han prøvede så ved Grønsund færgegård, men han mødte så stærke danske styrker på stranden, at han måtte trække sine folk ombord i skibene igen. Så gik han i land på Bogø. Det siges at en forræder viste Svenskerne vadestedet fra Bogø til Møn over det fladvand, der hedder Letten. Imens gik Ascheberg i pramme ind til Koster (den halvø, hvor nu Mønbroen fra Sjælland går i land på Møn). De mønske styrker måtte dele sig. Kaptajn Schrøder kæmpede ved Damme, mens oberstløjtnant von

Ebbel førte styrken ved Koster. Begge steder blev Mønboerne nu slået. De to svenske styrker rykkede mod Stege, og her kom det til den sidste kamp, der skal ha været blodig. Byen blev taget (8. juni 1659 ny stil). Stege og hele Møn blev givet til plyndring. Hævnen blev hård. Da Svenskerne endelig, i 1660, igen drog fra Møn, lå 244 gårde øde, 67 »næsten øde«.

En del i beretningen er lidt usikkert, for eksempel tallene på soldater, men sandheden var barsk nok.

Ved Damme står en sten, rejst i 1959, til minde om kampene og nederlaget. Verset halter lidt i fødderne, men meningen er god nok: Møn forsvarede sig. Og måtte betale hvad det kostede.

40. Stege

1309 Stikæ. Af ældre dansk steg, stigh, en nedrammet pæl, samme ord som stage, stav, stok. En del stednavne hedder noget med steg eller stig. Man har ment at det måtte være palissader. Ordet betyder dog vistnok pæle rammet ned i vand. Nye fund har vist, at de danske farvande mange steder var værnet med pæle rammet ned i havbunden, så skibe kun fik et smalt sejlløb. Ældre billeder viser at Stockholm var dækket på den måde. Stege har rimeligvis haft sådan et værn.

Allerede sidst i 1100-tallet, på Valdemar den Stores tid, blev der bygget borg på den østlige af de to landtunger, der danner renden ind til Stege Nor, og her groede en by op. Borgen hed 1266 Stekeborh. Siden også Stegehus.

1247 satte Erik Plovpenning sin halvbror hertug Knud af Blekinge ind på borgen som fange. Lybeckerne befriede ham. De var interesserede i borgen, fordi den var et solidt sted midt i »Øresundsfisket«. Omkring 1252 sad Lybeckernes ven, den tyske ridder Henrik Æmeltorp som hovedsmand på Stegehus. 1290 var det en tysk adelig, Hintze Falkenhagen.

1310 gik borgen hjem til den danske krone, og fem år efter var der et møde på borgen, hvor det blev vedtaget at sende styrker imod Stralsund. I »den kongeløse tid« efter

Christoffer den Andens fald, samme år som grev Gert slog de sjællandske bønder ved Thorslunde Bro (14. september 1328) blev Stege besat af tyske pantejere. Først 1348 gik borgen tilbage til Valdemar Atterdag. Det siges at han byggede den mægtigt ud, med tre tårne og en solid ringmur.

Der sad så en række kongelige høvedsmænd på borgen. Den kendteste blev Anders Bille, der sad her i 1510, da Lybeckerne gik i land på Møn. 1. juni slog han dem, så de måtte sejle bort.

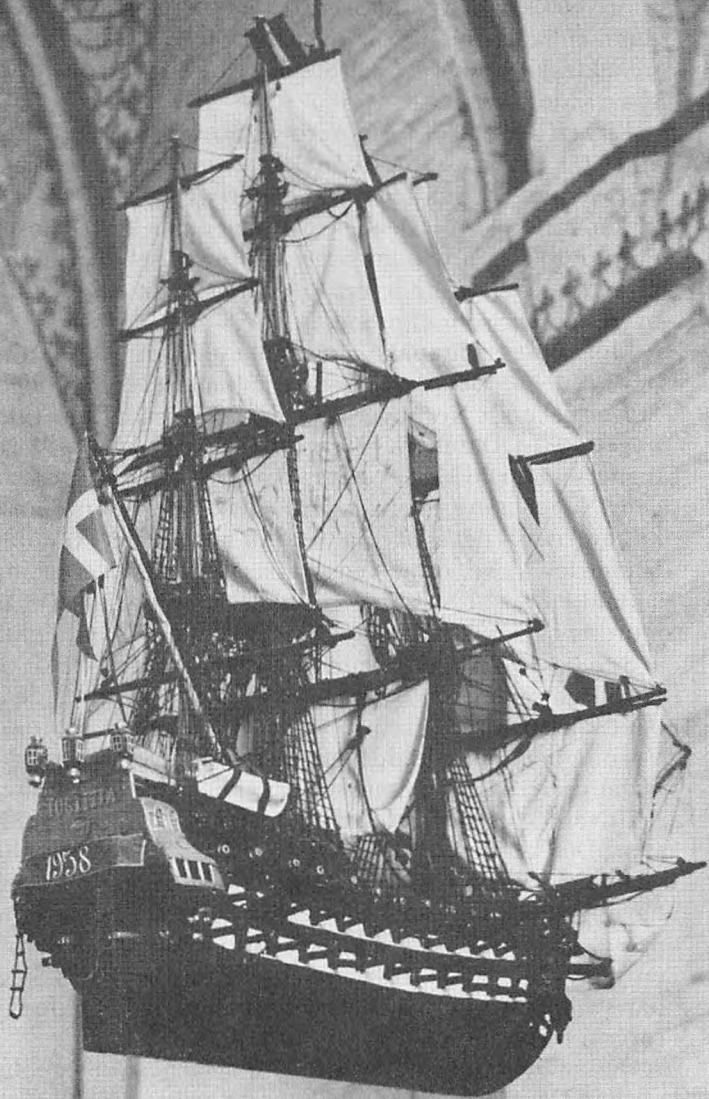
Anders Bille sad her endnu som høvedsmand under spændingen imellem Christiern den Anden og den danske adel. Borgerne i Stege støttede Christiern den Anden, mens Anders Bille gik over til Frederik den Første. Grevefejden brød ud ved Frederik den Førstes død. 1534 rejste Anders Bille fra Stege, men han mente at han havde sørget for at den havde en stærk besætning.

Men det lykkedes Stegeborgerne at trænge ind på borgen, og så rev de den ned. Grev Christoffer, der ialtfald officielt kæmpede for den fangne Christiern den Anden, skænkede borgerne store gaver som løn, blandt andet fik de Ulvshale og Ulvshale Fang. De havde også præsteret grundigt arbejde. Borgen var jævnet med jorden. Kun avslængerne stod igen, for de kunne jo bruges.

Men Christiern den Tredje sejrede. Stegeborgernes brev på Ulvshale, og hvad de ellers havde fået, blev taget tilbage, og borgernes ledere blev taget til fange og henrettet. De havde ødelagt en kongelig borg. Christian den Tredje havde det med i sine store planer om Danmarks borge, at Stegehus skulle bygges op igen, men det skete ikke. Der var ikke brug for den.

Idag er der intet som helst at se på det areal syd for broen, hvor Stegehus lå.

Stege var op gennem middelalderen en rig by. Den havde to kirker. Den ene af dem står endnu og er usædvanlig blandt danske købstadskirker ved sin størrelse. Den har et solidt tårn, og den ældre kirke er udvidet med et højt og lyst kor. Det virker nok lidt uharmonisk sammen med den ældre kirke, men man byggede ærligt, enhver tid

i sin tids stil. Det kan minde om kirken i Skanør, hvor den ældre kirke også fik råd til et vældigt og lyst kor, og en vis sammenhæng er der. Når en by som Stege havde råd til en så vældig kirke, er det fordi Stege havde en solid plads i det store sildefiskeri.

Kirken blev hårdt restaureret af professor H. B. Storck 1907–09. Han kasserede nådeløst store dele, ja det meste af inventaret, epitafier og så videre, fordi det »skjulte kirkens arkitektur«. Det hele blev lagt ud på kirkepladsen, så fattigfolk kunne hente det som brændsel. Derfor har kirken i det indre i nogen grad mistet sit ansigt. Men bygningen er som sagt enestående.

Morsomst er de sparsomme kalkmalerier. Møns kirker har en del af Danmarks bedste kalkmalerier, men lige i Stege kirke ses de noget nær dårligste, man kan finde noget sted i Danmark. I en tid der yder fireårs børns tegnerier stor hyldest, vil Stegekirkens malerier være sagen. Noget mere talentløst findes næppe i den danske kirkeverden – det skulle da være en høne malet i Gammel Haderslev kirke, oppe ved orgelet. Spørgsmålet er, om ialtfald en del af Stegekirkens malerier simpelthen er en murerspøg, straks kalket over, fordi det aldrig var tænkt, at de billeder skulle stå fremme. Der findes i danske kirker en del sjove malerier, som man kan mistænke for at de er håndværkernes leg, som portrættet af »Jeppe Murer« i Vordingborg, så ialtfald det mest primitive i Stege blev malet under stor munterhed og skjult med det samme.

Udvendig er kirkemuren smykket med striber af kridtsten. Det kendes i Sydsjælland og her, og det var den virkning, Martin Nyrop brugte, da han byggede Københavns rådhus, fordi den var »dansk«. (Den er i virkeligheden lombardisk). Idag ses den bedst i Rådhushallen, for i en storby blir hvide striber temmelig mørke. Her i Stege har striberne deres virkning endnu, og her hentede Nyrop sin inspiration.

De samme striber er brugt i »Mølletårnet« i Stege, byporten. Danmark har kun få byporte levnet. Der står én i Fredericia, én i Nyborg, en port i Fåborg, og porten i Sorø, der ikke er en byport, men en port gennem klostrets gamle

mur eller »clausur«. Stegeporten er den middelalderlige port i Stege vold, og den ligger her også endnu, Danmarks eneste middelalderlige byvold. Den er lav ind mod byen og har sikkert haft palissader, men graven er dyb, så voldens virkning udad er ret imponerende.

Strategien i Stegevolden er klar: byen (og borgen) lå på en landtange, og volden dækker tangen fra kyst til kyst. Den virkning er brugt flere steder i Danmark. Den ses i Kronborgs landværn, og i Fredericia. Lægger man en borg eller en by på en odde eller en hage, blir det en kort linje der skal værnes, og det sparer arbejde.

Stege fik et alvorligt smæk, da sildefiskeriet døde hen. 1525 havde byen omkring 2500 indbyggere. Tilbagegangen, og Svenskekrigene, satte byen i stå. 1672 var indbyggertallet så vidt vides sunket til 656. Først omkring 1900 var den igen oppe på sin størrelse fra reformations-tiden, med 2245. Idag har den cirka 4000 indbyggere, men så er de forstæder regnet med, som ikke eksisterede i ældre tid.

Litteratur om Stege se Trap 5. udg. IV,1 side 121.

41. Bornholm

Henved 890 Burgenda lande. Litteraturen om navnet Bornholm er stor, men en sikker tolkning er ikke nået. »Borg-« kan være en borg, og det kan være en højde. Bornholm hæver sig synligt over havet, og der var folkeborge på øen tidligt i jernalderen, måske før. Men det var der også på Øland og Gotland. Debatten har navnlig drejet sig om folkenavnet Burgunder. De skulle være kommet her fra. Man har dog rigtigt peget på parallellen Gotland. Her skulle Goterne ha haft deres urhjem. Det véd vi intet om. Hvis ønavnene har noget med folkenavnene at gøre, kan øerne være blevet invaderet af henholdsvis Goter og Burgunder. Den nuværende navneform Bornholm toner frem i 1400-tallet. Man har ment at den måtte komme af den tyske skriveform, og ved diverse pantsætninger af øen til Lybeck har tysk spillet en større rolle i administrationen her, end i andre danske lande udenfor Hertugdømmerne på den tid. Men Tyskerne kan også ha brugt en nyere almindelig dansk navneform. Det skrevne spillede en så lille rolle, at det næppe så tidligt har dikteret

almindeligt dagligsprog. Men i så fald må formen være skabt i »det øvrige Danmark«, for ialtfald ældre Bornholmere siger den dag i dag noget i retning af Borringholm.

Bornholm har i den grad haft sin egen skæbne indenfor de danske lande, at det er rimeligt kort at se på øens historie.

Den var beboet i oldtiden. Siden er der tale om indvandring og udvandring. Mærkeligt er, at øens stednavnestof stort set ikke rækker længere tilbage end vikingetiden. Om øen er blevet tømt for mennesker under de store slavetogter, der var blandt andet Danskernes store indtægtskilde, eller grunden er en anden, kan ikke siges. I slutningen af 800-tallet skrev den engelske kong Alfred, hvad han havde hørt den angel-saxiske købmand Wulfstan fortælle. Fra Norge var han sejlet til Hedeby (ved Slesvig). Så stod han østpå gennem Østersøen, og »Vendland var om styrbord, og om bagbord var Langeland og Falster og Skåne, og alt det land hører til Danmark. Og Bornholm (Burgenda lande) var os om bagbord, og det (land) havde sin egen konge.«

Danmarks lande hed altså Danmark, eller de lande regnedes for at høre til Danmark, før Harald Blåtand »samlede sig al Danmark«. Hvordan det hænger sammen véd vi ikke, men på Bornholm har der åbenbart siddet en høvding eller søkonge, som har været selvstændig.

Adam af Bremen skrev (henved år 1070) at Bornholm var Danmarks navnkundigste havn. På den tid må øen være kommet under den danske konge.

Guldfund på øen siger, at den gamle øst-vest-rettede handelsrute gennem Østersøen (fra Hedeby til Den finske Bugt) også havde station på Bornholm, og øen har været med i handelen.

Sagaerne nævner Bornholm og Bornholmere, som Bue Digre, der fandt døden i slaget ved Hjørungavåg, men det er måske mere sagadigt end historie.

Knytlingasaga fortæller, at på Knud den Helliges tid var Egil Ragnarson jarl på Bornholm. Han kaldtes Blod-Egil, måske snarere Blot-Egil, fordi det kan ha knebet lidt med hans kristendom. Han levede i gammel stil som viking, så

Knud den Hellige kom til Bornholm og lod ham hænge.

Øen hørte egentlig ikke sammen med Skåne, men 1149, da ærkebisp Eskild i Lund sluttede endelig fred med Svend Grade, fik bispestolen tre af øens herreder, nemlig Haslæ- Hænnings- og Michlinga-herrederne (idag mere fantasiløst Nørre- Øster- og Sønder-), mens kronen beholdt Rothnæherred (idag Vester-).

Det er rimeligt at tro, at de bornholmske kirker i særlig grad blev bygget som fæstninger, fordi øen lå stærkt truet af Venderne. Men på Bornholm er bevaret en række folkeborge (ringvoldpladser), hvor Bornholmerne har kunnet søge ly med kreaturer og heste. Borgene er bygget før Vendertiden. De svarer til folkeborge på Øland og Gotland og kan hænge sammen med slævejagterne, eller de har været brugt i bygdefejder.

Midt i 1200-tallet byggede ærkebisp den solide borg Hammershus, (oprindeligt langt mindre end ruinen nu er), mens kongen byggede Lilleborg i Almindingen som værn for sit vestlige herred.

Op gennem årene måtte Bornholm opleve, at kongerne igen og igen brugte øen som pant for penge eller i politik. Det kongelige vestre herred gik 1266 som pant fra Erik Menved til den rygenske fyrste Vitslav. Den danske drost Uffe Nielsen Næb købte herredet af ham i 1277. Lunde-ærkebisp Karl den Røde købte så Vesterherred og Rønne af Uffe Niensens søn 1327, efter at kongen var gået med til, at ærkebispstolen på den måde fik hele Bornholm.

For 1319 erobrede kongens marsk både Bornholm og Hammershus fra ærkestolen og fik hele øen som len af kongen. Det varede ikke længe. 1321 fik ærkestolen øen af Christoffer den Anden. Så blev den kongelig igen. Men marsken gik over til oprørerne, og ærkebisp fik øen tilbage. Marsken blev nu ærkestolens høvedsmand på øen, med sæde på Hammershus. Men han blev belejret af kongelige tropper og måtte 1325 overgi sig. Igen to år efter gik øen tilbage til ærkebisp.

Så fulgte en roligere tid, hvor ærkestolen styrede øen som sin fri ejendom, uafhængig af den danske konge.

1360 erobrede Valdemar Atterdag øen, men han gav den næsten straks tilbage til ærkebispem, men på betingelse af, at når kronen ønskede det, kunne den få øen tilbage. Det ønskede kronen først 1522, da Christiern den Anden krævede øen. Trods aftalen protesterede ærkebispem stærkt. Året efter måtte Frederik den Første så aflevere øen igen. To år efter byttede han med ærkebispem, så bispestolen fik Varberg len og han fik Bornholm tilbage. Men det var fordi han gerne ville gi den i pant til Lybeck.

Lybeckerne havde længe haft kig på Bornholm. Det store sildefiskeri rakte her over, med Bornholm som den østligste fiskeplads. 1510 gjorde de landgang og hærgede øen, så Jens Holgersøn Ulfstand måtte skrive til kongen, at øen var »helt« plyndret. 1522 erobrede Lybeckerne Hammershus. I uroen omkring Christiern den Andens sidste år og flugt støttede Lybeck Frederik den Første.

Vi véd temmelig lidt om Bornholmernes og de bornholmske byers vilkår op gennem middelalderen, hvor der jævnligt blev skiftet herre på Hammershus hvert andet år, så det har været svært for øens indbyggere at følge med. Selv om øvrigheden den gang greb væsentligt mindre ind i folks daglige tilværelse, end »stat og kommune« gør det idag, eller greb ind på en helt anden måde, må de forvirrede forhold ha givet en usikkerhed og et evigt skift af øverste embedsmænd, som må ha skabt temmelig utålelige vilkår.

Men nu blev utåleligheden ialtfald fast. Lybeckerne havde blandt andet erobret Gotland til Frederik den Første. Som tak, og som betaling, gav han dem nu Bornholm på halvtreds år, dog at den bornholmske kirke hørte under dansk styre og kongen stadig havde »overhøjheden«. Det var altså den daglige administration og alle skatter og afgifter, Lybeckerne overtog. Det ønskede Lybeck naturligvis at få det mest mulige ud af. Den lybske foged Bernt Knop sad på Hammershus fra 1535 til 1543 og sugede øen ud på det groveste, med hårde metoder overfor bønder og borgere.

1535, midt under Grevefejden, prøvede Bornholmerne at bruge uroen i riget til et oprør. To danske landsdom-

mere, Hans Jensen og Mogens Uf, stod i spidsen for oprøret, men på Ugleenge ved Åkirkeby blev de slået af Lybeck-erne.

Da Christian den Tredje fik magten i Danmark 1536, måtte han som forlig med Lybeck gå med til, at øen blev under lybsk styre halvtreds år fra det år at regne, og Bernt Knop sad som sejrende tyran på Hammershus.

Det lybske styre blev så hårdkogt, at den danske konge klagede: øen blev ødelagt og befolkningen helt plyndret. Det kom til undersøgelser, forhandlinger og forlig. Enden blev, at Lybeck måtte betale en erstatning på 4000 lod sølv og 3625 mark dansk. Bornholmernes tyske tyran og bøddel Bernt Knop blev endelig hentet hjem. Ny lybske fogeder fulgte ham, og de var ikke meget kønnere. En særlig stilling fik dog fogeden Schweder Kettingk, der sad på Hammershus fra 1556 til 1573.

Hans rolle er lidt svær at få klarhed på, men det ser ud til, at han i nogen grad følte sig som Kongen af Danmarks mand. Ganske vist krævede han skatter og afgifter til Lybeck, men under Den nordiske Syvårskrig holdt han øen mod svenske angreb fem gange. Det drejede sig om svenske flådestyrker, der prøvede at gøre landgang. Han dæmpede skatteudskrivningen og gjorde hvad han kunne for at hindre, at Bornholmerne blev udskrevet som soldater. En tid var han simpelthen den danske konges jurisdiktionsfoged, men det var ikke muligt for ham at fungere som kongens mand, når han også var Lybecks. Fra begge hold samlede klagerne sig imod ham. Han måtte gå fra stillingen, og i tre år sad der en ny lybsk foged.

På den tid var Danmark blevet så stærkt, og Lybeck var i den grad på retur, at Frederik den Anden tog øen hjem 1576, ti år før tiden.

Øen fik fred, men i begyndelsen af 1600-tallet blev Bornholm frygteligt hærget af pest flere gange. Vi véd ikke hvor mange mennesker der var på øen, men 1618 døde 5200, og i den senere pest 1653–54 døde 4500, så det er svært at se, at der overhovedet var mennesker tilbage på øen, selv om der var 35 år mellem de to værste epidemier.

1645, under Torstenssonkrigen, gik Svenskerne i land

på Bornholm. Øens militi var ledet af uduelige officerer. Neksø blev plyndret, og Hammershus overgav sig på én dag. Ved freden i Brømsebro kom Bornholm dog tilbage til Danmark igen.

Men ved Roskildefreden 1658 blev Bornholm givet til Sverige sammen med Skåne, Halland og Blekinge.

Oberst Printzensköld blev svensk kommandant, og han gjorde hvad han kunne for at skåne Bornholmerne og den hårdt hjemsøgte ø. Men han måtte naturligvis lystre Carl Gustavs ordrer. Han prøvede at forklare at det ville ødelægge øen, men Carl Gustav var ligeglad. 350 unge mænd blev »udskrevet« til den svenske hær.

Ved sammensværgelserne i Hasle og Rønne gjorde Bornholmerne oprør. Printzensköld blev skudt i Rønne.

Et hold af de sammensvorne sejlede til det belejrede København og gav Bornholm til Frederik den Tredje, 29. december 1658. Kongen og hans efterkommere fik øen »som evig arv og eje«, det første sted i Danmark, Frederik den Tredje blev enevældig. Der kom danske soldater på Hammershus, og det lykkedes dem at slå et svensk flådeangreb tilbage.

Da Bornholmerne var lidt skuffede over de »privilegier«, de fik som løn, fik de ved »forklaringen« af 21. september 1770 fritagelse for soldatertjeneste i Danmark, imod at de så selv værgede deres ø. Samt en del skattelettelser.

Under Englænderkrigen 1807–14 blev de bornholmske byer beskudt fra søen, for Bornholmerne var ivrigt med i »kaperkrigen«, der gav gode fortjenester ved kapernes »statspriviligerede« sørøveri.

Men så sent som ved forhandlingerne efter Englænderkrigene var der i København planer om at lade Svenskerne få Bornholm – for at redde Norge. Frederik den Sjette kom dog i tanker om, at øen jo var kongeslægtens til »evig arv«, fordi Bornholmerne selv havde friet øen fra Svenskerne, så planen blev stille lagt hen.

Men Bornholm lå isoleret, langt fra hovedstaden, og langt fra resten af Danmark. Selv om Bornholm ikke havde sin egen konge, som da Wulfstan sejlede sønden om

den, var øen sig selv, med sin egen kultur. Og sin egen organisation. Der har aldrig været adel og herregårde på øen. Der var ingen landsbyer. Gårdene lå hver for sig, som i Norge. Øen har i nogen grad sin egen dyreverden. Blandt andet er her ingen muldvarpe. Heller ikke mårarter, odder og grævling.

Fritagelsen for soldatertjeneste faldt bort 1867 (løjtnant Anker var ved Dybbøl som frivillig), men 1932 blev Bornholms Væbning genoprettet, fra 1946 suppleret med værnepligtige fra resten af landet.

10. april 1940 satte tre tyske skibe 800 tyske soldater i land i Rønne. De faste tyske styrker på Bornholm var ikke store under de første år af besættelsen, men der kom mange soldater på orlov fra flåden. Der blev ikke bygget mange kystskanser som de vestjyske. Dueoddeskanserne var de største, og de blev ikke bygget færdig. Der kom radar og antiluftskyts. Modstandsbevægelsen havde navnlig travlt med at hjælpe flygtninge der skulle til Sverige.

I alt lykkedes det at føre ca. 800 mennesker i sikkerhed.

1944 begyndte større tyske styrker at komme til Bornholm. En ny officer, von Kamptz, overtog kommandoen. Han var rabiat nazist og en primitiv herre. Henved 17.000 tyske flygtede soldater fra østfronten kom til øen.

5. maj 1945, dagen efter at budskabet om Danmarks befrielse havde lydt i radioen, kom yderligere 5000 tyske soldater til Neksø. Dagen efter lige så mange, svært bevæbnede, også med kanoner. Et døgn efter kom ny styrker og de gik i gang med at plante kanoner ved kysterne. Et par russiske flyvemaskiner blev beskudt fra tyske skibe i Neksø havn. Så blev Neksø bombet, og kort efter Rønne. Senere på dagen blev havnene i de to byer igen bombet. Der blev smidt løbesedler ned om overgivelse, men von Kamptz nægtede. De to byer blev bombet igen. Endelig brød von Kamptz sammen og overgav sig.

Derefter fulgte den russiske besættelse. De vældige flokke af tyske soldater blev straks sejlet til den tyske kyst.

Den russiske besættelse varede til 4. april 1946. Så var øen endelig fri. Et storstilet hjælpearbejde kom i gang. 300 træhuse blev skænket af den svenske stat, og store indsam-

linger i Sverige og Danmark hjalp til, med mere end otte millioner kroner i penge og naturalier.

I de sidste hundrede år har turismen været en væsentlig indtægt, og sommerhuse har præget øen stærkt. Men stadig er den sig selv – øen i havet, der altid var isoleret, og som unægtelig gennem tiderne er blevet både hårdt og temmelig skødesløst behandlet. Men med sin særlige natur, sin særlige kultur, sin dialekt, og sin egen byggeskik, var og er øen altid sig selv.

Der findes en meget rig litteratur om Bornholm. Et udvalg af den se Trap 5. udgave IV,2 side 417.

42. Rønne

1327 Rodne. Rimeligvis samme ord som rådne, af lav sur strandjord eller vandsyge engdrag. Før havnen blev bygget kan rådden tang ha lejret sig bag Rønne Rev. Men stedet var også Bornholms største fiskeplads, så fiskespild kan ha præget stedet med stank, som det idag kendes i byer, der har fabrikker for sildemel og fiskeolie.

Byen er blevet til sidst i 1200-tallet. Den var kendt som fiskeplads i det store sildefiskeri. Ved Skanør og Falsterbo havde fremmede fiskere fra Østersøstæderne privilegier på »fed«, det vil sige et stykke strandeng, hvor de havde deres boder og kunne salte og pakke silden. I Rønne havde Greifswalderne ret til at gå i land og salte. De havde deres eget Mariagilde i byen og fik lov til at bygge et Mariakapel. Rønne kirke var viet til søfartshelgenen Sankt Nicolaus, som Nylars kirke i sognet lige øst for Rønne (egentlig Nilars, Nicolaus), mens den gamle søfartshelgen Sankt Clemens havde sin kirke nordligere på øen.

Op gennem middelalderen levede byen fredeligt, bortset fra at den måtte dele skæbne med hele øen, når der kom ny herre på Hammershus. 1490 klagede Rønneborgerne over, at der blev krævet urimelig megen ægt (kørsel), fordi borgen fik sine leverancer over Rønne.

Alle Bornholmere måtte finde sig i skiftende høveds-

mænds og lensmænds mer eller mindre korrupte styre. Byen var Bornholms største, men ikke egentlig hovedstad, fordi øen blev styret fra Hammershus, så Rønne havde ikke rettigheder frem for de andre byer. Men når fjenden angreb fra søen – anden mulighed var der jo ikke – var det tiere de andre byer, eller den nøgne kyst, der fik angrebet, fordi der var mindst modstand at vente.

Men så kom Svenskekrigene.

I sin »Borringholms Krønike« fra 1671 skrev rektor Rasmus Pedersen Ravn: »Eftersom det var saa Gud behageligt, at de Svenske brugte Isen til Fordel som en Bro Dannemarks Landet at besøge, indtage og overrumple, er der oprettet til Roskild Contract imellem begge disse Rigers Konger, som bestod i 20 Artikler, hvor da iblandt andet Borringholm er denne Regering ugerne afstaaet. Derover er Johan Printzensköld paa Svenskens Vegne her til Landet d. 29. Apr. ankommen, annammede Slottet (Hammershus) og det med 130 Mand, som han med sig havde, besættede; saa d. 6. Maj sammenkaldede Landfolket udi Aakirkeby, lod læse sine Ordre, lovede store Løfter paa de Svenskes Vegne og Gerning paa høje Ting, endog aldeles intet paa fulgte, uden d. 12. begærede af Gejstlige og Verdslige Rigtighed paa deres Indkomst, og der efter lod Seddel udgaa til hvert Sogn om saa mange Skæpper Gryn, Pund Kød, Spader, Hakker og nogle Par Sko, item (iøvrigt) Sengeklæder, Gryder og Kedler, som til Slottet strax skulde opsendes . . .«

Bornholm var afstået til Sverige, og øen var nu svensk. Men Sverige var stadig i krig med Danmark.

Bornholmerne er særprægede. Men ikke så mærkværdige, at de ikke er Danskere. Som efter 9. april 1940 skete der i begyndelsen – ikke noget. Efter den nøgterne danske parole: lad os nu lige se hvor galt det går.

Men det gik galt. Det var ikke Printzenskölds skyld. Carl Gustav havde givet ordre til at Bornholmernes »skikke og sædvaner« skulle respekteres, så de kun lidt efter lidt blev lavet til Svenskere. Men i praksis var den ordre intet værd. Ingen erobrere har respekteret noget i den retning, og nu var der krig. Der var brug for leveringer, der var brug for

proviant, der var brug for alt hvad man kunne hente i de bornholmske gårde og borgerhjem, så øen blev behandlet nøjagtig som de besatte danske provinser, og ikke som et nu svensk land.

Printzensköld måtte skrive, at den bornholmske befolkning var »primitiv og ikke meget kultiveret«, og at den ikke var venligt indstillet. Samtidig advarede han i sine skrivelser imod at ødelægge øen og byerne. Men han fik sine ordrer. Blandt andet skulle øen, der i de seneste årtier var hærget af pest så befolkningen var skåret drastisk ned, nu levere soldater til den svenske armé.

Printzensköld måtte lave mønstring.

Den skænker os en oversigt over Bornholms Værn på den tid: 682 musketærer med kronens gevær, 183 bøsse-skytter med egne gevær, 261 gamle, væbnet med spader. 19 kaptainer, officerer, sergenter og korporaler, ialt 1145 mand.

Ældre bornholmsk historieskrivning har været hård imod Printzensköld. Det er uretfærdigt. Efter alt hvad vi kan se var han en fornuftig og menneskelig mand, klog – på visse punkter (understreget: på visse) nok klogere end Carl Gustav. At Svenskerne i den sidste ende ikke fik Bornholm sammen med Skånelandene var Carl Gustavs egen fejl, ikke Printzenskölds.

Den bornholmske milits var som sagt på 1145 mand. Ved lange forklaringer fik Printzensköld tallet skåret ned til 350. Han var klar over, at udskrivningen var vanvittig. Senere måtte han sende 45 ryttere. Det nåede han, så vidt det kan ses, også ved at manipulere svært med tallene.

Men realiteten: han måtte sende de unge Bornholmere afsted.

Militsen måtte først møde i Rønne »med fem dages kost«, siger rektor Ravn i sin krønike. Han nævner, at ved afskibningen fra Rønne Red var det fem hundrede, der blev sendt af sted. Bornholms sobre historiker J. A. Jørgensen holder fast ved, at det var »kun« 350, men Ravns skildring er levende: De udskrevne måtte møde i Rønne

» . . . hvor velb. Gustav Horn dem med 500 Mand udi 5 Skuder lod indføre og foer her fra med dennem til Stettin.

Gud véd, hvad Sorg, Jammer og Klagemaal der da hørtes ved Stranden, som saa mange gode Venner skiltes, og ikke komme sammen igen uden i Guds Rige: Forældrene miste Børnene, Børnene Forældrene, Mændene deres Hustruer, Kvinderne deres Mænd, Brødre deres Søskende, Slægt og gode Venner. Printzensköld bekendte selv sig ikke nogen Tid at have hørt større Graad og Klagemaal, end da skete udi hans egen og de andre Svenskes Nærværelse.«

Det, rektoren her skriver, er ikke sentimentalt. Det er den rå virkelighed, måske de linjer, der bringer os nærmest ind til nerven af, hvad Svenskekrigen var.

Og det er baggrunden for, hvad der videre skete.

Her kan historien desværre ikke skrives helt i sammenhæng. Den må sættes sammen af, hvad der også fortælles om Hasle og Hammershus.

Printzensköld var ikke Bornholms Livingstone. Han var Carl Gustavs lensmand på Hammershus og måtte lystre. Det er udenfor tvivl, at han fandt sit hverv modbydeligt og meningsløst. Men med alt hvad han kunne gøre for at mildne måtte han lade det regne ned over Bornholmerne med krav om korn og materiel og skatter. Men grænsen for det danske bondesnu tålmod blev overskredet den dag på Rønne Red, da 350 unge mænd måtte gå ombord i fjendens skibe som bortførte slaver.

Resten af historien er logisk, intet andet.

Spændingen førte til »Hasle-sammensværgelsen«, der straks efter blev fulgt op af sammensværgelsen i Rønne.

Dansk historie kan, ude fra set, virke lidt grødet. Det er værd at lægge mærke til, hvem det er der organiserer modstand og kup, for billedet er tankevækkende nok det samme, som under besættelsen 1940–45. Under Grevefejden var det to bornholmske landsdommere. Når sammensværgelseskresene i Hasle og Rønne nævnes, ses det igen, at det var kendte og jævne borgere i ét.

Haslefolkene kom først. Så blev modstanden organiseret i Rønne, ikke af lyssky stratenrøvere, men af 1) Claus Clausen Kames, borgmester, til for kort tid siden borgerkaptajn, 2) Mads Pedersen Kofoed, kort tid før borger-

fændrik, ældre bror til den navnkundige Jens Kofoed fra sammensværgelsen i Hasle, 3) Villum Clausen Kelou, gift med Mads Pedersen Kofoeds søster Karine, 4) Hans Christensen Storch, 5) Hans Lavridsen, 6) Jens Jensen, skipper, 7) Anders Staalle, vistnok også skipper, 8) Morten Mortensen, 9) Oluf Andersen, 10) Mogens Tidemand, og fra den nære landsbygd 11) Hans Olufsen Kofoed, fribonde på Blykobbegård, og 12) Claus Kofoed, hans bror.

Sammensværgelsens plan gik ud på, at Printzensköld skulle fanges eller skydes, når han en gang var uden for Hammershus. Så skulle kirkernes klokker gå, alle skulle samles ved Ruts kirke, og næste led i planen var så Hammershus. Skønt mange var med i sammensværgelsen, slap der så lidt ud, at Printzensköld i sine rapporter kun kan tale om usikre rygter.

Onsdag 8. december red Printzensköld sydpå, vist kun med én mand, svensk fændrik Gustaf Sabbel. På Hammershus var kommandoen nu i hænderne på svensk løjtnant Pehr Lagman og Printzenskölds unge hustru Anna Hård, der som kommandantens kone nok har haft en vis myndighed over en løjtnant.

Kommandanten standsede i Hasle for at sige til borgmesteren, at hvis krigsskatten ikke snart blev betalt, blev der lagt soldater i kvarter i byen. Så red han videre. De sammensvorne i Hasle var klar over, at han skulle til Rønne, og at nu var øjeblikket der. De prøvede at organisere et baghold ved vejen, men inden det var i orden, var kommandanten i Rønne.

Så gik der bud ud over øen, men i mørkningen kom Printzensköld i hus hos Rønnes ældste borgmester Peder Lavridsen Møller i Storegade.

Her sad han og spiste, da de tre Haslefolk Jens Kofoed, Niels Nielsen Gumløes og Jens Lavridsen Risom kom væbnede ind i stuen for at ta Printzensköld til fange. Flere af sammensværgelsens mænd kom til. Printzensköld satte sig til modværge og væltede det bornholmske »stenbord« (et bord med plade af kalksten) frem imod dem. Da maden vel stod på bordet, må det ha skabt et vist roderi. Den gamle borgmester og hans bror David hindrede nu, at

kommandanten blev dræbt i stuen, selv om de fik ganske drøje hug. Kames og Risom fik de andre til at love, at kommandanten ikke ville blive dræbt. Som fange blev han ført ned ad den natmørke gade mod rådhusfængslet. Men da de var lige ved porten, skød Villum Kelou sin pistol af imod ham. Kuglen gik ind under det venstre øje, og han var død på stedet.

Klar er sagen aldrig blevet. Selv »skudt under flugtfor-søg« kan ikke bruges her. Snarest har Kelou ikke kunnet styre sig. Og som J. A. Jørgensen skrev det i sin lidt gamle stil: »Det maa beklages, at dette skete! Havde man kunnet bringe Printzensköld som Fange til København, vilde der over hele Opstanden have ligget en Solglans, som nu savnes.«

Det primitive mord gør kuppet i Rønne lidt væmmeligt. Men nu var der til gengæld ikke noget tilbagetog, oprøret måtte gå videre straks.

Der gik bud øen rundt, at klokkerne skulle ringe, undtagen i de nordlige kirker, der kunne høres på Hammershus, og at alt mandskab skulle søge mod Rutsker.

I Rønne blev kommandantens lig først liggende på gaden, mens der blev søgt efter andre Svenskere. Det måtte hindres at de galopperede til Hammershus med nyheden. Et par svenske folk slap åbenbart væk, men til Hammershus kom de ikke.

Så blev liget lagt ind på et bord i rådhuset.

Da al svensk modstand var ovre, sejlede en delegation af kupmænd til København. Frederik den Tredje fik det glade budskab midt under belejringen, men med tilbage til Rønne havde Bornholmerne Frederik den Tredjes ordre af 28. december 1658, om at den svenske kommandants lig skulle »indsættes« i Rønne kirke. Vi véd, at liget fik hvide handsker på hænderne, at kisten var smukt trukket indvendig, og at den udvendig havde nelliker af tin og otte lædertrukne håndtag. Den blev sat i en større kiste, og begge kister blev gravsat i søndre våbenhus. Den gamle borgmester gav en tønde øl til gravgildet.

Men Printzenskölds enke Anna Hård og hendes tre børn boede nu hos Rønne-rådmanden Jens Anscharissen.

Han var gift med Jens Kofoeds søster Elsebeth. Selvfølgelig var det et chok for Anna Hård, at hendes mand lige var blevet dræbt, selv om det er hvad en officershustru må regne med i krig. Og hun har ikke elsket Bornholmerne. Siden klagede hun til Carl den Ellefte, da hun i et bønsskrift bad om støtte, og hun fortalte, at på Bornholm havde hun haft det så skrækkeligt. I hendes »fangenskabs« tid i Rønne var hun blevet behandlet så ukristeligt, at hun fik sig en håbløs sygdom, og hendes lille søn Jacob, der var halvandet år, døde praktisk talt af sult og vanrøgt.

Hun kom til Rønne-rådmanden fra Hammershus henvendt midt i december 1658. Sidst i april 1659 fik hun lov til at rejse fra Bornholm. Det er fire måneder. Fra amtsstuen havde hun i den ret korte tid fået 7 tønder rug, 2 tønder byg, 7½ tønne malt, 4½ tønne øl, omtrent en hel tønne smør, 3 stude, 2 køer, 3 får, 7 lam, 12 gæs, 12 høns, 2 skæpper salt, 29 læs brænde, plus kontanter. Hvad hendes lille søn er død af, så er det næppe sult, og er han blevet »vanrøgtet«, må hun selv ha gjort det. Eller hun har ikke taget sig af husholdningen, for det skal siges: lagrene skulle også føde et par piger og to tjenere. Men alligevel. Tilbage er den mulighed, at rådmanden har fået fyldt sin egen kælder i Anna Hårds navn, men det var næppe gået stille af i den lille by. Da hun sejlede til København, fik hun til overfarten, som rejsekost, 1 lam, 6 høns, masser af frisk kød, brød og smør.

Hun krævede en erstatning på 6000 rigsdaler, fordi hun havde »mistet« det jordegods på Bornholm, som hendes døde mand havde »ejet«. Med hensyn til den håbløse sygdom, så døde hun først 3. november 1692, 34 år efter hændelserne på Bornholm.

Da krigen var ovre, gled Rønne sammen med resten af Bornholm tilbage i den isolerede, rolige tilværelse.

Efter Den skånske Krig var der store planer om at bygge Rønne ud som fæstning, og der blev taget fat på voldene. Planer af den art var der flere steder i Danmark, men her som andre steder blev det ikke til ret meget. Tilbage af Rønne Fæstning står idag egentlig kun det fine, rundkirkeagtige kasteltårn på bakken syd for Rønne havn, af

samme model som tårnet fra samme tid i Frederikshavn.

Legenden vil vide, at 1750 strandede et engelsk skib på Bornholm, og om bord var engelske standure. Fra dem skulle det bornholmske urbyggeri stamme.

Det var dog vistnok allerede 1745, at snekeren Poul Ottesøn Arboes to sønner grundlagde det bornholmske urmageri, og det skete i huset på Storetorv i Rønne. Der sidder idag en tavle på muren af det helt ny hus. Det ældre blev pulveriseret ved bombardementerne i 1945. Om Arboerne virkelig var de første er svært at sige, men de blev de mest kendte, fordi de var dygtigst, og det var dem, der skabte urtypen, på grundlag af andre europæiske standure, men den type, som blev til »Bornholmeren«, der iøvrigt skiftede stil med tiderne, indtil det fine lille eventyr var slut.

En ganske levende tid havde Rønne under Englænderkrigen 1807–1814, eller mere korrekt: handel og søfart led svære tab, men kaperskipperne havde store dage.

Stille og fredelig lå Rønne frem gennem århundredet, ja lige til 1940, da den tyske besættelsesmagt gik i land. Men det helt tåbelige skete først, da krigen strengt taget var slut.

Som nævnt under Bornholms historie: i de sidste uger og dage af besættelsen var store styrker af flygtede tyske soldater fra Østfronten blevet sat i land på Bornholm, og de skabte vanskeligheder, for en del af dem havde rigeligt med våben, men de havde ingen mad, og den nazistiske kommandant von Kamptz magtede ikke opgaven.

Russiske flyvere recognoscerede, og fra de tyske skibe i Neksø havn blev der skudt. Så fulgte den første bølge af bomber over Neksø og Rønne. De to byer evakuerede, folk flygtede fra Rønne ind i landet. Det første Rønnebombardement blev noteret på amtssygehuset med 7 døde, 33 sårede. Af dem var 2 tyske og 8 lettiske soldater. Samme dag kom meldingen i radioen om at Tyskland havde kapituleret på alle fronter. Radiovogne kørte rundt på Bornholm med højttalere, der råbte at krigen var ovre, alle kunne vende hjem.

Folk vendte tilbage til Rønne. I Neksø var evakueringen

kommet så vidt, at den »heldigvis ikke kunne standses«.

Der kom rygter om engelske maskiner, men de var desværre kun rygter. Klokkeren 18.45 fulgte bombardement nr. 2.

Løbesedler var kastet ned, underskrevet Luftkommandør Slepencov.

De bornholmske myndigheder fik kontakt med København, men i hovedstaden var alt druknet i frihedspostyr.

Fra den tyske kommandant i Rønne von Kamptz fik man kun det skriftlige og unægtelig klare svar:

An den Regionschef Jürgen Jørgensen, Rönne Rathaus. Auf Ihr Schreiben vom 7. Mai 1945 antworte ich, dass das abgeworfene russische Flugblatt nicht beantwortet wird.

Kort: han ville ikke svare på flyvebladets opfordring. Han skrev videre, at Bornholm var engelsk interessesfære, og at han havde ordre til kun at lade Englændere lande på Bornholm.

Som amtmand von Stemann har peget på, er sagen ikke klar.

Overgivelsen til Montgomery på Lüneburger Heide drejede sig også om alle tyske tropper i Danmark. Men fra det tyske hovedkvarter kom kort efter en melding, der understreger at overgivelsen kun drejede sig om krigen mod England, Amerika etc., det vil sige de vestlige fjender, mens kampen mod Rusland gik videre »um möglichst viele deutsche Menschen vor der Bolschewisierung und Versklavung zu retten« – det er: for at redde de flest mulige tyske mennesker fra bolchevisering og slaveri. (Den tyske Overkommando, redegørelse af 5. maj 1945).

Det var en tysk tilsnigelse, for Lüneburgerovergivelsen mælede intet om at føre krigen videre mod øst.

Det må huskes, at Tyskerne især mod krigens slutning var besat af en panisk rædsel ved tanken om Russerne, og når det også huskes, hvad Tyskerne havde præsteret på russisk territorium, af ødelæggelser og krigsforbrydelser (ordet her nævnt nøgternt juridisk), er rædslen forståelig.

Gåderne omkring Bornholms og Rønnes skæbne er

ikke ganske klaret alle. Bornholm er ikke en stor ø, målt imod de problemer, som tyske, russiske og engelske officerer sad med i hænderne i de dage, så det kan være grund nok til, at der ikke kom Englændere til øen. Men det fortælles, at von Kamptz netop desperat råbte: hvorfor sender de ikke en Englænder herover, bare én, som jeg kan overgi mig til!

Men ingen kom. Rønne blev bombet igen.

Der er, som altid, lidt usikkerhed i tallene, men i Rønne blev 250 huse totalt ødelagt, 23 brændte ned til grunden, og hened 3000 huse og ejendomme var mer eller mindre skadede.

Så kom Russerne til Rønne, men det gik fredeligt, bortset fra de første dages forvirring.

Op til vor tid var Rønne blevet skånet af skæbnen og havde et fint kultiveret gammelt miljø. Det blev i 1945 »svært skadet«, så det vil præge byen i mere end hundrede år.

Men midt på kørebanen, i gaden hvor Printzensköld blev myrdet, ligger to sten, en større (der egentlig er en runesten) og en mindre »for Printzenskölds hund«. Desværre ligger de idag lidt tåbeligt. Gaden er ikke brolagt mere, så de ligger midt i asfalten. Man kunne ha ladet den bid gade være brolagt, når nu »Printzensköld-stenene« stadig ligger her. Men her, midt på gaden, skete det, der sikrede at Bornholm ikke gled sammen med Skåne, Halland og Blekinge til Sverige. I de tre landskaber var der også kup, desperate sammensværgelser og oprør i 1658 og i mange årtier efter, men det var for let at sende soldater ned fra »Gammel-Sverige«. Bornholm var en isoleret ø. Derfor lykkedes kuppet her.

Rasmus Pedersen Ravn: Borringholms Krønike, ved Johannes Knudsen, Rønne 1926. J. A. Jørgensen: Bornholms Historie I-II, Rønne 1900–1901. M. K. Zahrtmann: Borringholms Historie I-II, Rønne 1934–1935. J. Klindt-Jensen: Barokken i Rønne Fæstning, Rønne 1952. Fem Aar, Indtryk og Oplevelser, ved Chr. Refslund og Max Schmidt, Kh. 1945–1946. P. Chr. Stemann: En dansk Embedsmands Odysseé, I-II, Kh. 1961.

43. Hasle

1335 Haslæheret (Hasle herred), først 1555 Hasle, Hassel. Hasle er samme navn som kyststedet Hessel ved Nyborg: hasselkrat eller en hassellund.

Byen blev vistnok købstad i første halvdel af 1500-tallet. Stor var den ikke, dens kirke var egentlig kun et af de kystkapeller, som Bornholm havde flere af, og kirken var temmelig fattig. 1624 var der tale om, at byen var for lille til at den kunne beholde sine købstadsrettigheder. Under de store pestepidemier i 1618 og 1654 døde 138 og 131 af byens indbyggere. Det må ha virket helt lammende, for 1658, da byen skrev sig i Bornholms historie, havde den kun henved 60 »borgere«, men det vil nok snarest sige noget i retning af husstande.

Her begyndte oprøret mod Svenskerne. Listen over de sammensvorne må holdes sammen med listen fra Rønne, men vi véd lidt mere om Haslefolkene. Igen ses det, at de sammensvorne var fra alle lag i byen:

1) Poul Hansen Ancher, fra Skåne. Han kom 1654 til Hasle som præst, fordi den forrige var død under pesten, 2) Niels Nielsen Gumløes, også fra Skåne, fra 1650 byfoged i Hasle, 3) Peder Olsen Hassel, siden 1639 borgmester og borgerkaptajn, og sættelandsdommer. Da landsdommeren Niels Nielsen samarbejdede med den svenske magt, var det Peder Olsen Hassel, der havde hemmelig korrespondance med København og Frederik den Tredje. 4) Jens Pedersen Kofoed, havde 1653 overtaget sin svigermors købmandsgård, fordi hendes mand borgmester Sander Pedersen var død. Jens Kofoed havde dræbt en mand i Rønne i 1655, men fået fredebrev, imod at stille sig med to rustede heste 1657 ved Knud Urnes kompagni i Skåne. Her havde han vistnok kæmpet under Svend Poulsen Gønge, ialtfald under Ulrik Christian Gyldenløve. Han var 21. december kommet hjem på orlov. Med Bornholms afståelse var han nu ikke mere dansk soldat, men til gengæld lå nu hans drabssag hos den svenske kommandant på Hammershus, 5) Claus Nielsen, tidligere borgerløjtnant, 6) Erland Olufsen, skipper, 7) Jens

Lavridsen Risom, vistnok født ved Tønder i Sønderjylland. Rigshovmester Joachim Gersdorff havde 1650 afløst Ebbe Ulfeldt som lensmand på Hammershus, men han havde sit høje embede at passe i København, så Risom var hans fuldmægtig på stedet, og lensskriver. Han ejede 90 tønder land bornholmsk bondejord. Som fuldmægtig var han ifølge Roskildefreden stadig dansk statsborger, så Carl Gustav havde bedt Printzensköld om at holde øje med ham og lægge bånd på hans gods. 8) Lavrids Brodersen, Gersdorffs underskriver, 9) Hans Mathiesen, Gersdorffs tjener, 10) Aage Svendsen, indtil for nylig korporal i den bornholmske milits.

Så vidt har M. K. Zahrtmann gjort rede for dem i sin bornholmske historie, her kort refereret. Men hvad han ikke nænner at pege på: det ses, at en del af mændene her, og i Rønne, havde personlige interesser på spil. Jens Kofoed havde en drabssag, der kunne blie levende, Gersdorffs folk så deres gode embeder tone bort, og mange havde »indtil for nylig« været officerer og underofficerer, indtil den bornholmske milits ved overgangen til Sverige blev opløst.

Det siger ikke, at de alle sammen kun var ude efter at redde deres egne sager, men det er med i billedet. Baggrunden var den reelle, at øen var afstået og nu blev styret som erobret land, hårdt og skånselsløst, fordi selv en fornuftig og rettænkende mand som Printzensköld ikke kunne skåne øen for det, han fik udtrykkelige ordrer til at gøre, kun søge at mildne ordrene en smule.

Det menneskelige blev naturligvis ved. Delegationen af sammensvorne, der sejlede til København (i åben båd sidst i december, tværs gennem de svenske vagtskibes linjer) fik rigelig løn, men for eksempel borgmester Peder Olsen Hassel glemte ikke ganske sit eget, nu han var i hovedstaden og kongen var glad. Han søgte privat audiens hos Frederik den Tredjes sekretær Erik Krag og fortalte ham, under fire øjne, at de andre var da meget brave mænd, men sammensværgelsen og kuppet og Bornholms befrielse – det var ham. Frederik den Tredje troede ham på hans ord og skænkede ham på stedet tre bornholmske

gårde, (Gyldensgård, Bukkegård og Bjørnegård) i tilgift til, at den kære borgmester lige var blevet udnævnt til øens landsdommer.

Og siden blev det Jens Kofoed, der stjal hele billedet. Han blev »Bornholms Befrier« i en grad, så alle de andre hartad blev glemt. Han forstod at føre sig frem, han var voldsom og aktiv, og nu var den gamle drabssag glemt. Grunden til, at det blev ham, kender vi ikke. Hovedmanden var vistnok Hasles præst Poul Hansen Ancher. Men han har åbenbart ikke snakket så meget bag efter, og så var han født i Skåne, ikke rigtig Bornholmer. Det var Jens Kofoed, der nu sad på Frennegård ved Svaneke.

Men med alle små muntre menneskelige glimt: her i Hasle blev sammensværgelsen skabt, den eneste af de mange sammensværgelser i de gamle østdanske lande, der lykkedes.

J. A. Jørgensen: Bornholms Historie I-II, Rønne 1900–01. M. K. Zahrtmann: Borringholms Historie I-II, Rønne 1934–35.

44. Hammershus

1394 Hamershus, også til tider Hamers Slaat. Af hammer, et gammelt nordisk ord for sten eller klippekold, klippeflade. Ved Gudhjem hedder den flade klippe ved den ældste naturhavn »Ladhammer«. Ordet kan til tider bruges om en strand med store sten. Det skånske Sandhammeren er dog nok et parallelnavn til det bornholmske Hammeren, fordi de to steder ligger overfor hinanden, på hver side af det farvand, der temmelig sent har fået navnet Hammervandet, uden at det viser, at »hammer« kan betyde noget med vand.

Det vides ikke hvem der først byggede borg på den knude, hvor Hammershus ligger, og heller ikke hvornår det skete. Det er almindelig dansk tradition at lægge borge lavt, i fugtigt land, hvor det er let at grave voldgrave og lave et værn. Kun få danske borge er lagt bare nogenlunde højt, som for eksempel Tranekær på Langeland, og de bornholmske, Lilleborg og Hammershus. Andre end de to

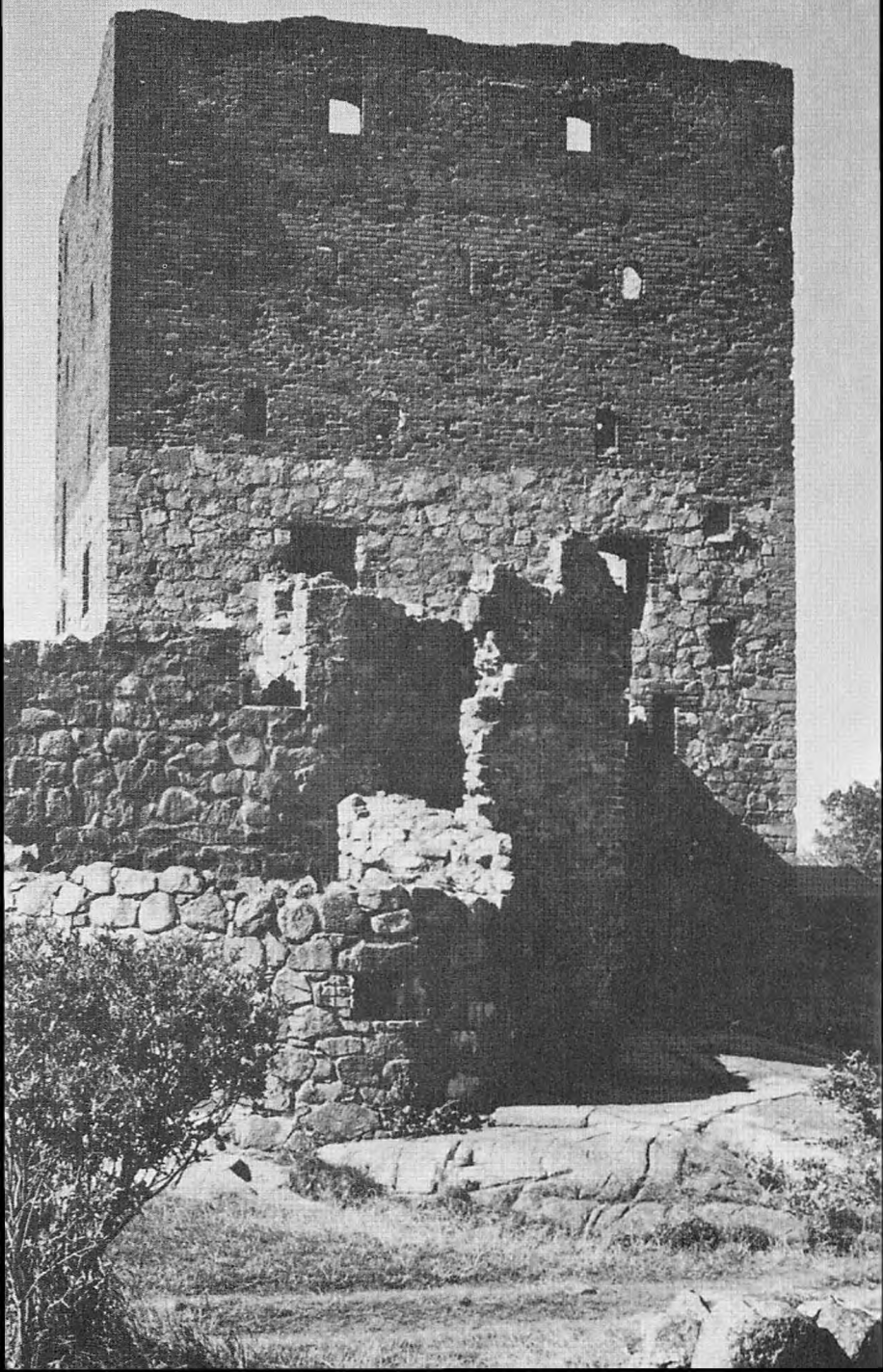
middelalderborge har der næppe nogensinde været på øen.

Hammershus har historie sammen med Bornholm, for her var stedet, hvor øens herre boede. Mens Bornholm, som tidligere nævnt, ikke har haft adelige herregårde, har øen haft den skæbne, at når den danske kongemagt var svag, kom Bornholm helt eller næsten helt under ærkebispens i Lund, eller under Lybeckerne. Med kongemagten var det lige til, her sad en lensmand, som i resten af de danske len. Med ærkebispens lensmand eller høvedsmand var det omtrent det samme, øen blev administreret, men i reglen ikke plyndret. Derimod var de lybske høvedsmænds eneste opgave at plyndre øen så grundigt som muligt.

Hammershus var tidligt en ganske stærk borg, selv om den oprindelig nok kun har været som det, der nu er kernepartiet, det vil sige Manteltårnet med den ovale ringmur og dens huse. Måske blev den første borg bygget af den stædige ærkebisp Jacob Erlandsøn (der døde 1274), måske af hans bror Anders Erlandsøn, ridder, i ærkebispens navn. Vi hører, at kronen erobrede borgen, og at den gik tilbage til ærkebispens. Efter mordet på Erik Klipping 1286 var borgen fristed for kongemorderne og deres norske venner. Da den balstyrige ærkebisp Jens Grand slap ud af Søborg fængsel (se »Søborg«, bindet om Sjælland), tog han ikke til ærkebisperesidensen i Lund, men til Hammershus, der var mere sikker. Siden blev borgen igen erobret af kronen. Et evigt skift af kongelige og kirkelige høvedsmænd er marcheret ud og ind af Hammershus, og imens blev borgen gradvis bygget større og stærkere.

Også her har Odensebispens Jens Andersen Bældenak siddet som fange. Søren Norby fangede den lybske junker Carsten Lüneburg, der var blevet foged på Hammershus. Lybeckerne købte ham fri og satte ham som foged på borgen igen. Ærkebispens fik fra Lund startet et oprør på øen. Carsten Lüneburg blev igen fange, og ærkebispens satte Mikkal Hals ind som høvedsmand.

Men så holdt det evindelige skift op for lange tider, som nævnt under Bornholms historie. Frederik den Førstes

behandling af Bornholmerne og Hammershus er en ydmygende historie. Som Tysker, og som »præ-Schleswig-Holsteiner«, har han savnet al viden om, og sikkert al interesse for Bornholm. Han fik borgen i hænde og gav den tilbage til ærkebispens i Lund. Så mageskiftede han, så han fik ø og borg tilbage, men kun fordi han skulle bruge begge dele som pant til Lybeck i halvtreds år, vel det mørkeste minus i Frederik den Førstes ellers så køligt kloge og ikke umenneskelige politik.

Lybeckerne har præget Hammershus. En stor del af byggeriet er deres. Manteltårnets navn er tysk, det betyder »kappen«, og det er ikke mere underligt, end at flere nordiske borge havde et tårn, der hed »Fars Hat« - for eksempel både Kalundborg og Bohus. Den nedre part af tårnet er bygget af granit, med skarpt vandret skel til den øvre teglmur. En tid var »tårnet« ikke højere, og ikke et tårn, men et bredt kvadratisk stenhus. I den øvre teglmur ses to »friser« af kamtakker, svarende til to forhøjelser, inden den tredje førte muren op til øverste højde. De ses bedst på sydmuren i god sidesol. Det endte med, at den store murkolos fik et dobbelttag som tårnet på Åkirke.

1525 rykkede den brutale røverfoged Bernt Knop ind på borgen. Og her residerede Schweder Kettingk, selv om han vist havde sin private bolig på Vallensgård syd for Almindingen.

Schweder Kettingk var ingen almindelig foged. Blandt andet kunne han skrive breve. Det var midt i Den nordiske Syvårskrig han skrev, 20. maj 1565, til Frederik den Anden, på dansk: »Ret nu på denne time ser jeg på Eders Kgl. Majestæts slot Hammershus ved 30 (det er: henved 30) store skibe kommende NNØ ud af søen ret det svenske farvand, dog kan jeg ikke tælle dem alle, men jo længere jeg ser efter dem, des flere blive de, så kan jeg ikke andet tænke, end det er den svenske flåde. Så er her af E. K. M.s orlogsskibe velbyrdige mand Peder Huitfeldt med 4 og 5 af de lybske; så har jeg ret nu givet dem advarsel sønden lands, så at de gå nu til sejls, med forhåbning de komme jo i behold hos flåden, førend den store svenske flåde kommer hos dem. Men ere E. K. M.s og de lybske skibe til hobe,

så have de derfor ingen nød.« - Det var svensk admiral Clas Horn med 46 orlogsskibe på tilsammen 1688 kanoner, med 4000 båds mænd og et regiment knægte, der søgte landgang på Bornholm.

Men igen og igen brugte Schweder Kettingk sig. Han må ha turet øen rundt ustandseligt, for hvor end Svenskerne søgte landgang, var Kettingk der med sin styrke, så Svenskerne ikke slap ind. Det er ikke uden grund, den bornholmske tradition nævner Schweder Kettingk som bygmester til de fleste af øens mange kystskanser.

Det tegner også Schweder Kettingk, at han fra Hammershus under samme usalige krig kan skrive til Mogens Gyldenstjerne, der sad på Københavns Slot: »Underligt går denne fejde for sig, kommer her nogen af kgl. Majestæts eller de lybskes orlogsskibe, kunne de ganske vel pukke og prale, slå de svenske ihjel og se dog ingen af dem, og ville alle tider ha' af dette lille land, så at det blir slet fordærvet. Kære Hr. Mons! det tjener ikke at skrive, hvad man stundom ser og hører. Gud forbarme sig over denne fejde!«

Men Schweder Kettingk måtte vige for både den danske konge og Lybeck. Han måtte rejse bort, bad om at få lov til at bo på Bornholm, men fik vist alligevel ikke lov – eller fik han? For i Åkirke er hans gravsten, en vældig plade med en kæmpe i rustning og to hustruer. Da den blev brækket op af gulvet ved Åkirkens restaurering, lå der tre skeletter under den. De er vel væk nu, pladen står i våbenhuset. Måske fik han lov at dø på Vallensgård, men vi véd det ikke.

Frederik den Anden hentede Hammershus hjem. Borgen var i lybske hænder, da Christian den Tredje restaurerede Danmarks kongelige slotte, ærkebispem i Lund var fortid, og Frederik den Anden gjorde ikke meget ved Bornholms hovedborg. Tiden var løbet fra den.

I Christian den Fjerdes dage var slottet svært forfaldent og ret elendigt bestykket. Der var skyts af alle mulige gamle modeller, til dels med pilrådne rapérter, ældgammelt grej, som var ubrugeligt, og ikke store forråd af ammunition. Murene var til dels faldet ned. Da Christian

den Fjerde en kort tid skulle bo på slottet, måtte den sal, som han boede i, »ha nyt tømmer« og et nyt vindue. Der blev bygget enkelte skanser, og nogle partier i ydre (mellemste) ringmur blev lavet flade, så de kunne bære skyts. Andet skete ikke.

Derfor måtte det gå som det gik, men der var nu også andre grunde. Under Torstenssonkrigen kom svenske flådestyrker til Bornholm. 9. juni 1645 gik det ud over Nexø. 10. juni var de svenske skibe ved Sandvig, mens det meste af Bornholms milits var ved Nexø. 16. juni kom Wrangel med hovedeskadren.

Men da det trak op til, at slottet blev truet, hængte soldaterne geværene og ville gå, selv om lensmanden truede og bad. Soldaterne sagde, at de ville ikke slås før de fik deres løn. En vogn med geværer og penge blev sendt efter dem. De vendte med halvt tilbage og gik så igen. Med pengene.

Lensmanden fik dog til sidst hentet »alle 56 mand« tilbage.

Se ud over Hammershus ringmure og tænk dem værnet af 56 mand.

Til gengæld ville Bornholms milits ikke gå ind på slottet som Bornholmerne hadede. De ville værge deres ø, men ikke slottet. 30 mand gik dog »til muren«, men ikke ind i borgen.

Svenskerne havde bragt fire kanoner i land, og skibene lå i søen under slottet. Da skydningen gik an, gik samtlige soldater »ned fra volden«. De halede en kanon væk fra en kanonport, og gennem det hul stak de af. Lensmanden tiggede og tryglede igen, men soldaterne hævdede nu, at de »var trætte«. Så gav lensmanden op. Svenskerne marcherede ind på Hammershus.

Det mærkelige nederlag blev fulgt af en retssag mod lensmanden i København. Og vel havde han ret i, at han ikke kunne stille noget op alene, men han havde nægtet at værne øen, kun slottet kom ham ved, og som det er sagt: havde han som Schweder Kettingk sat sig i spidsen for hele øens forsvar, og havde han haft rimelige evner, så havde alle nok fulgt ham.

For følgerne kunne enhver ha regnet ud. Svenskerne sad nu på Bornholm, og med svensk kommandant Johan Bordun på Hammershus blev hele Bornholm plyndret ubarmhjertigt. Iøvrigt blev sagen med kommandanten og militsen og dens officerer aldrig klart belyst. Hvad vi véd er påstande mod påstande.

Efter Brømsebrofreden var Bornholm igen dansk.

Men den ny danske slotsherre var Ebbe Ulfeldt (1. maj 1646 til 30. april 1651).

Han var født i Skåne, gik på Herlufsholm og Sorø, rejste udenlands, tjente i den kejserlige hær under Tredveårskrigen, kom hjem og blev gift med Christian den Fjerdes datter Hedvig. Han blev lensmand i Christianstad, og under Torstenssonkrigen var han dansk generalmajor i Skåne, men ingen stor feltherre.

Efter krigen blev han så lensmand på Bornholm. Skønt han havde en »pension« på 2400 rigsdaler om året, var hans økonomi håbløs, fordi han var meget ødsel.

Han blev for Bornholmerne en genoplevelse af de værste lybske fogeder. Han udsugede befolkningen, var brutal og kold, hensynsløs, og blev overmåde forhadet.

Men ved tronskiftet 1648 var hans gyldne dage forbi. Frederik den Tredje lod hans forhold undersøge, og ikke alene havde han behandlet befolkningen skandaløst, han skyldte også store summer i lensafgift. Han mistede stillingen.

Siden fik han oprejsning både i Roskildefreden og senere i Københavnsfreden af 1660, fordi han var gået over til Svenskerne. Han endte som »snaphanejæger« i de afståede lande, navnlig i Skåne, og blev berygtet ved sin kyniske brutalitet overfor de Skåninge, der desperat gjorde oprør mod Svenskerne.

Men 26. februar 1658 var Printzensköld rykket ind på Hammershus. Han havde som styrke 100 musketerer og knægte, 1 kaptajn, 1 løjtnant, 1 fændrik og 2 pibere og 4 mønsterdreng. De havde med, og fik senere, af kanoner ialt 3 tolvpunds og 4 jernkanoner af ukendt kaliber, og til dem 40 centner krudt.

Printzensköld siger i sine rapporter, at Hammershus

var i en elendig stand. Tage er borte, hvælvinger braser sammen, »murene falder fast dagligt ned«, og han har den tanke, at der må bygges træbarakker til soldaterne for vinteren, for i slottet er der ret håbløst. Han gik i gang med at bygge ringmurene nogenlunde op – med tørv. Han var klar over, at Bornholmerne havde brevveksling med København, og han prøvede at få forstærkninger sendt. Men han fik ingen.

Da Printzensköld blev dræbt i Rønne, var der vistnok på slottet 60 soldater. De andre var ude på øen for at kræve skatter, eller som vagtmandskab.

Beretningerne om, hvad der skete, er ikke helt enige, men efter drabet i Rønne samledes de bornholmske styrker ved Rutsker. På slottet var løjtnant Pehr Lagman øverstbefalende. Det er muligt han har anet uråd, for om morgenen klokken 4 sendte han en patrulje ud, men den blev taget til fange af de sammensvorne.

Så rykkede de bornholmske styrker op bag Møllebjærg, ikke langt fra, hvor der idag er den store parkeringsplads. En tjener blev sendt ud fra slottet for at høre hvad meningen var, men han blev beskydt og trak sig tilbage. Senere kom flere folk af den aftakkede bornholmske milits til.

Så blev den pinlige »krigslist« ført igennem. Claus Kames var trukket i den dræbte Printzenskölds tøj og kunne ses fra slottet. En trommeslager blev sendt ind for at sige, at hvis ikke slottet overgav sig, ville Printzenskölds hoved blie sendt ind til dem. Den danske trommeslager blev så godt beskænket på slottet, at en svensk trommeslager måtte gå tilbage med budskabet: Svenskerne ville marchere ud og aflevere deres våben.

Så ublodigt skete erobringen. Men Anna Hård fik at vide, at overgivelsen havde ialtfald ikke frelst hendes mand.

De bornholmske styrker rykkede ind på slottet, og blandt det erobrede var slottets lagre af øl og vin, så natten blev ret larmende. Der måtte sættes vagt ved Anna Hårds dør.

Da slottet var faldet, var Svenskerne ude over øen mag-

tesløse. Den bornholmske legende talte siden blodtørstigt om »den store svineslagtning«, hvor alle Svenskerne blev myrdet. Det er ikke rigtigt. Nogle få Svenskere blev uden tvivl slået ned, og resten blev fordelt på gårdene som tvungen arbejdskraft. Hvordan det gik dem, véd vi ikke, men noget blodorgie kom det ikke til.

Og det blev den sidste erobring af den gamle faldefærdige borg.

En hændelse til fulgte dog efter.

Ved Roskildefreden havde Corfitz Ulfeldt prøvet at sikre sig alle sine gamle rettigheder i Danmark, men det endte dog med, at han og hans hustru Leonora Christina drog til Sverige igen. Men her var det nu Carl Gustav, der blev mistænksom overfor Corfitz Ulfeldt, og forbavsende naivt søgte han tilbage til Danmark. Her blev de begge arresteret og sendt til Hammershus.

De blev ikke kastet i en kælder. I juni 1660 kom de til slottet med deres tjener og fik først »lossement« i »kongesalen«, den store sal over slotskirken. Den havde flisegulv og gipset loft og har været et stort og stateligt rum, vel nogenlunde i orden.

»Guvernør« på Bornholm, og slotsherre, var generalmajor Adolp Fuchs. Han var en rå børste. Som amtmand på Bornholm var han vel ikke så korrump, men endnu mere brutal, end Ebbe Ulfeldt havde været, eller som det hedder i en af klagerne over ham: man havde ikke i tusind år kendt en embedsmand, der »sig så tyrannisk tør bevise med at prygle, ihjelskyde og med sin kårde at igjennemløbe folk«. Han har ikke været en sleben vært på Hammershus.

Men Ulfeldt var syg, og fangenskabet var ulideligt, selv om fangerne boede godt og næppe blev mishandlet. Det bør huskes, til et vist forsvar for Fuchs, at hans fanger var to landsforrædere, sat fast efter en mørk og ulyksalig krig. Medlidenhed kunne ikke ventes.

13. marts 1661 prøvede de at flygte.

Ulfeldt og Leonora havde først prøvet at bestikke Fuchs og de andre officerer, men det lykkedes ikke. Så skar de møbler og andet inventar itu, og blandt andet syede Le-

onora sejl (af lagner eller tæpper), fordi de nok kunne finde en båd, bare de slap ud fra slottet, der jo var let at komme ud af, når de var fri af »kernehuset«. Det er lidt uklart, om de endnu var i »kongesalen« eller allerede for en sikkerheds skyld var ført til rummet i Manteltårnet, men de havde ialtfald brækket vinduets jernstænger løs, og så hejsede de sig ned langs muren »mens trommen lød«. Fuchs siger, at »greven« sad fast i vindueshullet i to timer, fordi tjeneren og Leonora ikke var så fikse med hejseriet. Blandt andet her blir man tankefuld. Fuchs skal i sin rapport forklare, hvordan det kunne gå til, at fangerne ikke blev opdaget under flugten. Samtidig vil han gerne stille dem i et så uheldigt lys som muligt. Men skarpsindig er han ikke, og at lyve kræver intelligens. Vi savner forklaring på, at Ulfeldt kan sidde fast i et højtsiddende vindue i to timer, mens Leonora og tjeneren desperat kludrer med lagner og tovværk, uden at et menneske på slottet, eller en vagt, ser noget som helst. Det er ialtfald åbenbart, at vagt-tjenesten har svigtet utroligt. Med mindre det med de to timer er løgn, og det er det nok.

De havnede i slottets mødding, og tjeneren og Leonora måtte nærmest bære Corfitz Ulfeldt. De kunne selvfølgelig ikke gå over broen ud, men hejsede sig ned ad klippen, hvor den var stejl.

De skræmte i morgentågen næsten livet af en krovært og hans kone, for »grevinden var behængt med ranglerier af strikker, lagener og sejl, pløkke og træstykker, som vare bundne derved, og som de ville bruge til deres søfart«. Tjeneren haltede efter et fald, og greven var helt elendig.

I Sandvig prøvede de at bestikke patruljen med 100 rigsdaler til at skaffe en båd.

Det blev til opløb, og Corfitz Ulfeldt var ikke populær. Fangerne blev ført tilbage. Fuchs skriver, at de havde prøvet at stikke ild på slottet ved at lade et tændt lys stå i sengehalmen. Nu blev de sat i hver sit kammer, med vinduerne på hver side af et hjørne. Igennem dem talte de italiensk sammen.

Siden klagede de til København. Grev Rantzau blev sendt til Hammershus for at se på klagerne. Han boede

der en tid, og de spiste hver dag sammen med ham. Endelig kom de fri. Til de sidste sørgelige kapitler af deres liv.

1663 blev Fuchs dræbt på gaden i Brygge (Bruges) af Leonoras og Corfitzs søn Christian Ulfeldt, som hævn, fordi han havde været en hård fangevogter.

Og så var slottets saga næsten ude. Det blev ikke sat i stand. Der blev bygget en amtmandsbolig indenfor mellemste ringmur, fordi ruinen var ubeboelig. 1684 blev Christiansø Danmarks østlige fæstning i Østersøen, og Hammershus havde ikke mere nogen funktion. 1743 blev slottet opgivet og rømmet, og det skulle ha været revet ned. Det blev i de kommende årtier brugt som stenbrud, systematisk, så der blev solgt sten fra ruinen. Bornholms kommandant P. M. Hoffmann fik dog standset ødelæggelsen.

1822 blev Hammershus ruiner fredet.

Borgforskeren P. A. Hauberg målte ruinen op og undersøgte den. I flere kampagner er den blevet gravet ud og restaureret, vældige tjørnekrat er ryddet, og i de seneste år er hele Hammershus-klippen blevet rensset, fordi den var ved at gro til. For tiden er der får og geder, som holder partiet rent – sådan som hele Bornholm blev »holdt«, nøgent og barskt, indtil sent i forrige århundrede, da det store fri fårehold døde bort.

Hammershus er Nordens største ruinkompleks, male-risk, fantastisk, og i et enestående terræn.

Mærkeligt nok er der aldrig skrevet et virkeligt stort værk om Hammershus, borgen selv og dens historie. Men spredt rundt i mange bøger og værker er der en del.

Litteratur om Hammershus se Trap 5. udgave IV,2, side 458 og 450. Desuden J. A. Jørgensen: Bornholms Historie I-II, Rønne 1900-01. K. E. S. Kofoed: Hammershus Birks Historie, Hammershus, Allinge 1931.

45. Gudhjem

1547 Gudium. Tolkning usikker. Det kan være et »ægte« gammelt navn på -um, ældre dansk -hem, en gård, eller en bebyggelse. De ægte um-navne menes at være fra årene 0-800, og dels ville alderen være ret enestående på Bornholm, dels ville det være øns eneste -um-navn. Men det er muligt. Andre forskere tvivler om at ordet Gud- her skal tydes som noget kultisk. Endelig har man prøvet tolkningen Gute-hem, så stedet har været havn for skipperne fra Gotland. Intet sikkert kan siges.

Gudhjem ligger på Bornholms østlige hjørne. I historisk tid har bebyggelsen ligget på det lavere plato ved foden af klippekuden Bokul, der ikke skal staves med d, et nyere villanavn har lavet forvirringen.

I ældre tid lå bebyggelsen længere oppe i landet. Man boede ikke i vandkanten. Det var for farligt, med havet fyldt af vikinger på strandhugst.

Bokul var indtil for et par menneskealdre siden en nøgen fårebiddet klippe med lyng, og den var tæt plantet med bautastene. De gik desværre tabt, da en landnamsmand i slutningen af forrige århundrede brækkede lyngen op og byggede gård, af bautastene. De ses i murene. Meget tyder på, at bautastene ikke blev plantet helt tilfældigt i et bautastensfelt, men det lader sig her ikke mere undersøge. Arealet er tæt dækket af brandpletgrave. En stor del af dem røg i vejret med gravemaskinerne, da den ny vej over Bokul blev bygget. Kun i den lille lund lige over Gudhjem er en del sten levnet. De kendteste er Hestestenene ved redningsstien fra Gudhjem til Salene.

Ved den vej ligger også et lavt stenplato med en del røsegrave, alle ødelagt. Her var indtil for tredve år siden klare spor af et par ejendommelige store hustomter, lange, bredere i østenden end i vest, og tilsyneladende uden spor af væg (syld) i øst. De er nu ødelagt af turister. Men hele Bokulområdet har været bebygget i oldtiden.

Tidligt i middelalderen må husene ha lejret sig ved naturhavnen i klipperne. Lige nord for byens store havn er et klart skår med usædvanligt lige skåret side, som en naturlig kaj, og ved den er klippefladen stor og vel brugelig. Det er »Ladhammer«, byens ældste havnested, des-

værre i dag halvt begravet i cement, men dog stadig synligt.

En myte vil vide, at Gudhjem egentlig var købstad, men solgte sine rettigheder til Allinge for nogle tønder sild og et anker brændevin. Købstadsrettigheder var nu ikke noget man kunne handle med, og Gudhjem var vistnok aldrig købstad. Men den var et vigtigt ladested med fiskeri.

Byen havde tidligt kirke, Sankt Annæ Kapel, igen ikke en egentlig kirke, men et af Bornholms kystkapeller. En tradition siger, at det blev bygget som tak for frelst landing, af en »greve« der var i havsnød. Mere nøgternt menes det, at kapellet er bygget af Hanseaterne. Kapellet gik tilbage til 1200-tallet, og det er vel tvivlsomt om Hanseaterne så tidligt har bygget her.

Kapellet stod som »Bornholms sidste kystkapel« til 1896, da det brutalt blev, ikke revet ned, men sprængt i luften. Kapellet var for lille, og byen fik en ny og større kirke. Spørgsmålet var så, om det gamle kapel kunne reddes ved at det blev brugt som ligkapel. Det spørgsmål delte byen i to fjendtlige lejre. Kapellets venner alarmerede Nationalmuseet, men så gik kapellets fjender til aktion, for nu risikerede de at det blev fredet, og nu var det et spørgsmål om prestige, om sejr eller nederlag. Og det hastede. Kapellet blev sprængt med dynamit. Der gik en del ruder og tagsten i løbet, nede i byen, men æren var reddet. Til gengæld var Bornholms sidste gamle kystkapel væk. Murene står endnu i henved en meters højde, det murede alterbord er bevaret, men der er grave i kapel-tomten idag. Altertavlen er i den ny kirke, der er god nok og rummeligere end det gamle kapel, men ligner et stykke tysk legetøj fra århundredskiftet.

Gudhjem fik sit miljø stærkt ødelagt af en brand i slutningen af forrige århundrede, men den er trods alt en af Bornholms idylliske byer.

De store hændelser er gået uden om stedet, men under de store pestepidemier blev Gudhjem noget nær folketom. Under og efter Svenskekrigene fik Bornholm, som resten af Danmark, en stor invasion af flygtninge fra Skåne, Halland og Blekinge. På Bornholm blev det naturligt nok navnlig folk fra Skåne. Der var mange øde huse,

men ikke nok. Så de skånske flygtninge, ikke mindst de, der kom under og efter Den skånske Krig 1675–79, måtte man finde plads til. Navnet »Gyngeherred« i Nyker sogn røber et af stederne, og så fik de huse i Gudhjem. Sprogforskere peger på, at der stadig kan, eller ialtfald indtil for nylig har kunnet spores et skånsk præg i Gudhjemdialekten. Man bør dog huske, at en vis skånsk indvandring på Bornholm har været nogenlunde konstant helt op til idag.

Byen er idag en »flække«, og dens øvrighed er en sandemand. Dem har vi ikke mange af i det øvrige Danmark.

Men ét kan se ud til at røbe, at Gudhjem ialtfald i nogen grad havde en købstads status eller vilkår: den er øens mindste sogn. Det er så lille, at det virkelig er et by- og ikke et landsogn. Det er lidt mindre end Hasle bysogn. De andre fiskerlejer på øen ligger bare i et stort landsogn og har ikke på det punkt »deres eget«.

Endnu ét, den »lille« historie, men dog. I Gudhjem støder man på navnet Nyeland, og over en havedør står der Vilvorde.

Stephan Peter Nyeland blev født i Korsør 12. september 1845. Han tog havebrugseksamen på Landbohøjskolen, og eksamen i »plantedrivning og sirgartneri«, og så blev han assistent på Landbohøjskolen. Han rejste til England og til Belgien, og var på statsskolen for havedyrkning i Vilvorde. Da han kom hjem i 1875, lavede han sin egen havebrugsskole, som han kaldte »Vilvorde«. Her stammer de københavnske Vilvorde-navne fra (Charlottenlund). 1905 trak S. P. Nyeland sig tilbage, fordi han var svagelig. Dog ikke mere, end at han levede til 1922. I de sytten år boede han på Christiansø og i Gudhjem, og her eksperimenterede han med »planters hårdførhed«. Navnet »Vilvorde«, som han havde hentet i Belgien, tog han med til Gudhjem, og her lavede han en botanisk forsøgshave med mer eller mindre sjældne træer fra fjerne lande.

Af den er der idag kun en ruin tilbage, men går man fra Gudhjems nordhavn »Norresån« hen for at bade i Suserenden, kommer man, lige bag klippepartiet Suserenden, gennem resterne af hans træhave. Her gror sælsomme

træer, som ikke ses ret mange andre steder. Det hænder, at haven får studerende gæster. De fleste turister ser ikke, at her er noget særligt, men det er her. Eller det var her, men selv som ruin af et »arboret« er det lille forbavsende hjørne værd at se.

46. Neksø

1346 Nexe. Vistnok Nek-sø, hvor nek er det samme som norsk nøkke, ældre dansk muligvis næk, en naturvætte der bor i vand. Måske samme ord som nisse, der vist stadig tolkes romantisk som et kælenavn af Niels. I de gamle danske distrikter i England hedder nissen nix, så nisse, nøkke, nix er samme ord. »Nisse« kan være knyttet til vand (Nissemose, Nisse-vann i Norge etc.) Det bornholmske bynavn skulle være hentet fra en Nis- eller Nøkkese, men ingen sø kendes idag af det navn.

Byen er nævnt som købstad 1451. Ældre skribenter, Thura og Pontoppidan, mener at byen fik privilegier allerede 1346. Som de andre bornholmske byer var Neksø med i sildefiskeriet. Colberg havde rettigheder i Neksø, der så til gengæld havde rettigheder i Colberg, en art venskabsby-forhold, der revnede, fordi Colberg ikke ganske holdt sig til reglerne. Sagde Neksøboerne.

Byen var vigtig nok i søfart og fiskeri til at Lybeckerne i 1510 gik i land og sved den af.

Og 1645 kom Svenskerne, i det sidste år af Torstenssonkrigen.

Klokken 3 morgen mandag den niende juni 1645 så strandvagterne i Rønne svensk admiral Wrangels flåde komme vældigt an langs kysten, jaget frem af en stiv sydvestlig kuling, der snart efter steg til storm.

Det var Carl Gustav Wrangel, herren på Skokloster. Født 1613 fik han mildt sagt gjort hele felttoget med. Under Tredveårskrigen var han kammerjunker hos Gustav Adolf og steg til generalmajor. I Torstenssonkrigen blev han »overført til flåden«, det tog man ikke så tungt den gang. Han sejrede over den danske eskadre i slaget

ved Fehmern 1644. 1646 blev han feltmarskal. Under Carl Gustavkrigen var det ham, der erobrede Fredericia, og han førte halvdelen af den svenske styrke over Storebælts is. Endelig var han i felten i 1674 i »Brandenburgska kriget«, og han døde midt under Den skånske Krig.

I 1645 var han på vej op ad sin lysende krigarebana, så det var en dygtig og målbevidst mand, der havde kommandoen over de skibe, der strøg langs Bornholms sydkyst og rundede Due Odde.

Det blir aldrig klart, om Wrangel havde færdige planer om landgang på Bornholm, eller om han egentlig bare ville i læ. Planen var vel nok at gå i land på øen, men det blev stormen og dens retning, der dikterede stedet.

På Bornholm var man naturligvis klar over, at Danmark var i krig. Strandvagtjenesten var i orden, byernes borgervæbninger og landmilitseren var sat på feltfod, og på Hammershus var Holger Rosenkrantz til Glimmingehus kommandant. Det havde han været i atten år, så han var ikke ukendt med Bornholms vilkår og forsvar. Men han mente, at øens forsvar måtte Bornholmerne stort set selv klare, han havde Hammershus at passe på. Så en egentlig ledelse af øens værn eksisterede ikke. Ingen af de mange borgerkaptainer fra de forskellige byer og sogne var kommandant, de var lige. Tanken var selvfølgelig, at her skulle kommandanten på Hammershus fungere, men det gjorde han ikke, og forholdet imellem Bornholmerne og slottet var på den tid ikke det bedste.

Mens Wrangels flåde var på vej mod Dueodden, drog Rønne borgerkompagni til fods mod Åkirkeby, hvor borgerkaptain Gregerssen sammen med de Åkirkebymænd, der kunne skaffe heste, var redet mod Neksø. En del mandskab fra Vestermarie var selv på vej mod Neksø, men blev kaldt tilbage af deres kaptain, Mads Kofoed, der førte dem til Åkirkeby, hvor de skulle vente på mandskab fra Hasle – en ret valen form for krigsførelse. Allerede her røbede han liden lyst til aktiv handling. Samme dag var major Maccabæus marcheret til Hammershus med nyt ungt mandskab, der skulle sværge troskab, så de fik sen ordre og lang vej at gå.

Men i Neksø anede man intet, før Wrangels skibe kom op langs kysten og fri af Broens Odde.

Wrangel holdt ind under land. Med storm af sydvest var der læ på Neksø red, og noget nær blankt vand, men Wrangels situation var ikke ufarlig. Han måtte ride for ankre tæt under kysten, og hvis vinden sprang om risikerede han at blie fejet ind på klippekysten, selv om søen østfra ikke ville rejse sig lige med det samme. Wrangel har haft travlt. Det forklarer en del af det voldsomme, men samtidig røber han sin overlegenhed ved den ro, der alligevel var over hans dispositioner.

Men der var ikke tid til snak, så allerede før hans anker-tove buldrede ud af klyssene, gik hans kanoner an og sendte kugler ind i byen. Og så gik Wrangels folk i bådene.

Neksøboerne lod sig ikke kyse. Af hjælp fra øen var Gregerssen og hans få hestfolk nået frem, og enkelte bønder fra landbygden lige bag byen. Borgerkaptajn Sivert Gagge af søndre herred fik byskanserne mandet. Kanoner og håndbøsser holdt Svenskerne fra landgang, så de måtte ro nordover langs kysten.

Borgerne turde ikke rykke nordpå fra byen, for Wrangel lå stadig på réden, og fik han borgervæbningerne lokket nordpå, havde han fri indsejling til byen. Samtidig skete det første uheld. Herredskaptajn Just Nicolai, der senere åbenbarede en meget upålidelig holdning, svor på, at i Malkværnskansen nord for byen var der fuldt mandskab, så det stolede man på. Hvorfor Nicolai sagde at han selv havde set det, vides ikke, for det var vrøvl. Der var kun kommet enkelte bønder. Bavnen var næsten lige tændt og klokken lige gået i gang med at ringe.

Men i Svaneke var borgerne i kirke til morgenbøn, da de hørte kanontorden sydfra. Gudstjenesten standsede. Borgerkompagniet trådte an, men henved tyve unge mænd fik fat i heste og red sydpå mod Neksø. De nåede Malkværnskansen, og her tog de fat, for Svenskerne var ved at nå på højde med den.

Malkværnskansen lå (og ligger) godt to kilometer nord for Neksø havn, henved seks kilometer syd for Svaneke.

Her ville Svenskerne prøve at slippe i land. I skansen var

der to kanoner og nu tredve mand. Svenskerne fik enkelte dræbte, og de gik igen sydover. Det lykkedes dem at komme i land i Madvigen. De brugte terrænet og kom bag på Malkværnskansen, så de kunne skyde tre mand af besætningen.

Skansen var bygget, så den var rettet mod søen. I ly af klipperevnerne fik Svenskerne 500 musketerer sat ind. Imens var en del folk kommet til fra Svaneke, men imod 500 professionelle soldater havde 75 militsfolk ingen mulighed.

Syd fra kom de danske kaptainer Gagge og Nicolai nu ridende for at høre, om der kunne tinges om fred mod en løsesum. Det var tidens krigsvane. Men Svenskerne tog dem uden videre til fange. Ved det svenske indtog i staden prøvede borgerkompagniet at slås, men 100 mand mod de 500 kostede fire Neksøboer livet, uden at Svenskerne blev standset.

Så lod Wrangel sig ro i land. Men han var en klog feltherre, og menneskekender. Han lod Gagge blive ombord, men han tog Nicolai med i land, for han så, at det pjok af en borgerofficer var mere værd for Svenskerne, når han slap i land og ødelagde kamphumøret hos Bornholmerne. Wrangel fik byens otte kanoner stuvet i sine både og lod byens kaptain Rømer fange. Og så blev der givet de svenske soldater fire timers fri plyndring i byen. Alle huse blev hjemsøgt, og kirken blev tømt. Der blev tid til at plyndre de nærmeste gårde.

Soldaterne fik som bytte en ret utrolig masse ølfade og vin, og »ved tretiden« lå de dødrukne rundt om i garderne, så Wrangel personligt måtte gå rundt og banke dem op med sin stok. Det var en klar mulighed for Bornholmerne, men den blev ikke brugt. Den bornholmske borger- og bondemilits gik i opløsning.

Ved midnat havde Wrangel fået sine folk om bord.

Ude over øen var alt forvirring. Wrangel var inde i Neksø, før styrkerne fra de andre byer og herreder nåede frem – bortset fra Svanekefolkene. Kaptainerne Macca-bæus og Anders Hansen fik samlet 300 mand i landet bag Neksø. Kaptain Gregerssen fra Åkirkeby, der var nået

frem, var nu redet tilbage for at hente Åkirkebyvæbningen, men et par andre kaptainer, og ivrigst af dem Mads Kofoed, havde imens taget føringen i Åkirkeby, og de fik væbningens 600 mand til at mene, at det var bedst ikke at risikere noget. Andre mente, at man kunne ikke blotte øens vestkyst, skønt stormen her var værn nok. Gregerssen fik dog mandet folkene noget op.

Imens havde Wrangel sendt et fejdebrev i land. Bornholmerne skulle nu betale en brandskat »som bod for den modstand, de havde ydet imod hans landgang« – uagtet det var ham, der uden varsel var gået i gang med at skyde Nekso ned. Ville de ikke betale, ville han gå i land og hærge hele øen.

Resten er en trist historie om ivrige militsfolk og mindre ivrige, målbevidste kaptainer, der forklarede deres folk at Bornholmerne før havde hindret en landgang, og at det var let når den ene side af øen var dækket af storm, bare de holdt sammen. Og imod dem stod en række lunkne borgerkaptainer, der fik humøret til at falde og det hele til at smuldre. Fra Rosenkrantz kom bud efter bud, men det havde ingen virkning. Den vestre milits nægtede at gi lov til, at kanoner fra Vestlandet blev ført til Nekso.

Forgæves prøvede de ivrigste kaptainer at minde om, at bare året før, i juni 1644, havde de hindret en landgang fra ikke mindre end 46 svenske skibe. Men de ukamplystne kaptainer fik snakket al handlekraft ud af styrkerne og skabt en komplet rådløshed og lammelse.

11. juni om aftenen sad Wrangel på Nekso rådhus sammen med kaptainerne Maccabæus, Gagge, Mads Kofoed og Jacob Kofoed. De måtte skrive under på, at Bornholm ville betale en brandskat på 10.000 rigsdaler, 4000 i sølv og penge inden tolv dage (Gagge skulle være gidsel så længe), resten i varer og penge, inden to måneder, til det Droszten-ske handelshus i Lybeck. Gælden skulle dækkes, selv om der inden de to måneder blev fred mellem rigerne.

Til de 10.000 rigsdaler må lægges tabet af kanoner, ikke kendt præcis, men ret stort i forhold til øens væbning, og hele Nekso's plyndring og ødelæggelse. Og de dræbte og

sårede. En dyr fred. Og mærkelig, for vi skimter ingen forklaring på, at Bornholmerne så sent som året før meget dygtigt hindrede landgang fra en langt større og farligere flådestyrke. Den gang var Rosenkrantz også kommandant på slottet, så skylden kan i 1645 ikke bare være hans. Så vidt det kan ses, var det en stor del af borgervæbningernes og landmilitsens officerer, der svigtede. Grunden til det skift på et år kender vi ikke. Men fra Neksø strøg Wrangel op og erobrede Hammershus.

I Malkværnskansen, der nu er sunket i koderne, står tre sten for de tre mænd der faldt. De to har vi ikke navne på. Den tredje var Albert Wolfsen fra Svaneke. Han blev gravlagt i Svaneke kirke. Hans forældre lagde sten over ham, med teksten: Ligger herunder begravet vor søn Albert Wolfsen, som blev formedelst sin troskabs skyld til sin herre og konge og fædrelandet ihjelslagen af de svenske for Neksø, den tid landet blev dem opgivet, som skete 9. juni 1645, hvis sjæl nu gud haver.

Noget anderledes gik det i 1808. To danske kapere krydsede under Bornholm. Skibene var af København. »Jægeren« var ført af kaptajn Hans Kofoed fra Gudhjem, »Røverfjenden« af Michael Møller fra Færøerne. »Jægeren« havde to kanoner og ialt 10 mand ombord, »Røverfjenden« to kanoner og ialt 24 mand.

7. september fik de sydøst for Bornholm øje på en galease, der var på vej mod den fjendtlige svenske kyst, åbenbart et skib på vej til svensk havn, og lovligt bytte for kaperne. »Røverfjenden« gik efter den, og efter et skarpt varselskud strøg galeasen sejl.

Møller entrede, sammen med fem-seks svært væbnede mand, og galeasens skipper var meget vred. Han var bare på vej til Rusland, men rorgængereren havde smølet, så de var ude af kurs. Møller fik hans papirer at se, et mecklenburgsk målebrev og et fransk certifikat, skibet kom fra Rostock og skulle til St. Petersborg. Møller var klar over, at papirerne var falske. Han sagde til skipperen, at der var Englændere i søen, så han gjorde klogt i at lægge ind under land. Skipperen nægtede, men Møller lod fem mand blie om bord »som beskyttelse«, så galeasen måtte

følge med, og begge skibe lod ankeret gå på Neksø red.

Møller vidste, at Kofoed lå ved Gudhjem med »Jægeren«. Han skrev et brev og satte ham ind i sagen, og det sendte han nordpå. Kofoed var med på tanken. Han lod »Jægeren« hejse engelsk flag, og fik sat tøj sammen til noget i retning af en engelsk uniform. Næste morgen ville galeasen lette, men »beskyttelsesmandskabet« erklærede, at de havde endnu ikke fået ordre. Så dukkede Kofoed op. Møller kaldte sine mænd tilbage og sagde, at galeasen kunne sejle. Kofoed lod en kanon gå af, og Møller holdt ind mod kysten, som om han flygtede. Så var Kofoed på siden af galeasen og entrede. Galeasens skipper prøvede igen med sine mecklenburgske papirer, men dem tog Kofoed ikke for gode varer. Han hævdede, at han måtte ta galeasen med til sin engelske eskadre til nærmere undersøgelse. Så endelig kom galeasens skipper frem med de rigtige papirer: han skulle til Sverige og hente en engelsk ladning og han havde iøvrigt en del varer skjult ombord under sin ballast. Så erklærede Kofoed – på dansk – at galeasen var prise. Skipperen smed de ægte papirer i vandet, men en matros sprang i søen og reddede dem. Så kom Møller ud med sit skib. Slaget var ovre. Ved priseretten på Christiansø blev skibet erklæret for god prise. Ingen sårede, ingen døde.

Først 1945 kom skæbnen igen for alvor til Neksø. Som nævnt under »Bornholm« og »Rønne« blev i krigens sidste uger tusinder af tyske soldater fra østfronten sat i land i Neksø. En del af dem var svært væbnede og gik i gang med at stille kanoner op langs kysten. Og de havde ingen mad, så der gik bud til Bornholms frihedskæmperes hovedkvarter, at der var stor fare for, at de ville gå i gang med at plyndre. Så vidt kom det ikke, men når både Rønne og Neksø blev bombet, skyldtes det som nævnt dels, at de russiske recognosceringsflyvere vel havde set kanonerne, dels at der lå tyske skibe i Neksø havn, og de skød på Russerne.

Ved to bombardementer blev Neksø bombet, og virkningerne var tragiske. Havnekvarteret og bydelen omkring torvet blev pulveriseret. 325 huse var ødelagt eller

ubeboelige. Alt er bygget op, og Neksø har idag op imod 4000 indbyggere.

Men et fint gammelt bymiljø blev slået itu.

J. A. Jørgensen: Bornholms Historie I-II, Rønne 1900-1901. M. K. Zahrtmann: Borringholms Historie I-II, Rønne 1935-1936. Kay Larsen: Danmarks Kapervæsen 1807-14, København 1915, nytryk 1972.

47. Lilleborg

1621 Lilleborg. Navnet åbenbart sent, og vel givet i modsætning til Hammershus.

Der vides så at sige intet om Lilleborg. På en klippeknode i Almindingen, ved Borresø, er tidligt i middelalderen bygget en borg med et solidt kernetårn, 9½ meter i kvadrat, og en oval ringmur. Op ad den har ligget en del bygninger, et normalt middelalderligt borganlæg, der aldrig er blevet bygget ud til borg i nyere stil. Det må være den borg, der blev bygget som værn for kongens vestre herred, så den var rettet imod ærkebispens tre herreder. Hvis det er rigtigt er borgen et minde om fejden imellem kronen og kirken. Vi véd, at den kongelige borg i 1259 blev erobret og ødelagt af ærkebisp Jacob Erlandsøns bror Anders og ærkebispens ven Rügenfyrsten Jaromar, der også stormede København og brød ind gennem byens »planker« (Jaromars Gab, hvor siden Jarmers Tårn blev bygget).

Der er ikke på det sydlige Bornholm rester af nogen anden borg, der kan være den kongelige.

Ruinen lå hen uænsset, til Hans Rømer gik igang med at gøre Almindingen til skov, i årene omkring 1815.

P. A. Hauberg målte siden ruinen op og fik gravet i den. Der blev fundet en del jernsager, og et brandlag røbede, at borgen ialtfald på ét eller andet tidspunkt var brændt. Siden har Nationalmuseet i flere kampanjer fået ruinen rensat og restaureret. For få år siden blev den ryddet for tæt ung trævækst og krat, der ødelagde murene og skjulte noget nær hele ruinen.

Mærkeligt er, at i jordfylden er der fundet flere mønter yngre end 1259. Folk, der har hentet sten, kan naturligvis ha tabt penge, men det ser snarere ud til, at der har været ialtfald en vis beboelse efter ødelæggelsen. Ruinen er malerisk og bygningshistorisk ret enestående, men dens historie er nærmest totalt mørke.

P. Hauberg: Bornholm, 3. Udg. 1894. P. Hauberg i Bornholmske Samlinger VI, 1911. Vilh. la Cour: Danske Borganlæg I-II, Kh. 1972.

48. Almindingen

1499 almæniche skoghæ. Ordet hænger sammen med almen, almindelig, her fælles. C. Molbechs Ordbog 1859 siger, at Alminding er Jord (Mark, Skov, Hede), som ikke er nogen enkelt Eiendom, men enten tilhører Kronen, eller bruges af Bymænd og Landets Indbyggere i Fællesskab.

Det indre af Bornholm var fra gammel tid »Højlyngen«, og her lå Almindingskoven. Alle bornholmske sogne har et stykke kyst, for de måtte alle ha adgang til havet. Færdsel over sognegrænserne var i gammel tid ikke så lige en sag, navnlig kunne man ikke bruge andre sognes strand. Når Klemensker sogn idag ikke har kyst, skyldes det, at sognets havstykke omkring 1860 blev lavet til Hasle landdistrikt.

Men ser man på øens sognekort, er det tydeligt, at sognegrænserne er snoede og nærtagne med jord og rettigheder i agerlandet, men de sogne, der rækker ind til den gamle højlyng, har her inde grænser slået efter lineal, for de er temmelig ny. Oprindeligt havde sognet nærmest ingen grænse indefter mod det fælles.

Almindingen nævnes allerede 1490 som ødelagt skov, hærget af tilfældig hugst og skovtyveri, og i de næste århundreder blev det ikke bedre. Hele det »almene« areal var på 600 hektar. Her gik køer og får frit, så intet groede op. Henimod år 1800 var kun 170 hektar så vidt dækket med træer, at det kunne kaldes skov. Almindingen var gået over til staten som gammel kongelig alminding. 1774

havde man givet op i den grad at regeringen prøvede at sælge området. Men der var ingen købere, ialtfald ikke til bare nogenlunde rimelige priser.

På den tid var redningen af de danske skove kommet i gang. Det var begyndt med den kongelige resolution af 2. oktober 1762 om ordnet statsdrift i de kongelige skove. I Nordsjælland blev det Johann Georg von Langen, der tog arbejdet op. 1764 blev det vedtaget, at arbejdet skulle tages op over hele riget. Her var det, at man i første omgang, 1774, var ved at opgi den bornholmske Alminding. I de følgende 26 år skete der ikke noget. Men ved resolution af 6. august 1800 blev det bestemt, at den bornholmske Alminding skulle hegnes ind. Det vil sige, at kreaturer og får og andre husdyr blev lukket ude.

Og så fandt man den mand, der magtede arbejdet. Mens von Langen havde været jægermester og vidste noget om skove, så tog man nu en militærmand, som da man slap Enrico Dalgas løs på den jyske hede.

Hans Rømer var Bornholmer både på fædrene og mødrene side, født 22. oktober 1770 på Rømergård i Rutsker. Hans far var bornholmsk kaptain i øens militi. Hans Rømer lå ved det sjællandske jægerkorps i Helsingør, og det havde som én af sine discipliner haft skovbrug. Han gik af som sekondløjtnant år 1800 efter egen ansøgning (1816 »karakteriseret« kaptain), og samtidig fik han stillingen som »Holzförster« (skovrider) på Bornholm. Hans store opgave blev Almindingen, og han var et fund. Energisk, dygtig, utrættelig, idealist. Samtidig var han let fængelig og fuld af temperament, så han fik en del vrøvl. Ved Almindingen og andre steder måtte han hegne skovene og holde bøndernes dyr ude. Det var urgamle sædvaner og rettigheder, han her kom i krig med. Krige fik han en del af, og han var ikke altid manden, der dyssede fejderne ned. Som så mange energiske idealister, der gør et vældigt arbejde og er overbevist om at de har ret i det de gør, blev han dybt irriteret over at møde modstand og mangel på forståelse. Men han sejrede.

Han byggede »Rømersdal« (som står endnu) og solgte den 1818 til rentekammeret, så den blev statsejendom og

siden har været embedsbolig for Almindingsens skovrider.

Han fik skik på skoven og fik det skovvoksende areal udvidet så nogenlunde til de gamle 600 hektar. Samtidig arbejdede han med øens andre skove og med vejbyggeri og hegning. Da han døde 1836, efter 36 års virke, var Almindingen genskabt, som det den nu er: én af Danmarks største og smukkeste skove. Det er et livsværk.

Men vil man se Almindingen, må man ud af bilen og ofre temmelig mange dage, komme igen og igen. Selve Almindingen er henved syv kilometer fra nordvest til sydøst, og på den anden led, det bredeste sted, fem kilometer. Den glider idag i ét med sogneplantagerne mod øst, så det længste skovstræk er på godt atten kilometer. Kun få andre steder i Danmark er det, som her, muligt at nå ind, så man er alene med skoven. Syd for Kristianshøj blev 1893 rejst en fem meter høj granitobelisk som monument over Hans Rømer, og i Fuglesangsrenden er i klippevæggen mejslet Vilhelm Bergsøes vers, der også hylder ham.

49. Arnager

1552 Arenacks (s-et er genitiv), 1570 Arnicke. Sidste led er ikke -nakke, heller ikke -ager, men -hage. Forleddet er ørn, Ørne-hage.

Ved Arnager er Bornholms sydklint af kridt, Arnagerkalken, og kridtet står nøgent i den ret høje skrænt, i »levende klint«, ikke groet til, men stadig brudt ned af havet. I kridtblokkene kan man finde en del morsomme forsteninger, hvis man har rimelig tålmodighed.

Øst for Arnager bådehavn skærer en bugt ind, mens kysten vest for havnen forlænger sig mod øst ud under havet i Arnager Rev, der kan følges mange kilometer til havs. Godt en kilometer ud er revet så højt, at der er fare for stranding.

Under den svenske besættelse havde Printzensköld planer om at bygge svensk flådehavn her, og trods al fælles uvilje mod fjenden mente Rønne bystyre dog, at det var rimeligt at pege på, at den ville ligge bedre i Rønne.

Baggrunden var, at allerede under krigen havde Carl Gustav sat sine mænd til at se på brugelige havnepladser. Den svenske flådes hovedbase var Stockholm, og dels var det lang sejlads for en flåde der skulle herske i Østersøen, Sundet og Kattegat, dels var havnen hvert år spærret af is temmelig længe. Problemet løstes først, da Carl den Elvte flyttede den svenske flådes base til det erobrede Blekinge, hvor han grundlagde Carlsrona. Printzenskölds forslag var altså ikke hans egen idé, og forslaget var kun ét af mange, som Carl Gustav fik fra sine mænd. Da Bornholm ikke blev svensk, var planen ude af billedet. Svensk set. Under Den skånske Krig var den danske flådeledelse inde på tanken, og 1676 blev Arnager-farvandet målt og kortlagt af Bagge Wandel. Som en slags prøve fik kaptain Niels Larsen Barfod ordre til at overvintre i bugten med dansk fregat »Stjernen«. Det gik ikke så godt. Fregatten blev klemmt i sænk under isgang i marts 1684. Men man havde stadig tanken om stedet som brugeligt. Under Englænderkrigen var Arnager en af de »havne«, som kaperkaptainer kunne bringe deres priser ind til, og det kunne de efter kaperiets regler ellers kun til en købstad.

Sognet var som de andre bornholmske med i vikingetidens sejlads. To runesten i Nylars kirke siger en smule mere end det vanlige »NN er død, han var en god dreng«. Den ene af stenene siger at »Kåbe-Svend rejste denne sten efter sin søn Bøse, der blev dræbt i kampen ved Udlænge«.

Sagaerne kender Sigurd Kåbe som Bornholmer, Runeforskere er ikke sikre på tydningen af »Kåbe«, men navnet har alligevel sat tanker i sving. Måske boede Kåbesønnerne på Kobbegård? Og måske er det navnet Kåbe, der er blevet til det bornholmske Kofoed? Kort og klart: intet vides, vi kan hverken sige ja eller nej.

Øen Udlænge, idag Utlängan, danner det sydøstre hjørne af Blekinge Skærgård. Vi véd intet om en kamp dér, men kampdøden til havs var almindelig i vikingetiden.

Den anden sten siger, at »Sasser lod stenen rejse efter sin far Alvard (Halvard). Han druknede ude med hele skibets mandskab. Krist hjælpe hans sjæl i al evighed«.

Her er vi i den kristne vikingetid. Men der står intet om, at Alvard lå i viking. Han kan ha sejlet i handel. Det er vikingetidens anden form for »bratdød«. Men den form har Bornholmerne og andre danske sejlere kendt op til idag.

Blev der ikke svensk orlogshavn ved Arnager, så tør det siges, at den svenske flåde alligevel kom i land her.

Under den sidste del af Den skånske Krig måtte Svenskerne i Stralsund kapitulere til kurfyrsten af Brandenburg. Fältmarskalkslöitnant Otto Wilhelm von Königs-mark (pardon: det var ham, der i 1687 i venetiansk tjeneste kommanderede den styrke, der skød Parthenon i Athen i stykker) – men i 1678: Königs-mark udskibede de svenske Stralsund-styrker fra Usedom for at sejle dem hjem til Carlshamn i Blekinge. Carlscrona fungerede ikke endnu. Eskadren var på 26 transportskibe, og foruden fæstningskanoner og andet grej var der 3400 mand og 700 kvinder og børn ombord. En Brandenburgskipper sejlede forrest som lods.

Natten imellem 4. og 5. december løb Brandenburgeren på grund ved Sose Odde øst for Arnager. Han slap selv af grunden ret hurtigt, men flåden havde sejlet efter hans lanterner, så 19 skibe huggede ind på kysten mellem Soseodden og Arnager og på Arnager Rev. Det må ha været ret hårdt vejr, ialtfald må der ha gået en temmelig tung sø, for tre skibe blev slået til vrage.

De bornholmske strandvagter var på kysten, for der var krig mellem Danmark og Sverige. De sendte bud til Rønne, og landsdommeren kom ridende med 60 mand og så det fantastiske, at 400 svenske soldater stod marcheret op på stranden i god disciplin og »under gevær«. Det siger, at ialtfald nogle af skibene må være rendt helt op på stranden.

Siden kom større dele af den bornholmske militi til, under oberstløjtnant Fischer. Der faldt enkelte skud, og en bornholmsk »friskytte« blev dræbt. Men Svenskerne så snart, at det var håbløst at ta kampen op. I ryggen på dem lå de svenske skibe og huggede i søen, og redningsarbejdet var vigtigere.

Da det gryede, kom »Bornholms Befrier« Jens Kofoed ridende til med en del mænd. Efterhånden var 3000 Svenskere kommet i land. Jens Kofoed var fyldt halvtreds år en måned før, men han var stadig vild og ustyrlig. Han krævede, at alle Svenskerne skulle massakreres. Oberstløjtnant Fischer sagde noget om at Jens Kofoed måtte ikke være rigtig klog, og at der var ordre fra kommandant Christian Gedde, at Svenskerne skulle skånes og behandles ordentligt. Jens Kofoed skreg så at han ville »gi kommandanten Djævelen!« og red rasende bort.

Kommandantens ordre lød også på, at der ikke måtte røves fra soldater eller skibe. Alle Svenskere skulle ha trekvart pund brød og en pot øl i fortæring dagligt, indtil de kunne blie ført til København. En del af dem gik dog i dansk tjeneste. Mærkeligst af det hele: det lykkedes fra skibene at redde Königsmarks femten fuldblodsheste uskadte i land. De gik siden ind i Christian den Femtes stald.

Men af de svenske soldater, sømænd, kvinder og børn druknede den nat henved 1200, én af de store katastrofer i de danske strandingers mangfoldige og mørke historie.

Jens Kofoed kom en kort tid i fængsel. Oberstløjtnant Fischer mistede sit embede efter en længere undersøgelse, fordi han havde tabt kontrollen med sig selv, navnlig i en hidsig debat om den dræbte friskytte.

Men rygtet om »skattene« i de svenske vrage er aldrig døet hen. Der skal stadig ligge 75 svenske fæstningsmetalkanoner, den svenske garnisons brev- og pengekioster, og ret utrolige formuer af krigsrøvet svensk guld, sølv, juveler og andre kostelige sager. Rygtet har gennem de to hundrede år ikke gjort skatten mindre, end den måske var.

Men kort efter skete det samme igen her.

3. september 1679 blev der sluttet fred imellem Danmark og Sverige, og Den skånske Krig var slut. Kort efter gik en svensk flåde fra Ystad med tropper til Svensk Pommern. Vejret var igen hårdt. 27. oktober gik flådens skibe ind på kysten og stod fast. Denne gang slap 1500 i land, men 3000 – tre tusind – druknede, så katastrofen var

mere end dobbelt så stor som den forrige. De lig, der drev i land ved de to store strandinger, blev gravlagt på flere bornholmske kirkegårde, efter i hvilket sogn de drev ind. Der var store tuer over massegravene. De kaldtes siden for »Svenskeknoldene«.

Den første af de to strandinger vakte stor opsigt også nede i Europa, og der kom en del flyveblade, som uretfærdigt beskyldte Bornholmerne for strandrøveri og Christian den Femte for ukristelig vandel. Derimod gik den anden stranding mærkeligt stille af.

Vragfiskere har prøvet at finde de værdier, som rygterne har talt om. Der er vist fundet såre lidt. Men en del af vrageene ligger derude endnu.

M. K. Zahrtmann: Borringholms Historie I-II, Rønne 1935–1936.

50. Ertholmene

Henved 1397 Ertholm, 1686 Christians Øe. Det sidste navn efter Christian den Femte, ved søfæstningens grundlæggelse, men kun navn på den største af øerne. De tre andre »store« hedder Frederikø, Græsholmen og Tat (vistnok tot, græstot). Ertholmene tolkes, omend tvivlende, som plantenavnet ært, næppe fordi det flækkede hovedland ligner en ærtbælg, men snarere fordi de to hovedøer med den smalle kanal imellem sig ligner en ært, der jo er to halvkugler med en spalte imellem sig. Hvis det er »ært«, navnet sigter til. En tolkning ud fra den gamle germanske gudinde Ertho (samme ord som jord, tysk Erde) er en temmelig tvivlsom mulighed.

Under dronning Margrethe klagede Hanseaterne over sørøvere, der holdt til ved Ertholmene. Et af Margrethes politiske midler imod Hansaen, og især imod Lybeck, var vistnok, at hun ikke gjorde meget for at bremse sørøverne, ja måske hun ligefrem lod dem arbejde som ialtfald tålte kapere imod Hansaen.

Fast bebyggelse var der ikke på øerne, men Bornholmerne brugte dem som sommer-fiskeplads. 1607 var der på øen 55 fiskere, ikke alene fra Bornholm, men også fra Skåne, Møn og Stralsund, og de måtte svare fisketold til

kronen. Hytter eller boder af en slags må de vel ha haft. Senere i århundredet havde Gudhjemboerne deres køer på holmene om sommeren, så helt nøgne skær har de ikke været.

Efter freden i 1660 søgte både Danskerne og Svenskerne efter ny orlogsbaser ved farvandene her. Danskerne fordi de skånske og blekingske havne var gået tabt, Svenskerne (som nævnt under »Arnager«) fordi det ville være en fordel at flytte den svenske flådes base fra Stockholm ned i de havstræk, hvor det drejede sig om at ha flåden rede.

1662 så Henrik Ruse (adlet som Rösensteen) på Ert-holmene. Fra 1680 kom der alvor i planerne. Viceadmiral Henrik Span mente at ø- eller skærgruppen var vel egnet, og 26. januar 1684 gav Christian den Femte ordre til, at den plan for øernes befæstning, som var tegnet af general-kvartermester Gottfred Hoffmann, skulle sættes i værk. Og så gik det ret stærkt. Generalkvartermester Anthon Coucheron ledede arbejdet på øerne, der nu fik navnet Christians Øe. Der blev lagt grundsten i juni samme år, og der blev slået en guldmedalje med indskrift, på latin, men i dansk oversættelse er den lige så jublende: »Ertholmene, før fiskernes tjenerinde, nu Østersøens herskerinde, før klippefyldt ugæstfri, skærhegnet utilgængelig, nu, 1684, ved Christian den Femtes mer end herculiske dåd Østersøens værnerinde, søfarendes tilflugt, rigernes pryde. Fra sin klippeborg kuer den fjender, modtager vennerne mildt. Dens navn er fra nu af Christians Ø«.

Det lyder vældigt, men det var tidens stil, som den gang ikke har virket helt så latterlig, fordi man var vant til tonen. Også vore hyldesttaler af idag vil om to hundrede år vække munterhed. For os virker de bare som »det sædvanlige«. Sådan virkede barokkens vældigheder på folk den gang.

Men Christian den Femtes »herculiske dåd« var ikke helt hvad man havde håbet. Det så fristende godt ud med de to klippeøer skilt af den smalle havnekanal. Men kanalen var lovlige smal, og den var ikke dyb nok. At sprænge granit under vand var den gang ikke gørligt for et så stort

felt. Man skulle så ha bygget dæmning i hver ende, tørt kanalen og sprængt sig ned. Øerne er lave og ligger i det åbne hav. Store skibe var ikke i læ, og i havnen måtte de under storm stryge ræerne for at få stormpresset mindsket. Endelig var indsejlingerne i begge ender for vanskelige for store sejlskibe, der jo måtte gå ind med meget lille fart, og de skulle ialtfald ha gunstig vind både for at gå ind og ud. Derfor blev øerne ikke en stor orlogsbase, men et frit liggende søfort med nødhavn. Og så kunne skibe af rimelig størrelse ligge her på vagt. En orlogshavn i Rønne eller ved Arnager havde været bedre, men naturligvis også dyrere.

Der blev bygget på øerne. Det store Tårn var fæstningens hovedfort, en rund bygning med en lille rørformet gård i midten, og med kanonhuller i flere lag hele vejen rundt. Tårnet stod uskadt så sent, så ældre Christiansøboer har kunnet huske, at tårnets ringrum endnu havde deres tre svære »dæk« af pommerske eller norske fyrreplanker, formentlig tolv gange tolv tommers tømmer. Fyrvæsnet fik lov at bygge lanterne i huset, og da fæstningen blev nedlagt, endte det med at fyrvæsnet skrabe hele indmaden ud, så huset blev en ruin. Det er trist, men nu er ødelæggelsen sket.

Lille Tårn på Frederiksbø står endnu ret uskadt. Der blev bygget kasernelænger, kommandantbolig og vagtstue og andre huse i smuk og god dansk militærarkitektur, og efterhånden fik øerne bastioner og mure hele vejen rundt, på de vigtigste steder dobbelte, med vagtgang bag muren. Det byggeri blev for en stor del lavet af norske soldater. Der kom bastioner og mindre kanonstillinger. En skanse blev lagt på Græsholmen, men den blev senere sløjftet. Det hele blev et tæt og smukt militærmiljø midt i havet. Under Englænderkrigen blev der bygget kanonbåd-skure, og de står endnu, brugt til fiskernes grej. Endelig blev der bygget en del mindre bygninger, for eksempel både kirke og fængsel. En kirkegård måtte øen ha, og det hævdes at jord blev sejlet over til den fra Bornholm, fordi kisterne ikke kunne komme dybt nok ned.

Endelig blev øens vanskeligste problem, vand, klaret

ved at der blev sprængt cisterner til regnvand. De har fungeret op til vor tid, og deres funktion var god nok, indtil turisterne gik i gang med at smide skidt ned i dem. Stenmurene blev for en del år siden sat smukt i stand. Det var temmelig dyrt. At rive dem ned igen er en yndet turistfornøjelse. Men som en ung mand sagde, da han blev standset i hærværket: »Har-jo ingen arktsivitseter!«

Christiansø blev nedlagt som fæstning 1855. Men i små to hundrede år var her fast garnison.

Det kan en sommerdag se idyllisk ud, med vagttjeneste her i fri luft ved det åbne soldrukne hav, og ind imellem har det vel også været fredeligt og hyggeligt. Men mest hører vi om kedsomhed, om skænderier, om den knugende isolering, og vel var ikke alle officerer brutale børster, men nogle af dem var. Straffene var hårde, de sædvanlige for flåden og militæret. Spidsrod blev brugt. Den dømte blev med nøgen ryg ført imellem to rækker soldater, der slog ham med hasselkæppe. Løbe kunne han ikke, for en underofficer gik foran ham og dæmpede farten. En spidsrod på blot en halv snes ture mellem rækkerne blev regnet for omtrent det samme som dødsstraf, men unægtelig skærpet, for det var tortur til døden.

Tordenskjold har været her, det er ikke kun en myte. Han lå her med vagtskib, og i nogle af hans breve er der forslag om flere fortøjningsringe og om organiseringen af øen som base for vagtskibene. Men nogen kamp har han ikke haft her.

Det særlige ved »Østersøens Herskerinde« var, at når havnen ikke kunne rumme en rimeligt stor eskadre af solide orlogsskibe, var øen ikke alverdens nytte til. Og den var ret ufarlig. Den var et grundfast, men uflytteligt batteri, og der var plads nok i havet, så fjendtlige skibe kunne bare sejle forbi uden for kanonskuds afstand. Og det gjorde de.

År efter år vagttjeneste og ingen hændelser, ud over de evindelige stridigheder, sjalusier imellem officererne, imellem underofficererne, imellem deres koner. Hysteriske anfald, det håbløse pjat, som pedanter kan gøre livet for andre uudholdeligt med, kedsomhed. Og religiøse

vækkelser, hvad skulle man ellers få tiden til at gå med?

Men i én periode fik søfortet en funktion: under Eng-lænderkrigen, for det var helt ændrede vilkår.

Dumheden i 1807, Københavns bombardement og ro- vet af den dansk-norske flåde, ærgrede Englænderne en smule. Den røvede flåde havde de ikke brug for, og Frank- rig havde aldrig fået den - det de havde frygtet. Berna- dotte fik et af sit livs chok, da han så hvor bredt Storebælt var. Det betød ikke meget for Englands krig imod Frank- rig, at Danmark blev tvunget over til at være Napoleons allierede i stedet for Englands, men kaperkrigen, og den søkrig som Danmark trods alt præsterede med små fartø- jer og kanonbåde, var irriterende. Det skadede Englands handel og forsyninger fra Østersølandene, og krigen kræ- vede, at England i syv år skulle ofre skibe på Norskeky- sten, på de danske farvande, og som convoy for handels- flåderne.

Her kom Christiansø til at spille en rolle. Den danske søkrig var ændret. De store skibe var borte, nu var det brigger, kanonbåde og kapere. De kunne bruge Christi- ansø som base, og øen var en mægtig hjælp for de mindre skibe.

Kaperne bragte deres priser ind til Christiansø. I okto- ber 1808 lå der henved femogtyve erobrede handelsskibe stuvet i havnen.

Caspar Wolfsen fra Rønne havde på ti dage bragt fem- ten priser ind. Krigen stod på den tid imod England og imod Sverige, så der var handelsskibe nok at gå løs på.

Ved krigen udbrud havde Christiansøs kommandant skrevet, at hvis han skulle holde øen, måtte han ha sin normale fredsstyrke øget med 300 mand. Han fik 8 gode underofficerer, søartillerister, og med dem 20 menige søartillerister og 20 matroser, der var uden uddannelse, så den skulle de ha. Til dem kom 200 soldater, så øen blev ikke svigtet fra København. Men de 200 var unægtelig hvervet og meget dårligt mandskab, mest tysk.

Nu og da kom fjendtlige orlogsskibe så nær, at fæst- ningens kanoner skød, men alvor blev det ikke, før Eng- lænderne og Svenskerne så, at Christiansø var en glim-

rende base for kaperskipperne, så der måtte gøres noget.

6. oktober 1808 var der skud på en engelsk kutter og en engelsk kutterbrig, der forfulgte en kaper, som søgte ind mod Christiansø. Fæstningen skød 93 skarpe skud med 18 kanoner og 2 bomber. Den engelske brig blev noget ødelagt, og de to Englændere holdt af, mens kaperen slap i havn med to døde ombord. På Christiansø var en mortér sprængt. Ved det uheld blev justitsmester Peder Mønsen dræbt og 2 mand såret.

24. oktober samme år blev Christiansøs eneste virkelige kampdag i hele dens levetid.

De engelske skibe kom i sigte dagen før, om eftermiddagen ved femtiden. 23. oktober går solen ned henved et kvarter i fem, så det har været i skumringen. Der var to store skibe, fire fregatter, en kutterbrig og en kutter.

Ved daggry den 24. oktober kom skibene mod øen sydfra. Tre fregatter gik for anker (på hundrede meter vand) tre kilometer fra kysten. Så langt rakte kanonerne knap, men fregatterne havde bombemortérer. De andre skibe lå fri, for små sejl.

På øen var alle tænkelige landgangsteder sikret med »miner«, krudtkasser dækket med sten, og de kunne sprænges ved at en skjult mand trak i en snor.

Bombardementet fra søen gik an klokken et kvarter i syv. Det menes, at mellem to og tre hundrede bomber og brandkugler blev sendt ind. De fleste ramte mærkværdigt dårligt. Kommandant Kohl fik det ene ben svært skadet af et bombestykke. Og så gik den eneste virkelige fuldtræffer ned i et skur, hvor seks svenske fangne matroser sad og spillede kort. De blev dræbt. Den eneste der slap var skibsdrengen. Han var krøbet om bag kakkellovnen. Nu stak han af og huggede i forvirringen en båd, så han slap ud til et engelsk skib. Klokken godt fire om eftermiddagen var kampen ovre, de engelske skibe stod væk.

På øerne var dræbt: de seks svenske matroser og en tømmermands hustru på 64 år, Margrethe Jensdatter. Af sårede var der, foruden kommandanten, to kanonérer, fire mand af Bornholms milits, en skipper, en skipperkone og en svensk matros.

Hændelsen førte til et energisk arbejde på at forbedre fæstningen, med ny batterier og sværere skyts. Det var nu, de ældre forsvarsværker af jord og sten blev bygget ny af hugne sten, omtrent som de ses idag.

Men arbejdet var hårdt, og de to hundrede tyske soldater (kun få var ikke Tyskere) tabte lysten til at være på Christiansø.

Syv mand havde held til at stikke af natten imellem 16. og 17. juli 1809. En af fæstningens kaptainer, Crieger, var en brutal arbejdsleder og officer, og stemningen hos mandskabet var dårlig. Flere episoder varslede, at der var plan bag uroen nu.

Om morgenen 4. august 1809 brød oprøret ud. Soldaterne kørte et par kanoner op i gaden, så den civile befolkning var sat ud af spillet. Så stormede de officerernes kvarter og tog dem til fange. Kohl blev under det såret af en bajonet over øjet.

Imens turede oprørerne rundt, og der var ingen imponerende holdning over oprøret. De brækkede magasinerne op og fik fat i proviant og brændevin. Mer eller mindre døddrukne rendte soldaterne rundt og skød i alle retninger. Så gik de på plyndring hos de civile, hos officererne, og i kommandantboligen. De civile blev tvunget til at laste et par galeaser med mad, øl og brændevin.

En del af Tyskerne fandt ud af, at de hellere ville blie på Christiansø, nu øen var i deres hænder, så det førte til mere skyderi. Oprørerne ville ha det faste Holmenmandskab med, men Holmenfolkene nægtede. Det gav en kamp, hvor constabel Jacob Bruse blev så mishandlet, at han senere døde.

Ialt fire skuder blev gjort klar. Den ene af lederne, Svenskeren Hofman, ville pludselig ikke med. Han var fuld og gik op i kommandantboligen og fandt et ridderkors. Oprørerne ville tvinge ham med og det lykkedes, efter at han var blevet såret i hovedet med et skud.

Officererne blev tvunget med om bord. De skulle være gidsler, til skibene var udenfor kanonskuds hold.

Så sejlede skibene. Hofman sprang over bord, men han blev fisket op. Ude på søen blev officererne sat i både, så de

kunne vende tilbage. De kom velbeholdne i land på øen.

Oprørerne havde fornaglet fæstningens kanoner, men de blev hastigt drillet op. En kaperskipper tvang oprørerne til at levere to skuder tilbage, men i mørket slap de flygtende bort på de to andre.

Der var vildt skænderi ombord. En af oprørerne truede de andre med at skyde ned i en kasse med krudt. Ham smed de i vandet.

Oprørerne ville til Stralsund, men de fik modvind og gik i stedet til Sverige. Flere af dem blev siden skudt for plyndring og røveri. Syv marinere vendte naivt tilbage til Danmark. De blev genkendt og hængt.

Men en særlig rolle spillede Christiansø som fæstningsarrest. Det er almindeligt kun at tale om »Fangen på Christiansø« dr. phil. Dampe. Han var kun én af såre mange.

Det kan lyde fornøjeligt, at der mellem de arresterede var forbavsende mange baroner og præster og studenter og officerer, men fæstningen Christiansø var alvor. Forbrydere, der var dømt til døden, kunne blie benådet med livsvarigt fangenskab på Christiansø, og stedet var egnet for uheldige embedsmænd, og for mennesker af »højere rang«, som havde opført sig uheldigt, fordi de simpelthen var forstyrrede i hovedet.

Men dr. phil. Dampe var én af fangerne, og den kendteste.

Jacob Jacobsen Dampe var født 10. januar 1790 i København. Han blev cand. teol. fra universitetet og vandt guldmedaljen på prisopgaven »At udvikle og med passende Eksempler at oplyse, hvori den oratoriske Numerus bestaar, og efter hvilke Regler den i Modersmaalet bør bestemmes«. Han blev dr. phil. i 1812, virkede som lærer i Slagelse og siden i København, og var vistnok en dygtig skolemand. Samtidig prækede, eller talte han i Københavns kirker og havde stort publikum. Men da han holdt en tale »Om Frihedens Overensstemmelse med Christendommens Aand«, blev det ham forbudt at præke. Næppe fordi han talte om frihed, men fordi han gik imod kirkelæren, det der også satte Grundtvig under censur.

Dr. Dampe blev mere og mere politisk interesseret. Han var urolig og trist, ulykkeligt gift, og han følte sig skudt til side og hæmmet. Det sidste havde han ret i, men han havde ikke megen smidighed, og han var naiv trods sin gode begavelse. Han prøvede at danne en slags frihedsforening, men her blev han snydt af »tilhængere«, der i virkeligheden var politispioner. Hans program kom på tryk, ikke meget klart, men for den tid særdeles alvorligt: folket skulle sige sin mening om, hvordan statens forfatning skulle være. Kongen skulle gi en erklæring om, at han godkendte folkets ret til at bestemme regeringens fremtidige form. Nægtede kongen det, var han »voldsudøver«, og folkets repræsentanter måtte sætte deres ønsker igennem med magt, og ved proklamation skulle man få hæren til at gøre oprør.

Det program kan ikke kaldes »harmløst«. Men det var naivt af ham at lade en væsentlig del af det trykke i skrifter og opråb. At en oprører under en enevældig regering kan fæstne planer af den art er naturligt. Men kun en usædvanlig kluntest oprører vil røbe sig ved at lade en væsentlig del af planerne komme frem i utide.

Det er tradition at tale hånende om den tids angst for »frihed«. Man må forstå, at voksne mennesker på den tid havde oplevet den franske revolution, med dens ti tusinder af ofre, og de havde oplevet Napoleonskrigenes ødelæggelser og angst og uro. Alle europæiske regeringer mente at ha lært, at »revolutioner« må kvæles i fødslen, ellers var det Ragnarok. Og der var i de år en spænding i Danmark. Der var frihedstanker i gæring, der var uro i officerskorpset, og Frederik den Sjette var ikke ung mere. Dr. phil. Dampes skæbne er sørgelig, og den er meningsløs, for han var ganske ufarlig. Men han talte ikke bare om en fri forfatning. Han talte om vold, og han talte om militær revolte.

Han blev dødsdømt, men blev i 1821 benådet med livsvarigt fængsel. 1826 kom han til Christiansø. I to perioder kom han til Kastellet i København, så vendte han tilbage til øen, hvor han havde det nogenlunde frit. Hans bitre bog er nok overdrevet, men fange på øen var han.

Bogen hedder »Mit Fængsel i haardeste Grad i tyve Aar, og min Forviisning i syv Aar, Lidelser, mig tilføiede formedelst min Lære om Folkets Ret.« Den kom i 1858, i et meget lille oplag. Litterært hamler den ingenlunde op med Leonora Christinas »Jammers Minde«. Som næsten alle bøger skrevet af mennesker, der vil rense sig for lidt uret, er den for præget af bitterheden, og derfor har den delt skæbne med de fleste af den art bøger, selv om det kan kaldes uretfærdigt. Men i modsætning til Christiern den Anden og Griffenfeld og andre »historiske« langtidsfanger, der havde tid nok, men intet skrev, er dr. Dampe på linje med Leonora Christina i det, at han skrev. Havde han magtet at gøre det væsentligt bedre, så havde han her haft sin chance.

Det siges gerne, at han kunne ikke se ud af vinduet fra sin celle på første sal, fordi der var en høj mur om fængslet. Det er usikkert. I »Istedter Gedächtnishalle« i Sydslesvig ligger en skitsebog. I den er en lille naiv akvarel af Christiansøfængslet, som det så ud lidt før midten af 1800-tallet. Her ses huset med et højt jerngitter omkring, og på tegningen er gitret ret åbent.

1841 fik han lov at bo på Bornholm, og at skrive, men under censur. Men han var en knækket mand. Han skrev intet væsentligt. 1848 slap han fri.

Og selv om han fik en pension, blev det måske hans bitreste år, til han døde 22. december 1867. Den ny forfatnings frihedshelte havde nu erobret lamperækken, og de havde ikke brug for en ældre martyr, der kunne stjæle lyset fra dem.

Hvor hårdt han har haft det? Han blev næsten 78 år gammel, på den tid en høj alder, så legemligt knækket var han ikke. Det vemodige er, at man må sige det lige ud: nogen stor personlighed og frihedshelt var han ikke. Så meget mere meningsløst var det at holde ham spærret inde, selv om han vistnok havde det ret frit. Herovre gik officerer og soldater amok, på grund af ensomheden og isolationen, som i et ørkenfort. Og han var fange. Som de mange andre, der gennem små to hundrede år var fanger på de lave klippeskær, der ved Christian den Femtes »mer

end herculiske dåd« blev søfort og flådebase, »Østersøens Herskerinde«, Ertholmene.

Men på øerne er idag et i Danmark, ja vel i Europa enestående miljø og en enestående natur. Kom uden for sæsonen i september, når sommerens hurlumhej er ovre. Og bo her en uge, eller blot nogle dage. Christiansø, når de øer er alene hjemme.

Anker E. Kofoed: Christiansø's Historie, Rønne 1962. Dr. J. J. Dampé: Fortælling om mit Fængsel i haardeste Grad, Kh. 1858, ny udg. 1951.

51. Anholt

1231 Anund. Kaldet Anø, måske Anund-ø, senere lavet om til Anundholt (holt betyder skov). Hollandske ældre søkort har Aneholt. Måske en und-dannelse af fuglenavnet and. Endelsen -und er så gammel, så den er indoeuropæisk, brugt i nordiske sprog (og stednavne) som en endelse, der gør et ord til navneord, her dog et navneord (and) lavet til et nyt navneord: »som er fuld af« ænder. Men tolkningen er ikke sikker.

Anholt er enestående imellem Danmarks fem hundrede øer. Den er én af landets mest enligt liggende, med 50 kilometer til nærmeste danske kyst, Djursland, lidt mindre til Hallandskysten ved Falkenberg.

Kernen er en fast, gammel ø, nu synlig som »lavt højland« i Anholts vestlige ende. Havet har brudt ned af kysten, og med den nu herskende vind har havet ført sand østpå og dannet den lange lave og meget spidse trekant af strandvolde og sandflader, som kaldes »Ørkenen«. Den faste moræneknold i vest, den eneste dyrkelige jord, er på 3 kvadratkilometer, øen ialt på 21³/₄.

Øen var – ialtfald den lerede del – dækket af skov, og mens det øvrige Danmark tidligt mistede så at sige alle nåletræer, så de først vendte tilbage med plantagerne, var der på Anholt (og Læsø) fyr helt op i 1500-tallet. Tidligere var der vist nok også en del eg. Ialdfald var der i sen middelalder skibsværft på øen. Fra dronning Margrethes tid stammer nogle skibsvrag, der har skænket Tøjhuset

(og Nationalmuseet) en enestående samling af middelalderlige kanoner. Men ved tankeløs hugst svandt skoven bort, og øen lå nøgen.

Anholt var et af de steder, der fik fyrblus i Frederik den Andens tid. Det var én af motiveringerne for Øresundstolden, at Danmark skulle holde de danske farvande med fyr, så der kom fyr (vippefyr med en jernkurv til en brændeild) på Skagen, på Kullen, på Anholt og enkelte andre steder. 1622 fik Christian den Fjerde fyret moderniseret, så vidt tiden magtede det (»efter hollandsk mønster«). 1785 blev bygget et tårnfyr på 35 meter med åbent fyrblus (Skagen fik sit »hvide fyr« 1745). 1805 fik fyrtårnet lanterne, 1838 blev det lavet til spejlfyr, og det tårn, som står nu, blev bygget 1881.

Øen var kronens gods, men 1441 gik det som len til Otte Nielsen Rosenkranz, og 1668 blev hele øen solgt til toldforvalter Peder Jensen Grove. Hans enke blev gift med Hans Rostgaard på Krogerup (se »Krogerup«, bindet om Sjælland). Sønnen Frederik Rostgaard ejede øen i 1711, da den under Den store nordiske Krig blev plyndret af Svenskerne. Der var ikke meget at plyndre. Rostgaard gjorde øen til fideikommiss sammen med Nekselø og Sejerø, og derfor ejes en stor del af øen stadig af fideikommisset, der lever endnu.

Øg Rostgaard ejede øen, da Ludvig Holberg i årene 1719–20 udgav digtet om Peder Paars, der på sin heltefærd fra Kalundborg til Århus strandede på Anholt. Digtet gir en festlig skildring af forholdene på øen, naturligvis en samfunds- og menneskesatire, der ikke sigter til Anholt, som Holberg næppe vidste meget om. Men skildringen tegner et særdeles bjærgsomt og menneskeligt øfolk, »der lever christeligt og nærer sig af Vrag«. Rostgaard fandt, at det var en grov krænkelse af Anholts befolkning, og klagede til kongen (Frederik den Fjerde), der dog fik Rostgaard til at falde til ro. Men unægtelig, for de Danskere, der ikke studerede Pontoppidans Atlas, var Peder Paars så nogenlunde, hvad almindelige mennesker i mange slægtled vidste om Anholt.

Anholt har haft mange strandinger, for øen lå farligt for

sejladsen, midt i Kattegat, og de sejlene nationer klagede stadig over at Anholts fyr ikke var nok, skibene løb fast på de op til en halv snes kilometer lange rev.

Under Englænderkrigen 1807–14 blev øen besat af engelske styrker, der byggede et fort omkring fyret, med murede kanonstillinger og dybe grave om.

Under søkrigen var de danske fyr normalt slukket, men på Anholt sørgede Englænderne for at det brændte, så de engelske orlogs- og koffardiskibe sejlede sikkert i Kattegat i mørke, så vidt en fyrlygte på den tid kunne skabe sikkerhed.

Der var flere gange planer om en ekspedition, der skulle erobre Anholt tilbage, eller ialtfald ødelægge fyret og alle huse på øen. Men det trak ud. Det var en vanskelig og farlig operation, fordi Kattegat var mer eller mindre fyldt med engelske vagtskibe.

Men i 1811 blev planen alvor.

Flotille og mandskab blev samlet i Gjerrild Bugt på det nordlige Djursland, på det sted der gav den korteste sejlads til Anholt. En dansk officer havde været på øen under parlamentærflag og havde så vidt muligt set på de engelske fæstningsværker, men det var ham ikke muligt at få en helt pålidelig skildring ud af, hvad han kunne se uden at røbe, at han under det hellige hvide flag fungerede som spion.

Der var samlet op imod 1000 mand, både søfolk og soldater, og flotillen var på 12 kanonbåde, 1 lugger, 1 lodskutter, 12 transportfartøjer og et par armerede robåde, altså en eskadre på henvend 30 små fartøjer. Det var umuligt at samle så mange både og så meget mandskab uden at det rygtedes, så Englænderne ventede angrebet.

Kommandør var Nordmanden, søpremierløjtnant Jørgen Conrad de Falsen. Han var 25 år gammel.

Flotillen var samlet 23. marts 1811. Rygtet om engelske orlogsskibe i farvandet fik ham til at vente. Men 26. marts – det var kort efter at farvandene var blevet isfri – stak flotillen i søen klokken 6³/₄ eftermiddag, så den kunne sejle frem i mørke. Solen var gået ned omkring klokken seks. Klokken 12¹/₂ tonede Anholt frem i natten. Klokken 2¹/₂

ankredes der på Anholt's sydøstre kyst, og tropperne kom i land uden at noget hændte.

Major Melsted ledede et korps på 650 mand, kaptajn Prytz var i spidsen for 120 soldater, og premierløjtnant Holsten førte an med 200 matroser, der desværre blev set af en engelsk ridende patrulje. Holsten kom for sent til at hindre Englænderne i at ride (og køre) tilbage til hovedbasen med melding om angrebet. Han prøvede at storme, men blev kastet tilbage med ret svære tab. Melsted gik så frem mod fortet ved fyret, mens Falsen førte bådene om til kysten ud for fæstningen. En ny »generalstorm« blev også kastet tilbage. Fra kanonbådene skød Falsen nu løs på fortet af al kraft, og det så ud som om kanonaden havde virkning.

Men Englænderne havde signaleret efter hjælp fra søen. En engelsk fregat kom strygende østen om Anholt, en brig gik vest om, en skonnert kom fra syd, og vinden var steget til »torebet merssejlskuling«, så de kom hastigt frem.

Falsen var klar over, at vindhjørnet (nogenlunde stik vest) akkurat ikke gir læ på nogen af Anholt's kyster. Han prøvede at få kanonbådene om bag Anholt's nordrev, så de store skibe ikke kunne følge ham, men det blev »en retirade« på fem timer imod vind og strøm. Imens stormede Holsten og Melsted igen og igen og skød løs så meget de kunne, men batterierne var høje og »fast ubestigelige«.

Det var forlængst blevet klar dag. Klokkeren 10 prøvede Melsted igen en storm, men han blev selv dræbt. Holsten blev slået ned af en kanonkugle, en anden kanonkugle skød benene af Prytz. De danske holdt ud i mere end seks timer, med storm efter storm, imod en ild fra mere end 40 kanoner, der skød med kugler og kardætsker.

Til sidst førte løjtnant Falbe mandskabet tilbage, så roligt og i så god orden som det var muligt. Det kneb, fordi engelsk ridende artilleri havde ført lette kanoner frem, og de skød hen langs stranden, så Falsen ikke kunne komme til at dække retræten med skud fra kanonbådene.

De Danskere, der kunne slippe i både og skuder, sejlede fra Anholt i flere retninger. Falsen blev forfulgt af en

engelsk orlogsskonnert, men han fik den skadet så meget med sine kanoner, at den gav op. Skarpt forfulgt af en engelsk brig nåede han med sine både i land på Sjællandskysten. Klokken 9 aften hørtes kanonade under den svenske kyst. Her blev løjtnant Mühlstedt angrebet og taget.

Den ulykkelige ekspedition kostede på dansk side 69 døde, 73 sårede og 529 fanger. Enkelte fanger døde senere, som kaptain Prytz, der fik benene skudt af. Den engelske læge amputerede, men Prytz døde få dage senere.

Englænderne angir deres tab til 2 døde og 30 sårede, rimeligvis for lavt, navnlig da den engelske rapport siger »ingen i skibene«, for da Mühlstedt overgav sig ved Svenskekysten, var hans båd så ødelagt, at den sank med en såret og tre engelske matroser.

Til gengæld sætter de engelske rapporter tallet på Danskere meget højt. Captain J. W. Maurice, der var engelsk »Governør« på Anholt, melder i sin officielle rapport, at der var 4000 Danskere. Et privat brev fra en engelsk officer sætter tallet til ca. 2000. Engelsk rolig vurdering regner med, at der var 1590 – hvordan man nu er nået til et så præcist, men galt tal.

31. marts kom den danske kaptain Meyer til Gjerrildbugten med en engelsk parlamentær. Meyer var blevet fanget, men nu kom han som ledsager for parlamentæren, der bragte et brev fra guvernør Maurice. Det er i tidens ridderlige krigsstil:

Sir

The brave conduct of the troops belonging to His Danish Majesty employed against this island having excited my admiration, I therefore have sent a flag of truce with a Danish Officer with proposition for an exchange, also twenty Danish Prisoners of war on parole of honor, which you will give a receipt for, or send the like number of British in return. Your Excelency may rely on every care and attention to the wounded Danes. The Commandant who fell so gallantly on the field of battle will be interred

tomorrow with every military honor, which is done to so brave a soldier.

I have the honor to remain with the highest consideration

Your Excellency's obedient servant
J. W. Maurice.
Governor.

(Sir – Idet den tapre ånd hos de af Hans Danske Majestæts tropper, som var sendt imod denne ø, har fyldt mig med beundring, sender jeg et parlamentærflag med en dansk officer for at foreslå en udveksling, nemlig tyve danske fanger på æresord, som De vil garantere, eller De kan sende et tilsvarende antal Britter i bytte. Deres excellence kan stole på, at de sårede Danskere vil nyde al omhu og pleje. Kommandanten, der faldt så ærefuldt på slagmarken, vil i morgen blive gravlagt med al den militære honnør, som bør ydes en så tapper soldat.

Jeg har den ære at forblive med den højeste agtelse

Deres Excellences lydige tjener
J. W. Maurice
Guvernør)

William James, der i sit værk om den engelske søkrigshistorie under Napoleonskrigene altid yder de Danske en næsten ærbødig respekt, taler også om det dristige og tapre angreb, men nævner dog, som en af angrebets fejl, at kanonbådene landede lige under fortets kanoner. Det er Maurices rapport, der skriver om det overraskende, efter hans mening tåbelige i at gå i land lige dér. Han har ikke forstået, at Danmark var tvunget til at føre ureglementeret søkrig, fordi den skulle føres på kanonbåde. Falsen satte tropperne i land på en dækket kyst, men så lagde han sine både ind under fortet, fordi han bogstaveligt sejlede kanonbådene frem, som man kører feltartilleri i stilling.

Men Danskerne blev navnlig overraskede over, at de engelske stillinger var stærkere end man vidste, og gravene var dybere, fortet vanskeligere at storme, end den danske spion havde haft mulighed for at se.

Det kom naturligvis til krav om en krigsretsundersøgelse imod Falsen, ikke mindst fordi der var en del misundelse over, at en så ung officer havde fået en meget stor

kommando i Jylland. Men Frederik den Sjette resolverede roligt, at det kunne vente. Da sagen blev taget op, blev aktionen naturligvis kritiseret. Enhver militær aktion kan kritiseres, og kritikken kan være rigtig, men det er unægtelig lettere, siden hen ved et skrivebord, at sige hvad de mænd, der var midt i bataljen, meget hellere skulle have gjort. Matroserne gik vistnok for hurtigt frem, og der skete andre uheld, men aktionen var hasarderet. Det vidste alle. Og den slog fejl. Englænderne sad på Anholt til krigen sluttede.

Major Ketil Melsteds grav er stadig på Anholt kirkegård.

Og ved foden af fyret ses det rundhus, der var Englændernes kernefort.

C. F. Wandel: Søkrigen i de dansk-norske Farvande 1807–14, Kh. 1915.
William James: The Naval History of Great Britain . . . 1793–1820, a new edition I–VI, London 1826.

52. Hjelm

1231 Hiælm. Almindeligt tolket som den hjelmformede ø, af ordet hjelm, der er i slægt med -hæle-, at skjule. Hjelm er egentlig -noget der dækker, tækker, værner- og er muligvis i slægt med ordet halm, men så er ordslægtskabet unægtelig meget gammelt. Mens tolkningen måske nok kan passe på øen, blir den sværere i et stednavn som Hjelm Hede, hvor noget med strå lyder sandlynligere. Ordet driller. Græsarten hjelme gror i sand, og navnet hænger sammen både med halm og med at dække. Folkevisen citeret nedenfor, tolker navnet som noget med en hjelm. Det kan være en vittighed, men øen kan måske nok ligne en flad middelalderlig stormhue.

Hjelm ligger øst for den sydlige spids af Æbeltoft-halvøen, knap fire kilometer fra land. Øen er næsten halvanden kilometer lang og 800 meter bred, en lille ø med en solid kerne af gammelt moræneland, der står med stejle skrænter hele vejen rundt, nu døde og groet til, fordi øen på alle sider har et marint forland af sand, grus og sten.

Tidligt fik stormænd øje på den lille ø i havet. Kun sjældent blev der bygget borge på vore små øer, men Hjelm var for fristende. Den lå ret nær land, og alligevel langt nok til søs til at være godt værnet. Der kan landes overalt på den lave kyst øen rundt, og man kan altid finde en læside. Øens høje banke var en naturborg. I tidlig middelalder fik øen hele tre borge, men næppe samtidige.

I den ældste borgtomt er der fundet spor af tømmerværk, men intet byggeri af sten. Den største af borgene, som nu ligger i kanten af banken, har været et voldanlæg på 65 gange 35 meter. Den tredje véd vi ikke meget om, for fyrvæsenet skulle absolut plante øens fyr lige midt i den, så tomten er ødelagt, men der er sporet byggeri af tegl.

Det gælder øens to ældste borge, som det gælder de fleste af vore tidlige middelalder-borgtomter, at vi aner ikke hvem der først byggede her, eller hvad der eventuelt er sket. Vi kan kun gætte på at det drejer sig om mænd, der har levet af sørøveri, øen er ikke stor nok til ret meget landbrug.

Kendt i dansk historie blev Hjelm sidst i 1200-tallet – altså stadig i tidlig middelalder. Sankt Cæcilæ Nat, 22. november 1286, blev Erik Klipping myrdet i Finderup Lade ved Viborg (Nørrejylland, 24, Finderup). Året efter var der rettergang på Nyborg Slot (dette bind kap. 18, Nyborg), og blandt de dømte var Rigens marsk Stig Andersen (Hvide), én af de få Danskere, bortset fra kongerne, som alle Danskere siden har været på fornavn med, »Marsk Stig«, for den rørende skrøne om at han dræbte kongen, fordi kongen havde krænket hans hustru, gjorde ham romantisk og populær.

Det er troligt at han har haft med drabet i Finderup at gøre, men klar blir sagen aldrig. Han og de andre »kongemordere« blev ved Danehoffet i Nyborg kendt skyldige, og efter gældende dansk lov kunne de fri sig fra straf ved at flygte ud af landet. Det gjorde de så. Men Marsken var ingen sart herre, og han var ikke nogen ædel ridder uden frygt og dadel.

Han og de andre dømte fik støtte fra den norske konge

Erik Præstehader. I de følgende år hærgede kongemor-
derne og Nordmændene de danske farvande, plyndrede
handelsskibe og brændte købstæder af i god gammel vi-
kingestil. At den danske ærkebisp Jens Grand skamløst
støttede dem gjorde ikke situationen lettere for enke-
dronningen og den unge kong Erik, der kun var en dreng.

Så sikre følte de hærgende kongemordere sig, at de ikke
holdt deres pligt til landflygtighed. Det er den klare juridi-
ske grund til, at Rane Jonsen blev henrettet da han blev
grebet. Morderne slog sig iøvrigt ned i Danmark, hvor det
passede dem – og lidt vanskelige steder passede dem
unægtelig bedst. Grev Jacob af Halland byggede sig en
borg eller et kastel ved Hunehals i det dengang danske
Halland, på en klippe i Kongsbakkefjorden (nu Kungs-
backa), og det var i den grad en flugtborg, at den ingen
nytte var til, da kongemordernes tid var omme. Efter 1328
ses den ikke nogensinde nævnt. Andre fredløse slog sig
ned på Sprogø og Samsø, også »lidt til en side«. Marsk Stig
valgte at bo på Hjelm.

Det huskes fra folkevisen, at Erik Klippings »kammer-
tjener« Rane Jonsen »værged sin herre som en skalk«. Han
var »camerarius«, og det var ikke kammertjener, men
kammermester, noget i retning af departementschef, eller
lidt mere, for der var kun få høje embedsmænd. Han
hørte til den øverste kres, og han blev dømt i Nyborg. Han
skal ha ejet en del jord på Djursland. På temmelig mange
af gårdene nævner man, ikke uden stolthed, at gården
engang var Rane Jonsens. Bevises kan det vist sjældent.
Men havde han jord her, kan det være grunden til at
Marsken fik øje på Hjelm – eller Marsk Stig har selv ejet
jord her ude. Det véd vi ikke. Men han byggede en borg på
øen, eller han brugte en af øens ældre borge og byggede
videre på den. Folkevisen husker, at

Bonden han går på marken ud,
og skulle han så sit korn.
»Hjælpe Gud Fader i Himmerig,
har Hjelm nu fået horn!«

Det må være ét eller flere tårne der er tale om. Udgrav-

ninger i tomten siger, at det byggeri, der kan være fra den tid, er gjort af dårlige tegl. Stenene er vel brændt på stedet, måske af dårligt ler, øens eget, men det er ikke blevet analyseret nærmere.

Meget byggeri kan det heller ikke være blevet til, for Marsken kom til Hjelm 1290, og han døde tre år efter, så hans hjelmske eventyr var kort.

To år senere sluttede Erik Menved »Hindsgavlforliget« med den ny norske konge, Håkon. Ved den lejlighed fik Håkon mærkeligt nok Hjelm, og på øen sad stadig Marsk Stigs mænd, så det må i forliget sige, at Erik Menved lovede dem fred under Håkons værn.

Men i ly af det sad Marskens bande på Hjelm og blev ved med at husére, så 1306 erobrede Erik Menved simpelthen øen og jævnedede borgen med jorden. Hvis det var en ny borg, Marsken boede i, har den altså kun eksisteret i femten år.

Der er gravet ret grundigt i tomten flere gange, desværre ikke med sigte på at få virkelig klarhed over hele sagen, men mere specielt: på borgen var der falskmøntner-værksted. Her lavede Marsken (eller hans efterladte) deres egne underlødige penge, så vidt vides kun i bronze, ikke i ædle metaller. Der er fundet rester af støbning, bronzebarrer, færdige blanketter, det vil sige runde bronzeskiver som ikke er præget endnu, og endelig en del penge præget på Hjelm, som kopier af Rigens mønt. Den side af sagen mangler der unægtelig et par vers om i folkeviserne, og i den romantiske opera »Drot og Marsk«.

Ved udgravningerne blev der fundet mængder af knogler fra borgens køkken, men her mangler rapporten stadig, så vi kan endnu ikke sige hvad »de fredløse« levede af. Øen er stor nok til at bære en del køer, får og geder. Der kan være fanget sæl, og fisket en del, men sandsynligvis har borgens mandskab jævnlige været inde på Djursland, for som folkeviserne lader Marsken sværge: »Da skal jeg min føde i Danmark hente, både vinter og sommer og vår!«, og der kan være barsk virkelighed bag bondens stilfærdige bøn til Vorherre.

Efter ødelæggelsen 1306 blev der ikke mere bygget borg på Hjelm. At bo her som krigende borgherre hørte en ældre tid til, og en særlig situation. I renæssancen og op i 1600-tallet blev øen brugt som hestestutteri, regnet til 18 hopper. Så kom Hjelm under Gammel Estrup, der igen en tid prøvede at holde et stod herude. Siden har den ligget øde hen, en gård var og er her ikke. Fyrvæsenet byggede det fyr, der spolérede den ene borgtomt, og i mange år boede her en fyrmester og en assistent med familier. Idag er fyret automatisk, og her bor ingen.

En stille ø med en pragtfuld udsigt over Kattegat hele horisonten rundt, og med et rigt fugleliv i de stenede strandenge.

Georg Galster: De fredløses Falskmøntnerværksted paa Hjelm, Nationalmuseets Arbejdsmark 1928. Vilhelm la Cour: Danske Borganlæg. I-II, Kh. 1972 (om det ældre anlæg Skådebakken).

53. Sprogø

Adam af Bremen: Sproga. 1231 Sprowæ. Endnu Christian den Fjerde skriver Sprove eller Sproe, og sådan omtrent lyder navnet endnu i Storebæltkystens dialekter. Navnet blev tidligere tolket ud fra »et vendisk ord sprove«, der skulle betyde at spejle. Siden har man tolket navnet ud fra et (tænkt) gammeldansk ord »sprogha« i slægt med engelsk »spray«, kvist eller krat, og dansk »sprag«, kvas. Navnet skulle så være »øen med krat«. Vilhelm la Cour kasserer den tolkning som lidt for almindelig - krat var der vel den gang på de fleste danske øer. Han peger på, at det er unødvendigt at mobilisere Venderne. I gammelnordisk, og for eksempel i norsk dialekt, kendes »sprova«, spile øjnene op, og »sproga«, sürre, spejle, og han nævner formen »sprov« for en spion, én der lurar. I skotsk dialekt, der er stærkt nordisk præget, kan »sprog« betyde »to court under cloud of night«. Øens rigtige navneform idag ville nok være Sproge.

Den enlige ø i Storebælt er kendt af alle Danskere – eller rettere set af alle, for kun såre få har været der. Den er henved én trekvart kilometer lang og kun fire hundrede meter bred, og den ligger så præcis midt i Bæltet, at fra dens yderste pynter er der praktisk taget samme afstand –

syv en halv kilometer – til Halsskovodden på Sjælland og til Knudshovedklinten på Fyn.

Der har boet mennesker på øen i stenalderen, men den gang var øen nok en del større. Navnlig dens østre rev ses tydeligt under vandet fra luften (når havet er klart) som en lang solid ryg af meget store sten, en gammel brævold der er vasket ud, og ikke et rev der er dannet af strømmen ved aflejring.

I vikingernes urolige dage, og under Vendernes hærgninger, lå øen rimeligvis øde. Her var for farligt at bo. Adam af Bremen nævner den. Han var Svend Estridsøns samtidige. Og den er nævnt i Valdemars Jordebog.

Ved Rigets genrejsning efter Vendertiden og Prinsekrigen (Svend, Knud og Valdemar) byggede Valdemar den Store et tårn på Sprogø. Det var regnet for et af hans storværker, nævnt på den blyplade der lå i hans grav i Ringsted kirke.

Også her har fyrvæsnet lavet ulykker. Det er nævnt at samme væsen skrabe indmaden ud af det store tårn på Christiansø og byggede fyr lige oven i den ene borgtomt på Hjelm. Her på Sprogø skulle »det ny Fyr« 1867–68 absolut bygges lige oven i de sidste rester af Valdemars tårn. Det hænger nok sammen med, at der er en vis lighed imellem et fyrs og en borgs strategi: de skal begge fra et højt punkt skyde frit ud over søen. Men selvfølgelig kunne fyrvæsnets arkitekter med bare en lille smule tænkksomhed nok ha bygget ved siden af. Nu er det lige sent nok.

Valdemar byggede sit kastel på Sprogø henved 1160. Om stedet var tomt, eller om der allerede lå et »warth«, et vagttårn, kan ikke siges, fordi undersøgelser nu er umulige. Tårnet var firkantet, men det er alt hvad vi véd, vi kender ikke engang målene. En mand fra Nationalmuseet fik akkurat tid til at kradse et par ord i sin lommebog, inden de gamle fundamenter blev støbt ind i den cement, der bærer fyret. Om noget en gang kan mejsles frem, kan ikke siges.

Uden om tårnet var rester af en firkantet ydre mur, lidt skæv, men omtrent 32 gange 26 meter. Murresterne var sine steder endnu et par meter høje, og tykkelsen var godt

halvanden meter. De mure blev sat hæderligt i stand 1893.

I altfald de nedre dele af tårn og ydermur var bygget af kamp, de øvre nok af tegl, for der blev fundet mange rester af teglsten. Svage murspor blev fundet mellem tårn og ydre mur. Der har vel været huse for mandskabet. Det er tragisk, at det vigtige ruinsted er så meningsløst ødelagt, og når Kulturministeriet så sent som 1970 skriver, at den vandaliserede borgtomt er ét af »landets væsentligste mindesmærker«, kan kun siges nej. Det var.

Det blev nævnt under Hjelm (kap. 52) at »de fredløse« også slog sig ned på Sprogø og satte de gamle mure i stand og »byggede et slot«. Så storladent blev det næppe, men en ordentlig undersøgelse kunne også ha klaret det spørgsmål, om for eksempel teglstenene, eller en del af dem, er fra den tid.

Valdemars tårnborg på Sprogø blev ikke moderniseret af senere konger. Grunden er lige til. Der er ingen naturhavn på øen. I Valdemars dage kunne skibe løbe ind på stranden og hales op, så en vagtflåde kunne ligge rede her. Med den ny og tungere skibsfart blev det umuligt. Farvandet om øen er grundt og lumsk. For at sejle klar af øen skulle skibene nu alligevel holde sig så langt fra, at ingen ældre kanon kunne nå dem, og vagtskibe kunne ikke ha base her, de måtte ride i søen, selv i rimelig afstand fra øens lave stenede grund. Med den nyere søfart var Sprogø ude af billedet som flåde- og vagtbase.

I 1400-tallet brugte Korsør øen til sommergræsning. Der boede ingen fast derude. Christiørn den Anden lod et par Hollændere slå sig ned på øen. Under Christian den Tredje var her kongeligt stod, til 1569. Det år gik øen som len til en Hollænder, Niels Boesen. 1571 gik den til lensmanden Axel Wiffert på Nyborg Slot, og 1580 igen til en Hollænder Petter Pettersen, der til gengæld fik pligt til at huse og beværte »de rejsende« – for den funktion havde øen haft i umindelige tider, og det blev ved længe efter. Øen var det eneste faste punkt ved farten over Bæltet. Ved vindstille, i storm, i tåge og tykning, og især om vinteren ved isgang, søgte de rejsende i land på Sprogø, så der måtte sørges for dem. Det hændte at de måtte sidde her-

ude i uger. Ingen har skrevet at oplevelsen var morsom.

21. maj 1608 gav Christian den Fjerde åbent brev til Johan Petersen, at han måtte »nyde Sprogø«, som hans far hidtil havde haft, mod en afgift på 10 enkende daler til lensmanden på Nyborg, på kongens vegne. Han skulle iøvrigt fæste øen af lensmanden for en rimelig indfæstning, og han fik pligt til at holde de huse ved magt, som allerede lå på øen, og forbedre dem, så »vejfarende folk« og »folk, som af uejre indtrænges på landet« kunne huses og beværtet. Endelig skulle han frede skovene så de ikke forhuggedes. Vi har klage over en anden mand på Sprogø, der forhuggede øens egeskov.

Iøvrigt kom der under Christian den Fjerde atter og atter ordre til kongens vagtskib, at det skulle holde til »under Sprove«, det vil sige midt i Bæltet, så skibet let kunne nå ud i begge sejlrender og standse de udenlandske skippere, der prøvede ruten gennem Storebælt for at spare Øresundstolden.

I den triste vinter 1658, da Carl Gustav var nået til Nyborg, og der fra København kom ilbud til ham om fredsmægling, var det først tanken, at mødet skulle ske på Sprogø, midt i det islagte Bælt, ud fra normal diplomatisk høflighed: begge parter skulle så rejse lige langt. Men planen strandede på at der fandtes en dansk talemåde: »Gid du sad på Sprogø«, svarende til »gå ad Helved til!«. Mundheldet var skabt af de usalige, der havde prøvet at sidde på den øde ø i længere tid. Mødet skulle så i stedet være i Rudkøbing, men Carl Gustav var ikke den mand, der tog tungt på aftaler. Han brød op og gik over Bæltet, så han mødte de danske forhandlere nord for Vordingborg. Derfor blev freden sluttet i Roskilde, og hverken i Rudkøbing eller på Sprogø.

Men mundheldet var kendt nok. Holger Jacobæus skrev i sin rejsebog 1671–1692, da han sejlede over Bæltet (og han skrev i en blanding af dansk og latin, men her på dansk:) »Øen Sprow, eller Sprogø. I det bæltiske hav, imellem Kors Øre og Nyborg i Fyn, så jeg øen Spraaø, om hvilken (går) den almindelige talemåde: Gid du sad på Sprow, og Sprow stod i en brændendes low (lue)«. Det

sidste lyder nærmest jysk. Han har i rejsebogen lavet et billede af øen, men han tegnede som et barn på otte år, så det er bare blevet til en bulet knold med et hus på. Han har dog altså fra søen set, at der var hus på øen.

Under pesten 1710 blev øen brugt som karantæne. 1755 fik den nyt hus til post og rejsende. 1807 fik den lampefy. 1721 var den blevet købt af Hans Ahlefeldt til Juelsberg, men 1810 blev den endelig solgt til postvæsnet.

Af alle små danske øer har Sprogø tiest haft kongelige gæster, naturligvis fordi de blev hængende her under Bæltfarten. Det må være sket jævnlige for de ældre konger, men vi véd at Frederik den Anden var her, og Christian den Fjerde flere gange.

Men navnkundigst blev Frederik den Sjettes ufrivillige femdages ophold i bidende vinter, på hans rejse hjem efter Kielerfreden i 1814. Det var ved den lejlighed, der blev fyret med brædderne af en gravlagt Englænders kiste, for at skaffe selskabet en smule varme.

Sammen med kongen var den unge Peter von Scholten, der siden blev guvernør på De vestindiske Øer. Og det skabte et hårdnakket rygte: det hed sig, at under opholdet på Sprogø traf kongen den aftale med von Scholten, at han mellem mange andre embeder skulle ha et toldembede, og lønnen for det skulle sættes stilfærdigt på en konto i engelsk bank som pension til de børn, kongen havde med sin elskerinde Fru Dannemand, som han havde truffet 1808.

Ved Frederik den Sjettes død skulle summen være vokset til ikke mindre end én million rigsdaler – som Christian den Ottende konfiskerede, selv om gode mænd rådede ham til ikke at gøre det.

Den mærkværdige historie skulle så forklare guvernør von Scholtens højst forvirrede pengeforhold. Thorkild Hansen fortæller legenden i sit værk om De vestindiske Øer, men med spørgsmålstegn.

H. Lawaetz prøver i sin bog om Peter von Scholten at komme en smule til bunds i guvernørens ret uoverskuelige økonomi (side 220 ff), og han når til at historien er en skrøne. Frederik den Sjettes kunne

nok ha ordnet sine »naturlige« børns fremtid mindre kluntet og mystisk. Hans forhold til Fru Dannemand var jo ingen hemmelighed. Og summen kendes ikke i engelske regnskaber. En så enorm sum kunne heller ikke gå ind i Christian den Ottendes ret stramme økonomi uden at den kunne spores. Til de argumenter, som Lawaetz regner op, kan vel føjes, at hvis indbetalingerne standsede ved Frederik den Sjettes død 1839, så måtte der fra den tid kunne ses en bedring i von Scholtens pengesager, men det er der pænt sagt ikke tale om. Han var et fint og tiltalende menneske, men han levede over evne, fordi han i sin hushørelse ville følge øernes rige plantage-ejere, og han var en elendig økonom. Sit nære forhold til Frederik den Sjette havde han så at sige arvet fra sin bror, men han var vitterligt kongen på meget nært hold i de hundekolde dage på Sprogø i 1814.

Fyrvæsnen har administreret øen. En tid var her hjem for unge piger (under Den kellerske Åndssvageanstalt). Siden er øen ikke blevet brugt til noget særligt.

Intet vides endnu (skrevet juni 1974) om en eventuel Storebæltbros linjeføring. Får den mellemlanding her, kan der måske vente Sprogø en fremtid som rasteplads og turiststed midt i Bæltet, med restauranter, hotel, bad, og resten af øen vel så betonlagt til parkering.

Men endnu ligger den grøn og romantisk ensom. Mens man ser den glide forbi, kan man mindes, at endnu én prominent gæst, men ikke kongelig, blev hængende dér en kort tid: Ludvig Holberg måtte i land på Sprogø, da han vendte hjem fra sin tredje store rejse. Det får ham naturligvis til endnu en gang at citere ordsproget: »Gid du sad – etc«.

Vilhelm la Cour: Danske Borganklæg I-II, Kh. 1972. H. Lawaetz: Peter von Scholten, Kh. 1940. Thorkild Hansen: Slavernes Øer, Kh. 1970. Holger Jacobæus' Rejsebog (1671–1692), ved Vilhelm Maar, Kh. 1910.

REGISTRE OG KORT

Alfabetisk register

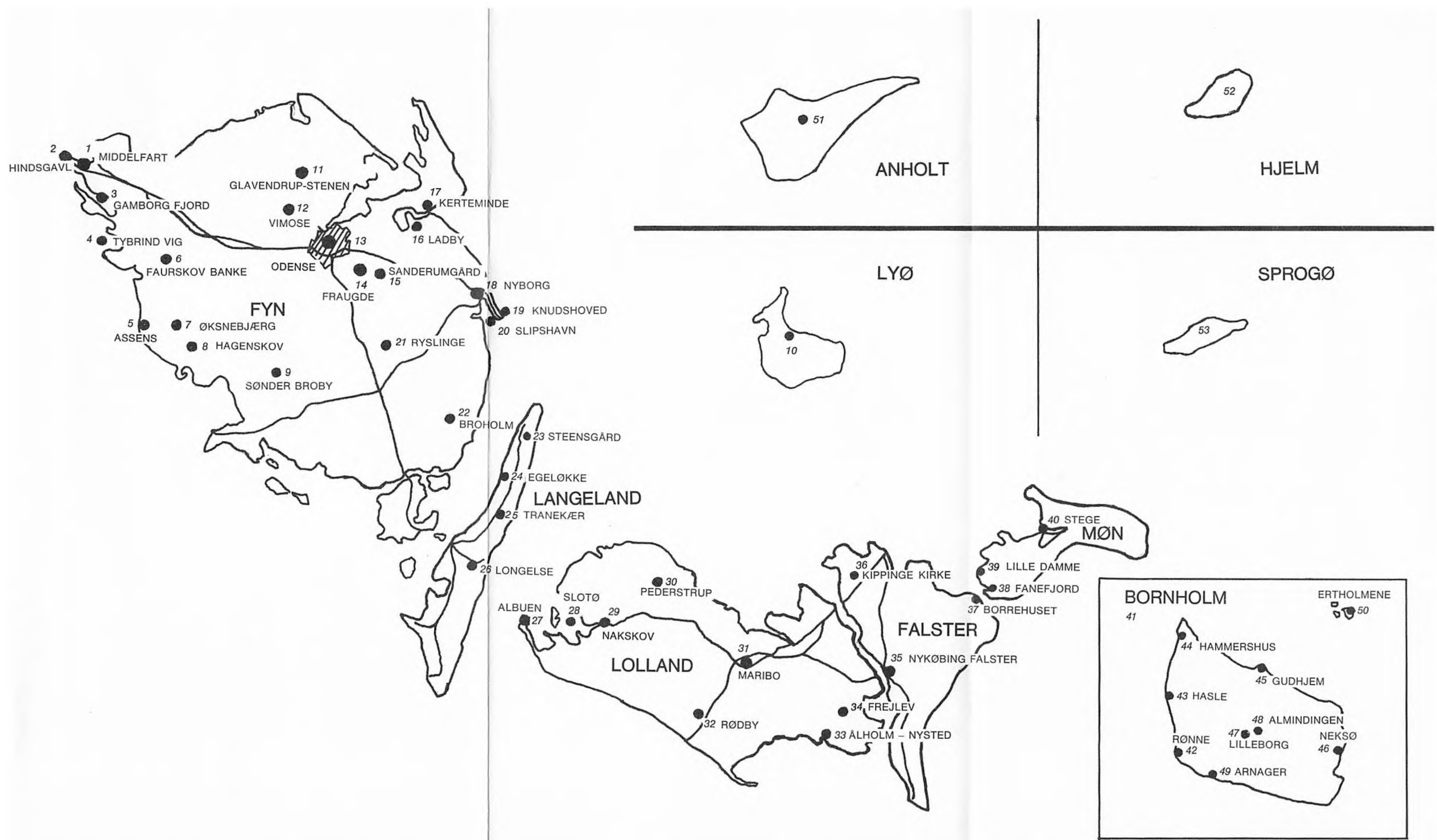
Forreste tal er kort- og kapitelnummer, bageste tal i parentes er sidetal.

Albuen	27 (123)	Lille Damme	39 (182)
Almindingen	48 (232)	Longelse	26 (122)
Anholt	51 (248)	Lyø	10 (40)
Arnager	49 (234)	Maribo Kloster	31 (138)
Assens	5 (024)	Middelfart	1 (7)
Bornholm	41 (190)	Nakskov	29 (129)
Borrehuset	37 (172)	Neksø	46 (223)
Broholm	22 (103)	Nyborg	18 (78)
Egeløkke	24 (110)	Nykøbing Falster	35 (161)
Ertholmene	50 (238)	Odense	13 (51)
Fanefjord	38 (175)	Pederstrup	30 (133)
Fauerskov Banke	6 (27)	Ryslinge	21 (99)
Fraugde	14 (60)	Rødby	32 (144)
Frejlev	34 (157)	Rønne	42 (197)
Gamborg Fjord	3 (16)	Sanderumgård	15 (62)
Glavendrup-stenen	11 (44)	Slipshavn	20 (94)
Gudhjem	45 (220)	Slotø	28 (125)
Hagenskov	8 (33)	Sprogø	53 (258)
Hammershus	44 (209)	Steensgård	23 (106)
Hasle	43 (207)	Stege	40 (185)
Hindsgavl	2 (13)	Sønder Broby	9 (36)
Hjelm	52 (254)	Tranekær	25 (113)
Kerteminde	17 (73)	Tybrind Vig	4 (21)
Kippinge kirke	36 (168)	Vimose	12 (47)
Knudshoved	19 (090)	Øksnebjerg	7 (28)
Ladby	16 (67)	Ålholm - Nysted	33 (149)
Lilleborg	47 (231)		

Register i nummerorden

Tallene fornavnene er kort- og kapitilnumre, tallene i parentes er sidetal.

1. Middelfart	(7)	28. Slotø	(125)
2. Hindsgavl	(13)	29. Nakskov	(129)
3. Gamborg Fjord	(16)	30. Pederstrup	(133)
4. Tybrind Vig	(21)	31. Maribo Kloster	(138)
5. Assens	(24)	32. Rødby	(144)
6. Farskov Banke	(27)	33. Ålholm - Nysted	(149)
7. Øksnebjerg	(28)	34. Frejlev	(157)
8. Hagenskov	(33)	35. Nykøbing Falster	(161)
9. Sønder Broby	(36)	36. Kippinge kirke	(168)
10. Lyø	(40)	37. Borrehuset	(172)
11. Glavendrup-stenen	(44)	38. Fanefjord	(175)
12. Vimose	(47)	39. Lille Damme	(182)
13. Odense	(51)	40. Stege	(185)
14. Fraugde	(60)	41. Bornholm	(190)
15. Sanderumgård	(62)	42. Rønne	(197)
16. Ladby	(67)	43. Hasle	(207)
17. Kerteminde	(73)	44. Hammershus	(209)
18. Nyborg	(78)	45. Gudhjem	(220)
19. Knudshoved	(90)	46. Neksø	(223)
20. Slipshavn	(94)	47. Lilleborg	(231)
21. Ryslinge	(99)	48. Almindingen	(232)
22. Broholm	(103)	49. Arnager	(234)
23. Steensgård	(106)	50. Ertholmene	(238)
24. Egeløkke	(110)	51. Anholt	(248)
25. Tranekær	(113)	52. Hjelm	(254)
26. Longelse	(122)	53. Sprogø	(258)
27. Albuen	(123)		

Første bind af »Her skete det« handlede om Sjælland. Andet bind om Nørrejylland. Tredje bind, »Øerne (ikke Sjælland)« går over Fyn og øerne syd for Fyn, videre over Lolland, Falster, Møn og Bornholm, og slutter med de tre øer Anholt, Hjelm og Sprogø.

Som i de tidligere bind søges stedet hvor noget er sket, for såvidt hændelsen siger noget ud over den rene lokalhistorie. Tusinder sejler forbi Sprogø. Har den lille ø også en historie? Der stod engang en kamp på Anholt, med 69 faldne og henved 600 sårede og fanger. Det står der ikke noget om i skolebøgerne. Hvor længe sad Marsk Stig egentlig på Hjelm, og hvorfor sad han dér? Hvorfor hænger der et par gamle støvler højt til vejrs på væggen i Kerteminde kirke? Hvad er det for en ruin, der ligger på den lille Slotø i Nakskov Fjord? Hvorfra startede Carl Gustav toget over Storebælt? Hvor mange storpolitiske møder blev der holdt på Nyborg Slot, og hvorfor blev Christiern den Anden født netop dér? Tusinder er hvert år på Christiansø (Ertholmene) og ser at der er kønt. Men hvad skete der? Det blir til ialt 53 stationer øerne rundt, hændelserne fortalt rimeligt grundigt, men ikke som uoverkommelig læsning. Der er til næsten hvert afsnit føjet litteraturhenvisninger, så man selv kan komme dybere i sagen, hvis man får lyst til det.

Følgende bind vil handle om Sønderjylland (til Eideren), København, og sidst de gamle danske lande øst for Øresund.

SCHØNBERG